

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК

КЊИГА XVI

Уредник

Академик *МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ*,
директор Института за српскохрватски језик

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

БЕОГРАД

1966.

Штампа : Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића бр. 5.

САДРЖАЈ

	Страна
1) Данило Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори	1.
2) Берислав М. Николић, Маџвански говор	179.

ДАНИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ

НОВОПАЗАРСКО-СЈЕНИЧКИ ГОВОРИ

Докторска дисертација одбрањена 5. маја 1958. год. на Филозофском факултету у Новом Саду, Београдског универзитета, пред комисијом коју су сачињавали:

Др Миливој Павловић

редовни професор универзитета

Др Јован Вуковић

редовни професор универзитета

Др Павле Ивић

доцент универзитета

Примљено на II скупу Одељења литературе и језика 9. априла 1960. године
и решено да се упути Институту за српскохрватски језик ради штампања у
Српском дијалектолошком зборнику.

САДРЖАЈ

Литература	V—VIII
Увод	1—13

I ФОНЕТИКА

А. Вокалски систем	14—49
1. Глас јат	14—43
2. Полугласничка вредност код скраћених вокала	43—46
3. Остали вокали	46—47
4. Квалитативне измене вокала	—47
5. Сажимање вокала	47—49
6. Ишчезавање вокала	—49
Б. Консонантизам	50—75
1. Гласови <i>ћ</i> и <i>ђ</i>	50—52
2. Јовање	52—54
3. Гласови <i>џ</i> , <i>џ</i>	54—55
4. Гласови <i>љ</i> , <i>њ</i>	55—58
5. Сугласник <i>в</i>	58—60
6. Сугласник <i>ј</i>	60—63
7. Глас <i>х</i>	63—65
8. Сугласник <i>з</i>	65—66
9. Сугласници <i>џ</i> и <i>ф</i>	—66
10. Задњонепчани гласови	66—68
11. Сугласничке групе	68—69
12. Дисимилација	69—70
13. Промена места артикулације сугласника	—70
14. Једначење сугласника по месту образовања	70—71
15. Губљење и отпаѓање сугласника	71—73
16. Губљење звучности на крају речи	—73
17. Развој секундарних консонаната	73—74
18. Метатеза	—74
19. Хаплоглија	—74
20. Партикуле	—75

II МОРФОЛОГИЈА

1. Именице	76—88
а. Именице м. рода без наставка у ном. једн.	76—83
б. Именице ж. рода без наставка у ном. једн.	83—84
в. Именице ж. и м. рода са наставком <i>а</i>	84—87
г. Именице м. и с. рода са наставком <i>о-е</i>	—87
д. Именице с. рода са основом на самогласник	—88

X

2. Заменице	88— 92
3. Придеви	92— 96
4. Бројеви	96— 97
5. Глаголи	97—107
α) Прости глаголски облици	97—103
β) Сложени глаголски облици	103—105
γ) Глаголски прилози и придеви	105—107
6. Непроменљиве речи	107—110

III СИНТАКСА

1. Именице	111—112
2. Заменице	112—115
3. Синтакса падежа	115—123
4. Синтакса глагола	123—138
а. Презент	123—126
б. Времена за прошлост	126—136
в. Будућа времена	136—137
г. Начини	137—138
д. Глаголски прилози	—138
5. Везници	138—144
6. Конгруенција	144—147

IV ЗАКЉУЧАК	148—160
-----------------------	---------

V ТЕКСТОВИ	161—166
----------------------	---------

Les parlars de Novi Pazar et de Sjenica	167—177
---	---------

ЛИТЕРАТУРА

- Др А. Б е л и ћ, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905 г.
- Др А. Б е л и ћ, О српским или хрватским дијалектима, Глас СКА, LXXVIII
- Др А. Б е л и ћ, О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик (Глас СКА 82).
- Др А. Б е л и ћ, О употреби времена у српскохрватском језику (ЈФ VI).
- Др А. Б е л и ћ, Анценатске студије I, Београд 1914 г.
- Др А. Б е л и ћ, Српскохрватски језик — предавања на Универзитету у Београду.
- Др А. Б е л и ћ, Галички дијалекат (СДЗБ VII).
- Др А. Б е л и ћ, О језичкој природи и језичком развоју, Београд 1941 г.
- Др А. Б е л и ћ, Прилози историји словенских језика (ЈФ IV).
- Др А. Б е л и ћ, Аорист имперфективних глагола (ЈФ V).
- Др А. Б е л и ћ, Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику (ЈФ XVII).
- Др А. Б е л и ћ, Дијалект. карта сербског језика Санктпетербургъ 1905 г.
- Др А. Б е л и ћ, Постанак прасловенске глаголске системе (Глас СКА CLXIV).
- Др А. Б е л и ћ, О двојини у словенским језицима, Београд 1932 г.
- Др А. Б е л и ћ, Синтаксички, морфолошки и семантички односи у језику и граматици (Славистична ревија III 1950 г.).
- Др А. Б е л и ћ, Савремени српскохрватски књижевни језик, гласови и акценат, Београд 1951 г.
- Др А. Б е л и ћ, Историја српскохрватског књижевног језика, речи са деклинацијом; речи са конјугацијом, Београд 1951 г.
- Др А. Б е л и ћ, Савремени српскохрватски књижевни језик, наука о грађењу речи, Београд 1949 г.
- Др М. П а в л о в и ћ, Говор Сретечке Жупе (СДЗБ VIII) Београд 1939 г.
- Др М. П а в л о в и ћ, Неке особине горњореканског говора (ЈФ XV).
- Др М. П а в л о в и ћ, О становиштву и говору Јајца и околине (СДЗБ III).
- Др М. П а в л о в и ћ, Принцип коретивности у еволуцији језика (Годишњак Скопског филозофског факултета, 1930 г.).
- Др М. П а в л о в и ћ, Грачаничка Повеља (Гласник Скопског научног друштва, књ. III, 1928 г.).
- Др М. П а в л о в и ћ, О писању слова у старим јеванђељима (Зборник А. Белића 1921 г.).
- Др М. С т е в а н о в и ћ, Источноцрногорски дијалекат, Београд 1935 г.
- Др М. С т е в а н о в и ћ, Баковачки говор (СДЗБ XI).
- Др М. С т е в а н о в и ћ, Систем акцентуације у шиперском говору (СДЗБ X).

- Др М. Стевановић, Неке особине Његошева језика (ЈФ XIX).
- Др М. Стевановић, Попридељивање глаголских прилога на -ић (ЈФ XVIII).
- Др М. Стевановић, Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој (ЈФ XVII).
- Др М. Стевановић, Граматика српскохрватског језика за више разреде гимназије, Београд 1951 г.
- Др М. Стевановић, А. Стојићевећ — Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику (ЈФ XIX).
- Др Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, Београд 1940 г.
- Др Ј. Вуковић, Акцент говора Пиве и Дробњака (СДЗБ X).
- Др Д. Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика (ЈФ IX).
- Др Д. Вушовић, Дијалекат источне Херцеговине (СДЗБ III).
- Др Б. Милетић, Црмнички говор (СДЗБ IX).
- Др Б. Милетић, Извештај о испитивању говора око Бијелог Поља (ГЗС II 1935 г.).
- Др П. Ивић, О говорима Баната (ЈФ XVIII).
- Др П. Ивић, Систем значења претериталних времена у говору галипољских Срба (ЈФ XX).
- Др П. Ивић, Једна доскора непозната група штокавских говора: говори с не-замењеним јатом (Годишњак Филозофског факултета у Н. Саду I 1956 г.).
- Др Т. Маретић, Граматика и стилистика хрватског или српског књижевног језика, Загреб 1899 г. (латиницом).
- Др Р. Алексић, Језик Матије Антуна Рељковића, Београд 1931 г.
- Др М. Реџетаг, Der štokavische Dialekt, Wien 1907 г.
- С. Ившић, Шаптинвачко наречје (Рад ЈА 168 — латиницом).
- С. Ившић, Данашњи посавски говор (Рад ЈА 196, 197 — латиницом).
- С. Ившић, Прилог за славенски акценат (Рад ЈА 187 — латиницом).
- Др А. Ивић, Историја Срба у Војводини, Н. Сад 1929 г.
- Ђ. Даничић, Српски акценти, СКА, Београд-Земун 1925 г.
- Др Милка Ивић, Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (САН) 1954 г.
- Др Милка Ивић, О предлогу *по* у српскохрватском језику (ЈФ XIX).
- Др Р. Бошковић, О природи, развојку и замени гласа х у говорима Црне Горе (ЈФ XI).
- Др Р. Бошковић, Развојак суфикса у јужнословенској језичкој заједници (ЈФ XV).
- Др Р. Бошковић, Извештај о испитивању говора Озринића (ГЗС II 1935).
- Вошковић Р. — Малески М., L'examen des dialectes du Vieux Montenegro (Stara Crna Gora) en tenant compte des parlers voisins Extrait du Bulletin de l'Academie Polonaise des sciences. . . Cracovie 1932.
- Др И. Грицкат, О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и другим синтаксичким појавама (САН) 1954 г.
- Др В. Томановић, Акцент у говору села Лепетана — Бока Которска (ЈФ XIV).
- М. Мплас, Далапњи мостарски дијалекат (Рад ЈА 153 — латиницом).

- А. Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику (Глас СКА, СХХI, СХХIII, СХХVI).
- Лj. Стојановић, Dialektologische Miscellen aus der Gegen von Vrñci (Archiv XXV).
- Љ. Стојановић, Реченичке конструкције без *verbum-a finituma* (ЈФ III).
- Љ. Стојановић, Записи I—V књ.
- Љ. Стојановић, Типици (Спонемик III).
- Ј. Цвијић, Основи за географију и геологију Македоније и Ст. Србије III 1911 г.
- Ј. Цвијић, Метанастазичка кретања (СЕЗБ XXIV).
- П. Будмани, Дубровачки дијалекат (Рад ЈА 65 — латиницом).
- Г. Ружичић, Акценатски систем пљеваљског говора (СДЗБ III).
- Г. Ружичић, Један незапажен босански говор (Прилози 16, 2).
- М. Московљевић, Акценатски систем поцерског говора, Београд 1928 г.
- Др М. Московљевић, Данашња граница између екавског и јекавског говора у Србији (Прилози IX).
- Др М. Московљевић, Дијалектолошка карта Војводине (Гласник Југосл. професорског друштва књ. XVIII).
- Маринко Станојевић, Северно-тимочки дијалекат (СДЗБ II).
- Вук Ст. Караџић, Српске народне пословице, Београд 1900 г.
- Гл. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта (СДЗБ IV, VI).
- Гл. Елезовић, Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи (СДЗБ II).
- Ј. Томић, О Арнаутима у Ст. Србији и Санџаку, Београд 1913 г.
- К. Н. Костић, Наши нови градови на југу (Српска књиж. задруга, коло XXV, Београд 1922 г.).
- Др Мих. Драгић, Гружа (Насеља српских земаља, књига X).
- Др Б. Дробњаковић, Крагујевац (Гласник Географског друштва, Београд 1926 г.).
- Др Ј. Ердџелановић, Етнолошка грађа о Шумадинцима (СЕЗБ LXIV).
- Др М. Павловић, Напомене о народним говорима Шумадије (ЈФ XX).
- Др М. Павловић, Примери историског развјатка српскохрватског језика (Научна књига, Београд 1956 г.).
- Др М. Павловић, Проблеми Стила (скрипта, Филозофски факултет у Н. Саду 1956 г.).
- Др Ј. Вуковић, Модални облици с имперфектом и перфектом глагола бити + инфинитив главног глагола (ЈФ XX).
- Др Ј. Вуковић, О падежним конструкцијама с предлозима над, изнад и сл. (Питања књижевности и језика, књ. I, Сарајево 1954 г.).
- Др В. Марковић, Православно монаштво и манастири средњовековне Србије, С. Карловци 1920 г.
- Др Ст. Станојевић, Народна енциклопедија III.
- Др К. Јиречек, Историја Срба I—II књ.
- И. С. Јастребов, Подаци за историју српске цркве, Београд 1879 г.
- Гастон Гравјес, Новопазарски Санџак, Београд 1913 г.
- Др В. Петковић, Петрова црква код Новог Пазара (Народна старина II, Загреб — латиницом).

XIV

- Др В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа (САН) 1950 г.
- Ст. Новаковић, Примери књижевности и језика старог и српскословенскога, Београд 1889 г.
- Драг. Костић, Тајно писање у споменицима српским (Глас СКА LIII).
- Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века књ. V.
- Иван Брабец, Рад на испитивању говора тузланске области (Љетопис ЈАЗУ 59).
- Рибарић Јосип, Извештај о проучавању Перојскога говора на полуотоку Истри (Љетопис ЈАЗУ 57).
- Др М. Храсте, Испитивање акценатске системе на Цресу (Љетопис ЈАЗУ 59).
- Др М. Храсте, Особине говора отока Шолте и сусједне обале (Рад ЈАЗУ 272).
- Влад. Бабић, Употреба историског инфинитива у говорном језику (ЈФ XIX).
- С. Куљбакин, Старословенска граматика, Београд 1930 г.
- П. Шафарик, Типик студенички (Гласник Српског ученог друштва XL).
- Вл. Ђоровић, Слиси св. Саве (СКА књ. XVII, први разред).

НОВОПАЗАРСКО-СЈЕНИЧКИ ГОВОРИ

— Увод —

Да би се могла довољно осветлити проблематика ових говора, треба првенствено поћи од њиховог географског положаја и односа према другим, суседним крајевима, а сем тога треба се осврнути и на улогу овог подручја у политичком погледу у прошлости. Овај други момент значајан је због тога што се историјска страна, централног путања ових говора — питања јата, не може потпуно осветлити ако се одатле не пође. Имајући то у виду, мора се истаћи некадашњи центар ове области, тј. стари град Рас, као и сва она места у његовој најближој околини за која је непосредно везана појава старих српских (рашких) споменика.

Град Рас играо је врло значајну улогу у српској средњовековној историји. Налазио се у близини данашњег Новог Пазара, а познат је још у IX веку зато што је у његовој близини било седиште епископије¹, као и због тога што га је Манојло Комнен, грчки цар, походио у три маха да би угушио побуну српског племена које се борило против византијске власти². У тим побунама Рас је доста страдао, али је ипак остао као центар те области зато што је по природи имао утврђен положај, што је имао леп и отворен излаз ка северу и истоку и што се у његовој околини налазио рудник сребра (на Рогозци) и гвожђа (у Глухавици)³.

Када је Немања дошао на великожупански престо, узео је за седиште град Рас зато што се истицао као географски и привредни центар читаве области од Ибра до Лима.

Према граду Расу названа је река Рашка⁴, а доцније према њој прозвала се Немањина држава — Рашка (земља, држава).

У близини града Раса налазила се Петрова црква, где је било седиште епископије за време византијске управе у овим крајевима. Ова црква значајна је у српској историји због тога што је Немања у њој, као

¹ Василије Марковић, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, стр. 42—43; К. Јурчек, Историја Срба, књ. 2, стр. 225, Београд 1922.

² Ст. Станојевић, Народна енциклопедија књ. III.

³ Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, књ. V, стр. 629, 649.

⁴ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија књ. III.

црквеном седишту, прешао у православље, ту је одржао сабор против богумила, одрекао се престола и у њој се замонашио⁵.

Живећи у Расу, као средишту своје области, Немања је сазидао, на североисточној страни од Раса, манастир Ђурђево Стубове⁶ који је у току бурне српске историје уништен.

Недалеко од Ђ. Стубова и Петрове цркве налази се Дежева (Дђежево), изванредно леп предео поред реке Дежеве. Тај предео био је центар световне и духовне власти српске државе у XIII веку где су се одиграли крупни државни догађаји од којих је у унутрашњем политичком животу био најзначајнији дежевски уговор између браће Милутина и Драгутина (1282. г.) који представља прекретницу за даљи живот и развитак српске средњовековне државе.

Значај овог краја није престао ни касније иако је државно средиште померено из Раса и Дежеве после великих освајања краља Милутина на истоку (Приштина, Скопље, Призрен).⁷

Владарске задужбине на подручју ових говора (Ђ. Стубови код Н. Пазара и Сопођани) као и стара Петрова црква одржале су и касније прстиж овога краја над другим областима доцније велике српске државе, иако је сам град (утврђено место) од друге половине XIV века почео да се замењује називом Трговиште, откада, управо, и почиње његово опадање.

Истицање ове области (Рашка област) над осталим покрајинама средњовековне српске државе дошло је као последица пијетета према родоначелнику немањићке династије—Немањи почевши од његових синова па до прауника (Растка-Саве, Ст. Првовенчаног; Радослава, Владислава, Уроша; Драгутина и Милутина), чему је сам Немања, управо, поставио темељ што се види из Хиландарске повеље у којој он каже да је бог дао Грцима царева, а Угарима краљеве, а њега је поставио за великог жупана „и постави ме велиега жупана, нареченаго въ свѣтѣмъ крѣщени Стѣфана Неману“ (Mon. serb. 4).

Стари Рас-Трговиште одржало се све до аустро-турских ратова 1689. када је опустошено и разорено. Замирању живота у њему помогло је и ново насеље које се било развило, после доласка Турака, у његовој близини — Јени Пазар, данашњи Нови Пазар (о којему се напред говори).

Споменуте историјске чињенице од нарочитог су значаја и у лингвистичком погледу. Из њих се види да је у Расу, тј. у његовој ближој околини, било седиште духовне власти—Рашке митрополије и ту остало све до 1807. г. када је извршено њено спајање са Призренском митрополијом.⁸

За ближу околину старог града Раса везан је у великој мери културни и политички рад монаха Саве, а исто тако и прве повеље српских владара: Ст. Првовенчаног, Радослава, Владислава и Уроша, као и њихови велики подухвати за унапређење материјалне културе.

⁵ В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, стр. 42; К. Јиречек, Историја Срба, књ. 1, стр. 148, Београд 1922 г.

⁶ К. Јиречек, Историја Срба, књ. II, 225; В. Марковић, ib. 60.

⁷ А. Велић, Дијалек. карта, стр. 2.

⁸ И. С. Јастребов, Подаци за историју српске цркве, Београд 1879 г., стр. 32—33.

Споменици који су поникли у Расу, као и многи други који су посредно везани за њега, служе као ослонац за одређивање основне одлике говора ове области и са данашњим језичким материјалом чине целину — о чему ће се напред говорити.

Подручје које захватају новопазарско-сјенички говори има природне границе и простире се од планинских венаца: Голије-Јавора-Златара и Јадовника до Бихора (скоро) и од Ибра готово до Лима.

Ови говори у одређеним границама чине део новоштокавскога говора и представљају посебан говорни тип у којем се налазе архаичније и новије говорне црте, а њихов развитак везан је за специфичне околности условљене економским и друштвеним животом низа племена-носилаца разноврсних говорних типова — која су се стекла на простору о којем говоримо.

Знатан део новоштокавских говорних типова познат је у светлу расправа М. Решетара⁹, Г. Ружичића¹⁰, Д. Вушовића,¹¹ М. Стевановића¹², Ј. Вуковића¹³ и Б. Милетића.¹⁴ Тематика ових расправа су говори јекавског типа. Овај, пак, говор који представља посебан тип, прелазан између јекавских и екавских говора, није обрађен. Код њега су узете само основне црте према којима је сврстан у групу јекавских говора. Полазећи од потребе да се захвати и овај део, тим пре што се налази у суседству територије коју је испитао М. Стевановић („Источно-црногорски дијалекат“, Београд 1935 г.) — узео сам да га прикажем са гласовне, морфолошке и синтаксичке стране. Али испитивања у поменутих правцима нису довољна, нарочито у погледу утврђивања међудијалекатских односа и односа међу говорним варијантама, јер се ти односи непрестано мењају, па се поред испитивања у поменутих правцима узима и акценат ради добијања пуне слике једног говорног типа. Да би се та потпуност постигла, обрадио сам и акценат на бази досадашњег испитивања суседних говора и у односу на Даничићеву акценатску систему.¹⁵ Та обрада акцента представља засебан део и њиме се утврђују како неслагања међу његовим деловима тако и пут заједничког развитка.

Испитивање новопазарско-сјеничких говора у појединим језичким деловима (фонетика, морфологија, синтакса и акценат) даје могућност да се ово подручје разбије на мење делове, а са друге стране његова структура као и опште црте захтевају да се ти делови групишу у једну целину.

Потстрек да узем овај простор лежи у самом познавању овога говора и упутствима која су ми пружили „Дијалекти источне и јужне Србије“ проф. А. Белића. Ово дело ми је служило и као путовања и кон-

⁹ М. Rešetar, Der štokavische Dialekt, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung VIII, Wien 1907.

¹⁰ Г. Ружичић, Акценатски систем пјеваљског говора (СДЗБ III); Један незапажен босански говор (Прилози, књ. 16, св. 2).

¹¹ Д. Вушовић, Дијалекат источне Херцеговине (СДЗБ III).

¹² М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат (ЈФ XIII).

¹³ Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака (ЈФ XVII).

¹⁴ Б. Милетић, Црмнички говор (СДЗБ IX).

¹⁵ Ђ. Даничић, Српски акценти, Београд-Земун 1925. г.

трола при раду, а сем тога, као практични саветник за рад на терену, служиле су ми „Мисли за прикупљање дијалекатског материјала“, А. Белића — писмо упућено Бодуну које је отштампано у ЈФ књ. VI, 1—2. Исто тако при раду помогла су ми упутства дра М. Павловића, дра М. Стевановића и дра П. Ивића — на чему им срдечно захваљујем. Сем тога служио сам се литературом коју сам навео у почетку рада као и оном коју сам спомињао уз објашњења.

Овај рад има задатак да пружи слику говора са доста великог подручја које досад није испитивано. Сматрао сам да то треба учинити што пре, зато што оно данас није као што је до недавно било беспутан крај, крај без школа и културних тековина што све утиче на померање и губљење особености говорних.

Приликом прикупљања материјала, трудио сам се да пронађем она лица која у свом говору немају примљених елемената, тј. код којих се не осећа утицај других дијалеката као ни књижевног језика. Овде су пре свега долазила у обзир лица која су мало путовала ван своје околине. Сем тога узимао сам грађу и од људи који су учествовали у ратовима, или служили у војсци, али су сачували особине свога говора. Ова два последња типа служила су ми као мерило за одвајање оних црта које карактеришу овај говор и одвајају га од оног што је унесено са стране.

Узимао сам материјал и од деце, јер сматрам да она врло добро чувају одлике говора своје најуже околине. Наиме, деца у игри, као најизразитијем облику свога живота, не употребљавају никада оно што су научила из књиге. Код њих упоредо са слободом у акцији иде и широка слобода у говору. Узимање грађе од деце, сматрам, да је исправно и због тога што много детаља везаних за игру, начин живота, врсту рада, народног лечења итд. не можемо ухватити од старијих. Деца, пак, све то спонтано и брзо испољавају.

Индивидуалне појаве нисам нигде уопштавао зато што представљају оно што још није нашло широку примену. Ширина испитивања, како по обимности и разноврсности материјала тако и у географском простирању, давала ми је довољно могућности да са лакоћом одвојим опште од случајног, индивидуалног.

Поред примера свуда сам ставио називе места као и ознаку зоне којој припада то место (I, II, III), а ако је било потребно, нагласио сам да ли је нека црта општа или је позната само једној говорној зони.

За време испитивања трудио сам се да не пропустим ниједну говорну особину, него сам ишао за њима и прибирао их, систематисао и објашњавао; доводио их у везу са другим говорним типовима и поредио их. Настојао сам да пружим науци што више материјала из овога краја, те да се на основу њега стече јасна слика. (Тај материјал у тези је врло обиман, али је у редакцији за штампу морао бити знатно смањен).

Ради прикупљања материјала обишао сам целу територију 1946. и 1947. г., а ради употпуњавања и проверавања грађе обишао сам све три варијанте у току 1948, 1949. и 1950. После овог дошао сам до закључка да је испитивање спроведено систематски и у периоду од 1955. до 1958. дат је дефинитиван облик овој расправи са неким исправкама које су вршене у току обраде појединих питања.

Проверавање материјала учинило је да сам неким питањима приступио смелије, али никад нисам губио из вида основни задатак, тј. реално изношење чињеница. При доношењу закључака руководио сам се и унутрашњом страном језика у овим говорима. Сама његова структура можда ме каткад водила закључцима који њој одговарају те се зато разликују од неких мишљења о сродним говорима. То у основи не значи негирање утврђених поставки него допуну или пак констатацију нових момената који ће се у даљем развоју језика, на истом овом подручју, морати допуњавати новим елементима.

Полазна тачка за прикупљање и испитивање грађе био ми је Нови Пазар. Пошто сам побележио особине тога говора и у њему констатовао пресецања разних струја, проблематика превирања вукла ме је даље, те сам са тим повезао суседну територију — Сјеницу са околином и Тутин са околином.

Ова говорна група захвата велики простор, али није могла бити цепана на мање и међу собом удаљеније делове, јер то нису допуштали извесни моменти који играју значајну улогу на целом овом подручју. Они везују ово подручје скоро од Лима до Ибра и од Крушчице до Јавора и Голије — према назначеним границама које се виде из приложене карте. Јединство ових говора заснива се, дакле, на географском моменту иако су на овом подручју испреплетане екавске и полуекавске замене јата. Исто тако њихово јединство заснива се и на извесној процесуалној заједници јер је цело ово подручје обухваћено дијалекатским укрштањем у којем кристализација још није дефинитивно спроведена.

Јужну границу ове говорне групе чини линија која спаја ушће реке Видрењака у Ибар, иде на Вучу-Крушчицу, одатле скреће северозападно на Бољаре и излази на Гиљево, прелази средњи ток реке Дубочице и иде на планину Озрен.

Са источне стране граниче се ови говори реком Ибром (од ушћа Видрењака) до Рибарића, а одатле иде на Вранојке преко Рогозне (источно од насеља Рајетића, Бара, Бреберишта) до Језерина где излази на Ибар па иде њиме низводно до села Никољаче.

Северну границу чини линија која спаја Никољачу-Драганиће-Себемиље-Жари-Голију-Јавор-Дивљу ријеку-Олујачу-Кањевско брдо-Бели камен-Равну орницу-Пећанско брдо-Прцијељ-Тетребиште и скреће на Јадовник.

Полазећи од гласа јата као критерија за класификацију новоштокавских говора као и других особина фонетске, морфолошке и синтаксичке природе, ово подручје може се поделити на три зоне:

- а) новопазарску (I),
- б) штавичку (II) и
- в) сјеничку (III).

Новопазарска зона захвата простор источно од штавичке и сјеничке, тј. од линије која спаја Миље-Дугу Пољану-Коштанпоље-Рибариће и иде на југ, север и исток све докле се простире ова говорна група као целина.

У овој зони прикупљао сам грађу из ових места: Нови Пазар, Окошани, Осоје, Трнава, Брђани, Рајетиће, Змијинац, Рожнице, Бре-бериште, Врба, Дренова, Језерине, Врачеви, Матовиће, Јабланица, Орахово, Пиларета, Панојевиће, Гњилица, Никољача, Љутаје, Војселиће, Жуњевиће, Војковиће, Ораше, Златари, Грубетиће, Слагина, Дољане, Дојевиће, Сопоћане, Тврдошево, Присоје, Осаоница, Јанча, Чебинац, Тенково, Гошево, Драмиће, Полокци, Жари и Велепоље.

Новопазарска зона разликује се од других двеју зона тиме што једним делом представља чисту екавску област где је и дуго и кратко јат замењено рефлексом *e* и где је у употреби старија акцентуација. Тиме се ова област јако приближава косовско-ресавском дијалекту. Ова област захвата простор северно од Н. Пазара, тј. од линије која спаја Бребериште-Врболази-Штитаре, али, ипак, нисам издвојио овај говор као посебан тип зато што га везује низ момената са читавим подручјем ових говора (новопазарско-сјеничких).

Јужни део ове зоне место кратког јата има увек рефлекс *e*, а место дугог јата код муслимана претежно рефлекс *e*, а код православних рефлекс *e* и рефлекс *ije*. И овај део има незавршен процес померања старих силазних акцената са унутрашњих слогова. По овим особинама овај део новопазарске зоне показује неуједначеност, тј. код муслимана има више екавски карактер те иде са првим делом ове зоне; код православних има полуекавски карактер и стоји на прелазу од зетских ка косовско-ресавским говорима.

Ову зону карактерише и то што не познаје претварање задњо-непчаних гласова у личним именима типа Миланка, Станка, Даринка; не једначе се *з*, *с* испред *љ*, *њ* (изљубит, с његовом); наставак вокатива једине именица женског рода на *-ица* често је једнак са књижевним језиком (Милица-Милице, јадница-јаднице, тица-тицо); удвојена употреба личне заменице (мене ми га е жо, тебе ти га даем); употреба акузатива мношине личне заменице 1. и 2. лица место датива мношине истих лица (да нас дате место да нам дате, да вас оћупам лук место да вам оћупам лук); новији енклитични облик заменице 3. лица жен. рода *је* и инструменталски облик једине личне заменице 1. лица *моном* поред *миом*, а каткад и *меном* и 2. лице *џебом* поред *џобом*.

Штавичка зона граничи се са севера линијом која спаја Гиљеву-Расно, пл. Пинају-Коштанпоље; источну границу чини линија која спаја Моране-Глухавицу-Паљево и Рибариће; јужну границу чини Ибар до ушћа реке Видрењака, затим линија која спаја Вучанску Клисуру-Крушчицу; западну границу чини линија која спаја Крушчицу-Бољаре-Гиљеву.

На обележеном простору обишао сам: Тутин, Дубље, Добрињу, Батрге, Рибариће, Коваче, Мелаје, Делимеђе, Шароње, Ноћаје, Митрову, Лукавицу, Берекаре, Суви До, Угао, Буђево, Бороштицу, Долиће и Бољаре.

Карактеристике ове зоне су: доследна замена кратког јата рефлексом *e*; претежна замена дугог јата рефлексом *e* код муслимана и двојаки рефлекс дугог јата код православних *-e*, *ije*; архаичније акценатске особине на целом њеном простирању, тј. чување старих акцената на

унутрашњим слоговима и старога дугог на крају. По овим особинама у овој зони постоји двојност: муслимани се приближавају косовско-ресавском, а православни су као у јужном делу новопазарске зоне-полуекавци према замени дугог јата.

Сем ова два момента има читав низ других особина које карактеришу ову зону као: скраћивање вокала *a* у одређеном положају што оставља утисак полугласности (уредан, памета^{ан}); промена гласова *k*, *z* у именима лица (Станка-Станци, Велика-Велици) и у географским називима (Рашка-Рапци); двојак наставак у вокативу једине код заједничких и особних именица женског рода на *-ица* (кукавица-кукавицо и кукавице, Милица-Милица и Милице); краћи стари облик генитива множине (стотин, годин); енклитични облик акузатива једине личне заменице трећег лица женског рода само *ју*; једначење *з*, *с* испред *љ*, *њ* (иж његовија, ш његовијем); присвојна заменица 3. лица женског рода њен; прилошко образовање са бројем један + мах — једаман (место једанпут); мали остаци старог партиципа презента на *-е* (*сѣдѣ*, *сѣдѣ*).

Сјеничка зона захвата простор северно од штавичке пружајући се на исток до развођа између Голије и Јавора почевши од Јанкова камена, иде на Букову раван-Дугу Пољану-Жабрен-Јаблан и Коштанпоље.

У овој зони обишао сам насеља: Сјеницу, Чедово, Страхиниће, Лопиже, Аљиновиће, Горачиће (Доње и Горње), Криваје, Тријебине, Медаре, Брезу, Крће, Зајчиће, Раждагину¹⁶, Дубницу, Кијевце, Расно, Крњу Јелу, Драгојловиће, Градац, Житниће, Штаваљ, Вишњице, Дунишиће, Вапу, Чипаље, Брњицу, Распоганче, Ступ и Кокочиће.

Особине које карактеришу ову зону јесу: замена кратког јата рефлексом *e* увек (као и у првим двома зонама); двојака замена дугог јата рефлексима *e* и *ије* — као и у првим двома зонама. Изоглосе рефлекса *e* место дугог јата не могу се повући зато што су муслиманска и православна насеља измешана или пак и једни и други живе у истим насељима. Новија акцентуација захватила је западни и северни део ове зоне што се данас може сматрати утврђеном цртом у западном делу све до насеља која везује линија Камешница-Житниће-Ступ. Источно од ове линије запажа се изразито превирање, али се још осећа доминација архаичности те иде заједно са сличним деловима друге две зоне.

Полазећи од јата и акцента, ова зона показује неуједначеност као и прве две. Наиме, једним делом, тј. муслимани претежно екавци са новијом акцентуацијом својим говором приближавају се шумадијско-војвођанским говорима. Код православних, пак, будући да је чешћи рефлекс *ије* место дугог јата, запажа се приближавање херцеговачком јекавском, а са употребом рефлекса *e* место дугог јата приближавање шумадијско-војвођанским говорима. Дакле, они стоје између источнохерцеговачког и шумадијско-војвођанских говора.

Сем споменутог ову зону карактерише скраћивање неакцентованог *a* што оставља утисак полугласности (у извесним насељима); двојак енклитични облик личне заменице 3. лица женског рода у акузативу једине (*ју*, *је*); присвојна заменица трећег лица једине женског рода гласи *њојн* и *њојзин* (поред њен).

¹⁶ Топоними на овом подручју представљају материјал за посебну обраду.

Оно што даје утисак јединства ових зона, сем географског момента и момента процесуалности, и што их спаја у једну целину, јесте исти рефлекс кратког јата (*e*); двојака замена дугог јата (*e*, *ије*) изузев северног дела новопазарске зоне; особине дугих вокала, квалитативне измене вокала, сажимање вокала; јотовање; особине гласова *л*, *н*; заједничке особине гласова *ђ*, *ћ*, *в*, *ј*, *х*, *ц*, *џ* и *џ*; неке особине задњо-непчаних гласова; сугласничке групе; дисимилација; промена места артикулације сугласника; губљење и отпадање сугласника; губљење звучности на крају; развој секундарних сугласника; метатеске особине и хаплоглогија; употреба *-ијем-а* у инструменталу једнине, дативу, инструменталу и локативу множине придевских заменица, придева и броја један; неосећање хипокористичке нијансе именица мушког рода на *-о* и наметање наставка *e* где за то нема разлога (Луко, Ђорђо, Микаиле); двојака промена неких именица (јад-а, јад-и, добит-а, добит-и); наставак *о* у вокативу једнине именица типа Мара, Стана-Маро, Стано; остатак номинатива множине консонантских основа у називима места (Дунишиће, Горачиће); наставак *а* у генитиву множине (чворова, ливада, места); наставак *-има*, *-ама* у дативу, инструменталу и локативу множине; употреба енклитичних облика личне заменице 1. и 2. лица *ми*, *ви*, *не*, *ве*; употреба етичког *си* (тешко си га тебе); употреба *-ија*, *-ије* у генитиву множине придевских заменица, придева и броја један као резултат старог наставка *-ѣхъ* генитива и локатива множине; супстантивизирање присвојних и показних придевских заменица (својак, вашковић, овакик, такик); губљење разлике и процес уједначавања промене придева одређеног и неодређеног облика (Илинога-Илиноме, сестринога-сестриноме као сеоскога); компаративни наставци *-ији*, *-ји*, *-иши*; употреба префиксалне деминуције *ѣо*, *ѣри* † *ѣозитѣив*, компаратив; краћи облик инфинитива на *-ѣи*; фонетски облик инфинитива са отпаѓањем дентала иза *з*, *с* (мус, грис, дуис) и на *-ј* (реј, пеј); наставак *у* у 3. л. множине презента код глагола свих врста: претварање *к*, *г*, *х*, у *ч*, *жс*, *ш* у лицима глаголских облика (печу, печите, печија) — по аналогiji; шира употреба наставка *-ју* у 3. лицу множине имперфекта (гледају, чувају, сметају); употреба *ѣе*, као наставка 3. лица множине презента за разлику од једнине, у 3. лицу множине футура (радите, скупите, ослободите иј); употреба енклитичног *би* у облику 1. и 2. лица множине потенцијала (ми би радили, ви би радили).

У новопазарско-сјеничким говорима чува се извесна акценатска архаичност, нарочито у новопазарској и штавичкој зони, али, по мом мишљењу, то се не може узети као доказ припадности старијем типу новоштокавских говора, већ као мерило колико се отишло од њих ка млађим говорима. Ова констатација се потврђује материјалом о именицама, придевима и глаголима, као и о другим категоријама речи, што је детаљно анализирано у мојој расправи „Акцентат новопазарско-сјеничких говора“. Самим тим овде нема потребе да се задржавам на питању акцента, сем уколико се акцентом објашњава каква друга особина. Овде само спомињем као карактеристичну особину арбанашко наглашавање када Шиптари говоре српским језиком у неким насељима штавичке зоне (Бороштица, Долиће, Угао). У овом случају, код Шип-

тара, чује се акценат у којем се разликује момент постепеног дизања са већом експираторном бојом и опадање од тачке највишег тона: љивада, косијо, марама, невѣста и сл.

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО

Један део представника ових говора (присељеници) не зна много о свом пореклу, али то није ништа необично зато што су друштвене и политичке прилике биле такве да се порекло није могло истицати, него се каткад брижљиво и прикривало што потврђују измењена презимена. Последица тога је блед траг: о њиховој старини, кретању, боравку на неком другом месту, мешању са другим групама у покрету, о мешању са оним на које су наишли на новоме месту живљења, о начину живота од доласка до данас и о дужини времена од доласка до данас. О свим овим питањима традиција је доста бледа. У већини насеља ових говора носиоци говора обично знају да су дошли „однекуд пре (и пријен) сто, двеста или триста година“. Да би се бар приближно одредило то непрецизно „однекуд“, морало се прибећи истраживању врло обазриво, јер писаних споменика о томе нема. Потребу за овим наметао је и сам језички материјал који упућује на такву проблематику.

Кад се дискутује о једном говору или говорном типу, потребно је дати синтетичан преглед етнографских одлика и из тог шаренила, као што је случај у овом питању, извући закључке који дају основу за разумевање говорног склопа од најстаријег његова живота до данас. Према томе, природно је да сам морао поћи од података које пружају досадашња испитивања. Међутим, ти радови не дају довољно материјала у извесним ситуацијама, па сам се служио и својим запажањима. Пут ка закључцима води нас преко насеља која представљају центре појединих зона, а пошто се то покаже, даће се принципско образложење процеса његова формирања имајући у виду све оне моменте који су условили, или условавају, његов развој као и правац којим се ови говори данас крећу.

Средиште новопазарске зоне је Нови Пазар који се помиње први пут 1461. године, а основао га је турски војсковођа Гази-Иса-бег Исаковић.¹⁷ 1467. године помиње се у Новом Пазару турски кадија и субаша. Због свог положаја у стратeгиском погледу Нови Пазар представљао је најважнију војну станицу, односно упориште на путу за Босну и био главна база одакле је вршено продирање у околне српске земље.

После пада српских земаља (Босне и Херцеговине), војни значај Н. Пазара замењен је трговачким, те је он опет остао средиштем и раскрсницом главних путева за Македонију, Цариград, Босну и Дубровник. Ово место је скоро два века било центар трансбалканског караванског саобраћаја.¹⁸ У XVI веку Н. Пазар био је најбогатија варош између Дубровника и Ниша. У XVII веку нарочито је развијена трговина и већином је у рукама Дубровчана. Сматра се да је пре рата 1689. Н. П. био

¹⁷ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, књ. III.

¹⁸ Ј. Цвијић, Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије III, 1911 године.

најјаче трговачко средиште на овом делу Балкана. Тако га приказују многи путници.¹⁹

За време рата 1689. г. Срби су узели видног учешћа у борби против Турака. Чак су и освојили Н. П., али пошто се ратна срећа окренула у корист Турака, Срби су се склонили испред турске освете. То је био почетак великог страдања које се привидно завршило престанком рата између Турске и Аустрије 1739. г. За време ратних година настала је анархија. Није било слободних путева и личне и имовинске безбедности. То је проузроковало стагнацију живота због тога је Н. Пазар почео да опада и никад се више није подигао на висину на којој је био раније. За време првог српског устанка Н. Пазар је страдао (1809. г.) када су га Срби заузели и попалили. 1838—1839. г. Н. П. је седиште енглеског вицеконзула што значи да је сматран важнијим местом.

Данас у Н. П. има око 1045 муслиманских кућа и око 10754 становника. Најстарије муслиманске породице су Дервишалитовићи, Хаџи-Ибрахимовићи, Имамовићи, Табаковићи, Мисирлићи и Ђилерџићи. Остали су досељени од Бијелог Поља, Колашина (Ц. Г.), Косовске Митровице, Пећи и из Босне и околине Новог Пазара. Има их који су се задржали у Н. Пазару враћајући се после похода на Беч као Омербеговићи и Османбеговићи. Сви говоре само српским језиком.

Јеврејских породица има две са девет (9) чланова, а пре рата их је било око 40 кућа са 350 становника. У току рата фашисти су их уништили.

Становништво околине Н. П. чине православни и муслимани. Православни су насељени претежно у брдовитијим крајевима сем Дежеве. И једни и други деле се на староседеоце, којих има, како они тврде, више од досељеника као и у другим двома зонама.

Срби староседеоци потомци су старих Срба Немањина Раса, а присељеници су они који су дошли у XVIII веку, али су се асимилирали са старинцима. Један део Срба старинаца примио је ислам. Те исламизирани Србе сматрамо старинцима муслиманима за разлику од оних муслимана који су овде дошли од Никшића, Колашина (црногорског), Корјенића, Ругове (од Пећи) и Косовске Митровице.²⁰ Ови присељеници повећали су муслимански живаљ и утицали и на психу староседељаца муслимана.

Прилив муслиманског и православног живља изазван првенствено економским моментима био је осетан после аустро-турских ратова 1689-1739. г. када црногорска и друга племена попуњавају проређени живаљ у Санџаку. Измешавши се са староседеоцима, присељеници су унели

¹⁹ Споминју га: Хаџи Калфа (в. Споменик XVIII, 79), Курипешкић (в. Рад ЈАЗУ LVI, стр. 171, 173, 201, 214, 217, 218), Шепер (в. Рад ЈАЗУ LXII, 60), *Jean Shesneau* (в. Рад ЈАЗУ LXII, 71), Х. Пуквиљ (в. Год. Николе Чушића 8, 276—277), *de He* (в. Споменик XXXVII, 95), *Ami Boué* (в. *Itinéraire* I, 188—189), Катарин Зен (в. Рад ЈАЗУ LXII, 98), као и др. путописци XVI века који су путовали по Турској. Споминје га Бенедето Рамберти у свом путопису 1534 г. (*Tre libri*, 6); в. Ј. Цвијић, Основни за географију и геологију Мак. и Ст. Србије III, стр. 1151—1157.

²⁰ Цвијић каже: „У метанастазичким областима има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака до планине Рогозне. Међу њима је највише старинаца“. (Метанастазичка кретања, 14, СЕЗБ XXIV).

у њих дух и свежину, пробудили у њима мржњу према угњетачу и створили услове за ишчезавање духовне учмалости и физичке тромости, али су и староседеоци утицали на присељенике не само у говорном погледу него и психички. Из те мешавине произишао је нов менталитет: унуграшња тиха јачина и одлучност, отпорност и умерена отвореност.

Центар сјеничке зоне је Сјеница. Спомиње се у XIII и XIV веку²¹ као царинска станица на путу између Дубровника и Н. Пазара (в. К. Костић, Наши нови градови на југу).

Будући да је центар Немањине државе био Рас, односно Дежева свакако су Немањићи, и властела тог доба, имали своје летњиковце на овој површи где се данас налази Сјеница, односно у њеној ближој околини, што потврђују и топоними (Царичинац-извор у околини Сјенице, Кнежевац-заселак у Штављу, Царичине-село у даљој околини Сјенице итд.).

Познато је да је цар Душан помагао трговину Дубровчана у својим земљама. То је продужио и његов син Урош, који је потврдио повелу свог оца у Сјеници 1360. г. ослободивши дубровачке трговце сваке царине (в. Моп. serb. LXIX, Законски споменици књ. V, 182, XLV). Нешто више од сто година после ове повеље Мухамед II потврдио је у Сјеници Дубровчанима повелу о слободном трговању (1463. г.). Од насеља у сјеничкој околини најчешће се спомиње Дубница (Законски споменици, књ. V, 506, 613, 670). По легенди у њој је живео Васојевић Стево.

У XIV веку спомиње се Сјеница поред Увца, а код дубровачког посланика М. М. Кабога, као и код Ђ. А. Растића спомиње се Сјеница као „Паланка Сјеница (1706. г.). За време рата између Турске и Аустрије 1736—1739. г. опет се спомиње „Паланка Сјеница“. Исто тако спомиње је барон Божур (в. К. Костић, Наши нови градови на југу). 1809. г. Сјеницу су освојили српски устаници и попалили је приликом истеривања Турака из ње.

Гиљфердинг бележи у свом путопису да је приликом његове посете Сјеници било у њој 304²² куће од којих је било само 4 српске, тј. православне. По традицији најстарији Срби у Сјеници су Карамарковићи (2 куће), Парталевићи (2 куће) и Керковићи (изумрли). Најстарије муслиманске породице су Мујагићи (3 куће), Абдагићи (1 кућа), Ђатовићи (7 кућа). Данас у Сјеници има 106 српских кућа са 1548 становника, а муслиманских кућа има 245 са 3230 становника (према статистици Среског одбора 1954 године).

Српске породице, сем најстаријих, досељене су највећим делом из околине, затим из црногорских крајева и само једна из Ђаковице. Муслиманске породице, исто тако, досељене су из околине, од Н. Пазара, Бијелог Поља, или Босне и Херцеговине, нарочито после берлинског

²¹ 1253 г. краљ Урош потврдио је повластице Дубровчанима о слободној трговини. Тада се спомиње Сјеница први пут (Моп serb. LXII).

²² Помиње је Корнелије Дуплиције Шепер 1533 г. (в. Рад ЈАЗУ LXII, 59; Катарин Зен 1550 г. (в. Рад ЈАЗУ LXII, 98; путописац де Не каже: „*En sortant de la vallée Milosofdo l'on trouve une grande plaine nommée Cenisse qui en Esclavon signifie terre de foin*“ (Споменик XXXVII, 94).

конгреса 1878. г. (в. А. Белић, Карта 5). Само једна породица води порекло из Азије (Черкези).

Околина Сјенице представља мешовита насеља православних и муслимана. Први су староседеоци или присељеници, а исто тако и муслимани. Засебну целину представља шиптарски живаљ на Пенштери.²³ Он управо чини оазу која се упорно одржала више од 150 година упркос навали разних утицаја.

Ј. Томић сматра да су пештерски Арнаути Клименте које је Ходаверди паша преселио из Селца (Албанија) 1700. г. (в. Ј. Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санцаку, 73). Један део тих присељеника вратио се 1707. г. (по Томићу), а остатак „Климената“ на Пенштери доцније је примио ислам. Стари људи су ми саопштили (Тахир Адем) да су пре њега у трећем пасу били „Латини“. Пошто је овај човек имао преко 120 година, излази да су ти албански католици примили ислам око 1737. године. По причању овог старца ови досељеници из Албаније воде порекло од Хота, Кастрата, Климената и од Скадра. Потомци тих албанских племена данас живе у Биоцу, Бороштици, Долићима, Набојима и Љесковој и у кући говоре само арбанашким језиком.

Центар штавичке зоне је Тутин (33 км од Н. Пазара ка Рожајама). Откада постоји ово насеље, није познато. Изгледа да се раније звало Доња Митрова судећи по насељу Митрова у непосредном суседству Тутина. У Тутину данас има око 90 кућа са 750 становника. Најстарији су Хамзагићи, а остали и православни и муслимани досељени из околине или од Ибра из Старог Колашина. Овај крај био је насељен и за време српске феудалне државе, јер се нека насеља спомињу у XIII веку као: Пъшьчаница Вса сь пъчаномъ (данас Печаоница близу Тутина), Гнила, Добрина (данас Гњила и Добриња — Горња и Доња — XVIII). Догађаји су изменили састав становништва нарочито после сеобе под А. Црнојевићем као и новији догађаји.

УЗРОЦИ СЕЉЕЊА

На подручју ових говора има, по мом мишљењу, више од половине присељеног становништва, а узроци померања из старог места живљења двојаке су природе: политички или економски због тога су се увек одвајале мање или веће групе од своје матице и тражиле боље место за живот. Сиромаштво као узрок често се прикривало, а истицало се бежање од крвне освете „због крви“. Присељеници су често овим себи обезбеђивали ауторитет међу старинцима да би се ови прибојавали као храбрих и одлучних људи, спремних на све. То им је често и успевало.

Исељеници у покрету нису ишли речним долинама јер нису ни тражили равнице него су се држали брдовитијих и шумовитих предела поред река и ближе њима. По својој конфигурацији Санцак је био веома погодан, бар за извесно време, за њих јер су у њему могли имати и довољно земље за обраду и погодне услове за гајење стокe.

²³ Шиптарска насеља нису посебно обележена на карти, већ као муслиманска, али су у дискусији споменута.

Као последица удаљавања од матичних места, јавило се постепено одступање присељеника од својих навика и старих обичаја, што је омогућавало њихову бржу асимилацију. Њу је условљавала и сама њихова појава која у принципу представља инфилтрат који никада није могао имати доминацију над затеченим становништвом.

Начин формирања овога говора. Долазак ових присељеника за нас је од двоструког значаја: прво што повећава проређени живаљ и друго што је он донео говорне одлике краја из кога је дошао. Тако се у једном месту могло стећи по неколико типова говора. Наиме, староседеоци су имали свој тип, а дошљаци из разних крајева опет сваки свој. Створило се шаренило, али током времена извршила се кристализација и диференцирање ишчезло. Формиран је тип говора са основом оних говорних особина које су имали староседеоци, али су у њега унесени неки елементи из суседних говора. Носиоци овога говора нашли су се у додиру са херцеговачким говором са западне стране (преко Пријепоља и околине) откудa је снажно продирао утицај четвороакцентне системе; са севера су се ови говори нашли у додиру са старовлашким говорима који су такође на њих доста утицали, јер су преко Ст. Влаха (од Голије) водили путеви ка северу пошто је кретање низ Ибар било немогућно. Са источне стране наслањали су се ови говори на косовски говор, те су и отуда уношене говорне особине. Али оно што је нарочито значајно то је да је наслањање на косовски говор и на говор источног дела Ст. Влаха учинило да се његов првобитни карактер одржи и наметне присељеницима. То би била тачка ослоња да се објасни начин формирања овога говора посматраног у целини и да се увиди да је стари говор овог краја био екавског типа. Он ће се доцније развијати у засебном правцу баш због ових веза са суседним говорима које потичу из разних узрока. Његова структура показује: уколико је био тешњи додир са тим говорима, утолико се код њега јаче осећа тенденција да се што више удаљи од оних елемената који су унесени из јекавских крајева — зетскога говорног типа.

Да ли овај говор, као целина, представља саставни део оне групе говора под називом „зетско-сјенички“, видеће се из материјала који омогућава да се дође до закључака, који се каткад и сами намећу, посматрајући га како из историске перспективе тако и из пресека данашње његове проблематике.

Начин формирања и развој ових говора, посматраних данас, представља дуг и сложен процес који датира од половине XVIII века, узимајући у обзир иновације са стране, када су у Санџак дошли носиоци особина црногорских говора и измешали се како са староседеоцима тако и са разним другим струјама укрштеним на овом подручју.

Развој овог говора везан је за живот оног великог броја становништва које је прошло на свом дугом путу кроз разне згоде и незгоде. Борба самог становништва за опстанак носи и обележје за формирањем како психичких тако и говорних одлика. Упоредо са формирањем менталитета човека овог краја ишло је и стварање услова за развој овог говора као целине. То се изразито запажа у материјалу који показује његову још незавршену еволуцију чија је тенденција јасна: кретање ка млађим екавским говорима.

ФОНЕТИКА

А. Вокалски систем

Својим вокалским системом ова група говора не разликује се у великој мери од књижевног језика, гледана у целини, али у појединостима има особина којима чини отступања и због тога је нужно дати слику тог система.

Из низа питања везаних за вокалски систем истиче се проблематика гласа јата (џ), која карактерише ове говоре зато је и стављам на прво место.

1. ГЛАС ЈАТ (џ)*

Питање гласа јата у овим говорима од посебног је значаја, јер оно, у односу на друга питања, заузима централно место због тога што је везано за говор подручја које се налази између два говорна типа-екавскога и ијекавског — те се њиме утврђује однос међу овим говорима и осветљава унутрашња страна овог питања у вези са другим говорима.

Дијалектолошка испитивања нашег језика дају занимљиву слику живота и особина говорних типова у штокавском дијалекту, али питање саме класификације говорних типова новоштокавских говора захтева да се о њему дискутује, што се, разуме се, не може одвојити од гласа јата. Материјал који нам пружа овај део новоштокавскога говора несумњиво потврђује ову потребу. Ово је утолико разумљивије што је и поред велике пажње посвећене испитивању новоштокавских говора, ово подручје остало изван тих истраживања, а само према неким његовим цртама извршено је његово сврставање.

Сматрам да је период, који је протекао, од давања тих општих особина досад, с обзиром на материјал који данас пружа ово подручје, могао бити довољан за диференцирање извесних језичких питања која

* Поглавље о јату дато је у изводу у часопису „Књижевност и језик“ бр. 3 1964. године.

у моменту давања те опште слике нису била довољно изражена ни прецизирана због уношења страних елемената са других дијалекатских територија. Те иновације тичу се првенствено рефлекса гласа јата и с обзиром на резултате добијене у процесу те још незавршене еволуције, може се о њему говорити са више сигурности као о појаву који данас има одређену физиономију иако са специфичним одликама, него што се то могло учинити када су подаци о говорима овог подручја били врло оскудни.

Овом питању посветио сам велику пажњу и сви моји закључци заснивају се на вишегодишњем и пажљивом испитивању на овом подручју, те из саме замене гласа јата, ако се то узме као критериј за одређивање места једном говору, као и неке друге особине, проистиче нужно одређивање места и овом говору који захвата релативно велики простор.

Према класификацији проф. А. Белића коју је саопштио у неколико својих веома познатих расправа (Дијалектолошка карта српског језика 1905. — на руском језику; У Гласу српске краљевске академије наука LXXVIII; у одговору М. Решетару *Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie* (Rocznik slawistyczny III, 82—103) и у предавањима на Универзитету — фонетика стр. 14—16, — цео Санџак обухваћен је „јужним или јекавским говором“. Самим тим ово подручје као источни део Санџака сврстано је у „зетско-сјеничку говорну групу“ коју одваја од млађих јекавских говора линија „Которски залив -Никшић-Брсково-Сјеница“, а на исток се пружа „до Ибра“.

Као мерило за класификовање говорних типова и његово груписање проф. А. Белић узео је низ језичких особина које сматра општим на простору где живе многи говорни типови.

Али пре него пређем на анализу овог питања, држим да је веома потребно размотрити у којој се мери у језичком погледу Новопазарски санџак може узети као целина, ако се појмом „Новопазарски санџак“ обухвата цела област која се, уопште узевши, подразумева под овим називом. Цела ова област према свом географском положају, а то се одразило у економском и политичком животу њену у прошлости, дели се на западни и источни део.

Без сваке сумње западни део, који обухвата Пљевља, Пријеполје, Прибој (на Лиму) и Нову Варош — са околином, у језичком погледу чини целину са млађим јекавским говорима: има све акценатске особине као херцеговачки јекавски говор и савремену дефлексију.

Овај други део Санџака обухвата, као што је познато, Сјеницу, Нови Пазар, Тутин, Беране и Бијело Поље, али према говорним особинама које постоје у њему — дели се на два дела, тако да се Беране (данас Иванград) и Б. Поље, због утицаја који су овде извршили црногорски говори, издваја и иде ка црногорским говорима зато тај део источног Санџака није обухваћен овим радом.

Подручје овога говора у лингвистичко-географском погледу представља изузетно значајну метанастијичку област где су се укрштале струје нарочито са Косова и Метохије и Црне Горе. Носиоци тих струјања испресецали су језичке особине староседелаца на овом подручју. Због свега тога ово подручје према западном делу Новопазарског сан-

цака у језичком погледу показује нешто друкчију слику. Сем архаичности у акценту и делимично у деклинацији, овај део (источни) у знатној мери разликује се и према замени гласа јата од западног дела Санџака.

А

Историјска страна гласа јата на овом подручју веома је тамна, али посматрана из перспективе данашњег материјала она задира у далеку прошлост те се цео проблем који овај феномен представља не може потпуно одвојити од свих споменика и анализирати у светлу само данашње грађе. То би се у основи противило оном што представља „изворе у народном говору“ књижевног језика XII и XIII века код Срба којих је, бесумње, морало бити као што их је било и у језику св. Браће.

Црквенословенски језик код Срба добио је своју индивидуалност српском рецензијом, а то је, уствари, озакоњење онога што је већ дотада постојало. Но, и поред тога питање јата, гледано у светлу старосрпских споменика, остаје на истој дистанци као и дотле. Традиционални знак *ѣ* брижљиво се чува мада се већ у најстаријим српским споменицима срећемо у писању са одступањима у неколико видова од тог знака. Та одступања, свакако, имају свој корен у народном говору и било би неправилно да се прећуте тим пре што каснији облици из XVII, XVIII и XIX века имају исту фонему (*е*) место традиционалног знака *ѣ*, а то ће рећи да се поклапају са веома давним одступањима од знака *ѣ*.

Посматрано ово питање са ове тачке гледишта води нас даље и, оно што смо назвали одступањима, већ се у XIV веку генерализује не само на подручју централних области немањичке државе него се уопштава и на подручју данашњег македонског језика о чему II. Скок овако каже . . . „да је данашње македонско *е* за *ѣ* очито српскохрватске провенијенције, тј. да је ова промјена настала на овој територији ширењем српскохрватскога фонема на југу према Солуну. Центар прадијације *ѣ* > *е* су српскохрватске земље“ . . . (ЈФ XII, 77).

Да ли се генерализацијом фонеме *е* место јата — што се распрострло са земљишта српског језика на македонско подручје — може обухватити подручје овога говора или не, мислим да се може потврдно одговорити, јер је ово била централна област Немањичке државе (Рас). Она је била, свакако, добро насељена не само за време трајања немањичке државе него и пошто су Турци дошли. Овај момент је значајан за одређивање историског лика јата на овом подручју, јер се он не може одвојити од носилаца говора који су се на овом подручју смењивали, али никако није могло доћи до потпуног исељења староседелаца.

Полазећи од данашњег материјала, а ослањајући се на прошлост, може се претпоставити да су носиоци говора на овом подручју, како за време немањичке државе тако и доцније све до половине XVIII века, имали говорни тип који је био у вези са оним говорима, који данас чине екавску групу новоштокавског типа.

Додуше не можемо се ослањати на чињенице које пружају стари српски споменици XII и XIII века, јер се мора имати на уму оно што

ондашњи књижевни језик чини општим типом. Елементи који би нам могли помоћи у овом правцу (изговор јата као е) не могу се узети као сигурно мерило зато што се нигде не зна порекло писара, а тај момент чини изговор гласа јата врло сложеним проблемом. Сем тога црквени карактер језика нигде не допушта да се може говорити о локалном говорном типу ни у једном споменику почевши од типика па до XIV века.

С обзиром на све ово може се рећи да је од свих елемената народнога говора који су се налазили у ондашњем књижевном језику природа гласа јата најнеодређенија и то траје за све време средњовековне Србије — у чију се проблематику овог пута не могу упуштати. И поред такве ситуације, тај период строге традиције, у погледу чувања знака ђ, не може се мимоићи. Због тога, мислим, најбоље је, а и најзгодније, проблем јата на овом подручју посматрати кроз три временска раздобља:

а) прво раздобље обухвата материјал од XII до краја XIV века;

б) друго обухвата материјал од XVI до краја XIX века и

в) треће обухвата материјал од XIX века до данас, а представља га данашња дијалекатска грађа на овом подручју.

а) Прво раздобље не пружа нам готово никаквих конкретних и убедљивих доказа о изговору јата мада има велики број речи у којима се одступа од традиционалног знака ђ. То одступање представља знак е у разним положајима, а среће се: у *Тийику хиландарском* (в. Гласник српског ученог друштва X, Споменик XXXIV), у *Тийику сѣуденичком* (в. Гласник СУД XL), у *Писму Сѣ. Првовенчаног између 1195—1224.* (в. MS XVI), у *Писму архиепископа Саве из 1233* (в. MS XXII). Запажа се напоредна употреба е и знака ђ у истим речима: у *Тийику хиландарском* (в. Гласник СУД III, Споменик XXXIV), у *Повељи краља Уроша Дубровчанима 1253. г.* (MS XLII) или писање знака ђ место е од њ у *Тийику хиландарском* (в. Гласник СУД III), у *Тийику сѣуденичком* (в. Гласник СУД XL).

Сем речених споменика, где се среће замена јата гласом е, има и других, на пример *Светостефанска хрисогуља* (в. Споменик IV), али њу не бих истицао да не садржи неколико топонима са овог подручја: на *Ћкнидађ*, *Ћкково*, *Дѣжека*, *кѣ Сѣѣвлиню* где се јат данас изговара као е — Бекова, Дежева, Себемиле, али Сеница и Сјеница.

Између каснијих споменика из XIV века, где се пише е место знака ђ (в. MS LXXXII, LXXXIII, CXII, CXVIII, CXV, CXVII) споменићу и запис из Сопотана који датира из времена краља Душана: велики краљ Стефан вѣ хта благоверни самодръжць вѣѣи српьскине з(ε)мла(и)(и) поморскии. Напомена: Овај запис налази се споља са десне стране западних врата поред фреске краља Душана са Јеленом и Урошем. Објавио га је и Љ. Стојановић (Записи бр. 5092), али између Стојановића и оригинала има неких неслагања: код Стојановића Стефань, у оригиналу Стефан; код Ст. В Христа Бога верни, у оригиналу В Хта Благоверни, код Ст. српьских, у оригиналу српьски(х).

Будући да овај запис представља оригинално писмо из прве половине XIV века, може се сматрати једним од значајнијих сведочанстава о изговору гласа јата на овом подручју. *Према њома, мислим, може*

послужити као основа веровању да је изговор јата као *e* био оштрији још од половине XIII века.

Овим се не губи из вида порекло писара, али ако се узме у обзир чињеница да је у XIV веку *e* место јата продрло из Србије у Македонију, како то тврди Скок (ЈФ XII, 77), онда је сасвим разумљиво да *e* место јата представља фонетску вредност и у овом споменику, тј. да је *e* < ђ фонема која представља појав ширих размера и у том светлу питање порекла писара може да отпадне. Ово потврђује и чињеница што су данашњи новоштокавски говори онда били у основи истог типа, а данашњи многобројни дијалекти представљају резултат кретања „од почетног јединства српског језика“ (в. А. Белић, Карта, 7) и да је диференцирање наступило тек каснијих векова (XV—XVI).

Уз материјал овог раздобља споменућу још два записа са овог подручја (из Сопоћана) на које се досада није указивало. Ни они нам додуше не дају слику народног говора, али су карактеристични због тога што се види начин писања и чување традиционалног знака ђ:

бр. 1. „Въ ђ. ђѣ прѣстави се рабъ божи Илија товистијаръ всеју српскије и грчск(ије)“

бр. 2. „Въ лѣт ѢѢНѢ

Месеца нојebra въ. А. прѣстави се рабъ божи Исаија Симон се же и гробъ јегов. Вечна му памег амин“

Петнаести век на овом подручју не пружа никаквих података.

б) Други део материјала који служи за осветљавање проблема јата, на овом подручју (у времену од XVI—XIX в) карактеристичан је по томе што се традиционални знак јата (ђ) све чешће, и готово редовно, замењује фонемом *e*.

Материјал овог раздобља није много обиман и чине га, углавном, кратки записи и натписи и административна акта Рашке митрополије чије је седиште било у Н. Пазару.

1) С краја XVI века²⁴ потиче запис рашког митрополита Висариона у којем се говори о прилагању књига Јелениној задужбини у Грацу (на Ибру). У овом запису срећемо се са *e* место јата вѣлеге (акуз. множ.) намѣсте и са знаком ђ место *e*: от стадинѣ, житнѣ свете Ѣленѣ, Божидровѣ формѣ (Љ. Стојановић, Записи 4329).

2) У манастиру Сопоћанима сачуван је овај натпис из XVII века: Обнови се сај (свети храм) ЗРЛГ при игумене, јему би ктитор јеромонах с братијама. От села бише рѣ Ѣ. Сопоћани *

Овај споменик карактеристичан је зато што се срећемо са *e* место јата (при игумене) што сведочи да се јат тако изговарало.

²⁴ Крају XVI в. припада и један натпис на црквици у селу Кузмичеву. Ни он не пружа ништа ново за објашњење овог питања, али га спомињем као документ који припада овом раздобљу. Досад није објављен, али не износим његову садржину због простора.

* Види о овом натпису моје објашњење „Питања књиж. и језика“, књ. IV и V, св. Б.

Ако и допустимо да се у овом периоду у локативу јединице именуца мушког рода већ употребљава наставак *у*, а да оваква замена јата обележава манир канцеларије, црквени изговор, то опет значи да је одступљено од уобичајености зато што је писар узео место јата глас *е* и тиме потврдио народни изговор јата.

3) Из XVII века имамо и овај запис: Сије евангелије приложи рабъ божи Никола Богу и светому Георгију иже въ Расе. . . . лето /Ѣ. Р̣. Ѣ. Д̣. — (Љ. Ст. Записи, бр. 1535), — значајан је по томе што садржи и црквене и народне црте, али бесумње, замена јата гласом *е* у црквеном изговору представља особину народнога говора.

4) Из прве половине XVIII века сачуван је запис на Петровој цркви код Н. Пазара. У њему налазимо само једну црту народнога говора, али ћу ипак изнети цео:

Изволенијем отца и са поспешенијем сина и свршенијем светаго духа обнови се сај храм светих врховних апостол Петра и Павла трудом и иждивенијем господина патриарха Мојсеја, тогдa же правешту престол српски господину патриарху Арсенију и митрополиту Рашком господину Јевтимију, лето от битија (Ѣ С̣ Л̣ Ѣ от рожства Христова) АѢ.К. И. месеца јул .к. дн индиктион С круг слнцу .ВІ.

5) Посебну врсту споменика представљају документа Рашке митрополије (са седиштем у Н. Пазару). У њима је до пред крај XVIII века, јат писано као *е*: *всем, ѿребизајетѣ, всеми, да весѣе ѿѿребнаја, дано в нашеј Митрополији Рашкој месеца јунија*; из 1772. г.: *ѿресвеѣлаго, ѿрежде, грех, Бела Река, да венча, у верности, на домех, на чадах*; из 1781. г.: *село Бела Река, венчаѣти, ѿрефаѣтиѣ, леѣо, ѿреносиѣти*; из 1782. г.: *Бела Река, ѿрекословиѣ, ѿрежде, месеца*. (в. М. Ђ. Милићевић, Прилози за историју Рашке митрополије, Споменик X).

6) Из писма архиепископа и митрополита рашког-Никодима, од 4. августа 1780. г. види се, као и горе, јат се замењује са *е*: *ведомо, венчаѣти, венчане, ѿѿребна, во времја, с всеми* (в. Љ. Ковачевић, Синђелије лечког и дубовачког попа Марка, Споменик X).

Од значаја је споменути да се овде први пут срећемо са јекавском цртом *ие* место јата-*оѣшело*. На основу овог може се закључити да се до краја XVIII века овим једним изузетком не може потврдити утицај јекавскога говора на овом подручју. То ће рећи да унесених елемената са стране нема све до половине XVIII века, а то значи да до тада није ни било присељеника зато што је то време великих ратова те се о сталном насељавању не може ни говорити, пошто је читаво ово подручје било заталасано ратном олујом и изложено страховитој обести и освети Турака. Усељавање се вршило касније када су се стишали догађаји, а то је могло бити тек половином XVIII века — после мира између Аустрије и Турске 1739. г. (Овде се не узимају у обзир појединачна усељавања којих је, свакако, могло бити).

7) Из аката Рашке митрополије издатих почетком XIX века запажа се *е* место јата: из 1803. г. — *оѣшело, венчане, месеца* (в. М. Ђ. Милићевић, Споменик X).

8) У Тутинској цркви нашао сам натпис који има и народних елемената поред црквене уобичајености: *ва леѣо* где се огледа замена јата са *е*. Црква датира из 1647. године и ова замена представља старији појав иако је овај крај био јаче изложен јекавском утицају. Исто тако у Никољачкој цркви, саграђеној на рушевинама манастира Кончулића, имамо црту народнога говора — *ѣресѣѣлосѣбски*, тј. замену јата гласом *е*.

9) Једно писмо Рашко-призренског митрополита датирано у Н. Пазару 14. децембра 1852. г. показује изговор јата као *е*: *венчане, ойело* (Писмо у Државном архиву у Крагујевцу бр. LXXIX).²⁵

10) Из једног судског акта у Н. Пазару од 1879. г. види се мешање рефлекса *е*, је: *вјера, старјешине*, али: *нисмо могли, извесѣиѣи* (Државни архив у Крагујевцу, бр. LXXIX).

11) На крају овог раздобља износим неколико гробних натписа одакле се лепо види оно што представља црту народнога говора, а шта традиционални моменат:

а) из 1825. г. *Овде* почива раба божија Тада кћерка Борисава *ѣресѣѣви се* (Старо гробље у Н. Пазару);

б) из 1829. г. *Зде* почивајет раб божи Милоје Брајановиѣ *ѣресѣѣви се* марта (Старо гробље у Н. Пазару);

в) Из 1831. г. *Зде* почива раб божи Никола син Марка *Цвѣѣиѣића* (Старо гробље у Никољачи);

г) Из 1836. г. *Зде* почивајет раба божија Марија *ѣресѣѣви се* мѣца сетврија (Старо гробље у Н. Пазару);

д) Из 1843. г. *Овде . . Младен* син Милка *Цвѣѣиѣића ѣресѣѣви се* 23. ноје . . . (Старо гробље у Никољачи);

ђ) Из 1850. г. *Здѣ* почивајет раб божи Риста *ѣресѣѣви се* мѣца августа . . . (Старо гробље код Петрове цркве).

Овде је потребно указати на то да се само у речи *зде* која се не употребљава као народна, чува знак *ѣ*, иначе у другим речима место њега (*ѣ*) свуда имамо *е*. То значи, уопште узевши, у споменицима имамо и књишке црте и црте говорног језика и због тога се ти споменици морају узимати са резервом.

В. У данашњем материјалу овога говора глас јат првенствено је замењен гласом *е*, а сем тога јавља се рефлекс *ије* и *и*.

С обзиром на то да је свако јат у кратком слогу замењено са *е*, као и иза гласа *р* и у префиксу ПРЋ — код глагола као и у саставу именица и придева, — то ћемо најпре тај материјал анализирати, а потом разгледати изговор дугог јата као *е* и као *ије*.

а) Свако кратко јат иза *б, ѣ, в, м, д, ѣѣ, з, с, ц* и *л* без одступања замењено је фонемом *е* и код православних и код муслимана, што

²⁵ Цео архивски фонд из Н. Пазара носи једну ознаку (LXXIX).

чини једну од најбитнијих ознака овога говора и одваја га од групе јекавских говора.²⁶

α) белѣга (Митрова II), од белѣгѣ (Н. Пазар), белѣгѣм (Окосе I), код белѣгѣ (Кузмичево I), на белѣгу (Чедово III), белѣг и биљег (Сјеница), обелѣжи га (Судско Село I), белѣло (Црквине II), од белѣла јој зѣуби испѣли (Н. Пазар), белѣлом (Пожега I), белѣлом (Гоње III), белѣсане (Шушуре III), белѣжѣи, белѣжѣне (Трнава I), белѣило (Дежева I), кад белѣило уфѣи (Суви До II), белѣсане (Читлук III), белѣра (Постење I), њобѣсней, њобѣсѣо (Тушимља I), њобѣсѣише му чѣлѣд (Горачиће III), Да њобѣсѣиши ако бѣг да (Дуга Пољана I), забелѣжѣјо (Дежева I), збѣг (Дујке III), белѣсанѣја (Вапа III), с белѣсанѣјѣм (Шароње II), избелѣжѣише (Селац I), дѣбелѣжѣ (Гврдѣшево I), ѣрѣбег (Аљиновиће III), ѣрѣбегѣсѣ свѣ (Дољани I), рѣзбегѣсѣ се свѣ жѣвѣо (Попе II), обѣсѣиши (Долиће II), обѣсѣиши га (Ораше I), обѣсѣишѣј (Цоковиће I), обѣшен (Никољача I), обѣшенѣк (Окосе I), обѣсила се јѣдна жѣдна (Глоговик II), обѣсијо се о врбу (Тушимља I), обѣшенѣк (Берекаре II).

β) ѣѣсма (Бреза III), од ѣѣсмѣ (Сјеница), с ѣѣсмѣм (Штаваљ III), не знам нѣвѣ ѣѣсѣе (Брѣница III), сѣѣрѣѣ ѣѣсма (Беле Воде I), ѣѣсмарѣца (Угао III), ѣѣвѣчи (Постење I), ѣѣвѣч (Црквине II), ѣѣвѣчѣица (Н. Пазар), ѣѣвѣне (Кузмичево I), ѣѣсмар (Крће III), заѣѣвѣиши (Врбѣлази I), заѣѣвѣише ѣо двѣ и двѣ (Дежева I), кѣ ѣѣвѣ злѣ не мѣсѣиши (Кузмичево I), ѣѣѣ ти ѣѣсма нѣје дѣбра (Шароње II), слѣбо ѣѣвѣиши ѣз гусле (Попе II), зна млѣго ѣѣсѣмѣ (Врсѣнице III), кѣ оѣи ѣѣнѣ (Гутин), заѣѣпѣушѣиши (Драѣиће I), ударила му ѣѣна на зѣсѣа (Лѣпѣнѣ III), заѣѣпѣушѣали (Кањевине III), ѣѣрѣкиѣѣло ми (Никољача I), ѣѣскѣише млѣко (Жабрен III), ѣѣиѣчѣкѣи сѣиши (Мур I), ѣѣиѣчѣишѣмо (Врановина I), ѣѣрѣѣиши (Долиће II), наѣѣрѣѣѣсѣмо се (Рибариће I), не мѣре се ѣѣрѣѣиши (Рајѣтиће I), наѣѣрѣѣѣсѣмо се свѣга (Гврдѣшево I).

γ) вѣра (Годово II), без вѣрѣ (Камѣшница III), ѣѣури га у вѣру (Добрѣња II), вѣрѣ ти (Дујке III), моѣ ми вѣрѣ (Д. Пољана I), ко му вѣруе (Дежева I), невѣран (Драѣиће I), невѣрѣниѣк (Попе II), нѣверѣниѣк (Шушуре III), нѣвера е ѣѣо (Тријѣбине III), да ми вѣрѣ ти (Постење I), жѣвѣиши (Врановина I), нажѣвѣиши (Горачиће III), не жѣвѣиши дѣбро (Вапа I), нѣ да ми жѣвѣиши (Житѣиће III), нажѣвѣиши се (Постење I), нажѣвѣиши се (Годово II), дожѣвѣиши слѣбѣду (Тријѣбине III), нажѣвѣиши се (Гоње III), дѣжѣвѣиши из мѣрѣѣѣѣѣ (Д. Пољана I), ожѣвѣиши га (Дежева I), ѣѣрѣжѣвѣиши млѣго (Тушимља I), вѣиши (Батѣниѣ I), вѣишиѣк си ѣѣиши (Дѣгане II), вѣишиѣца (Штаваљ III), од вѣишиѣѣѣ (Попиће II), вѣишиѣна (Брѣница III), кѣ вѣишиѣѣѣ (Трнава I), вѣрѣѣѣѣѣ (Суви До II), с вѣрѣѣѣѣѣ ѣ шуму (Шушуре III), ѣѣѣ ѣѣѣ

²⁶ Рефлекс *e* место кратког *ја* констатовао је В. Милетић у бјелопољском говору (в. Годишњак С. и В. Стојановић II, 14, 1935 г.) што представља ванредно значајан момент који показује докле се простирао рефлекс *e* пре његова сукоба са рефлексом *-ије*.

вѣреник (Тушимља I), завѣрише се (Добриња II), завереник (Лопиже III), изгубијо њоверѣње (Избице I), њоверљив (Раждагина III), не њоверљив (Дољани I), с њоверѣњем (Н. Пазар), изневѣрише не (Д. Пољана I), вѣшар (Трнава I), њовѣсмо (Врболази I), с вѣшром (Рамошево II), љз вѣшар (Горачиће III), јак вѣшар (Чедово II), љрича љ вѣшар (Аљиновиће III), љдс љде вѣшар ндси (Сјеница), однеће гл вѣшар (Кузмичево I), вѣшровић (Бољаре II), вѣшромѣшина (Кузмичево I), вѣшройљр (Н. Пазар), љрављ вѣшройљр (Штитари I), звѣрка (Расно III), звѣрови (Козарево I), звѣрсио (С. До II), невѣшта (Врановина I), с невѣсљом (Косуриће I), за невѣстиу (Шушуре III).

ѡ) мѣра (Годово II), без мѣре (Пожега I), на мѣру (Распоганче III), мѣркаљ (Д. Пољана I), измѣри љо (Врановина I), мѣрило (Трнава I), мѣсѣц (Мелаје II), за свјки мѣсѣц (Штитари I), мѣсио (Сјеница, Н. Пазар, Тенково I, Горачиће II, Ковачи II), мѣсни (Врановина I, Црквине II, Попе II, Раждагина III, Штаваљ III), мѣсечљр-кромљр (Никољача I), мѣсечљрка-љљрљка (Н. Пазар), љрѡмена (Сопѡани I), замѣнић (С. До II), нѣмера (Попе II), нѣмѣрник (Детане II), нѣмѣран (Кузмичево I), нѣсмо нѣмерни (Шушуре III), умѣрен (Црквине II), измѣрѣсмо свѣ (Митрова I), замѣриће ни (Д. Пољана I), мѣшљја (Делимеђе II), намѣшићљи (Окосе I), намѣшићље (Добриња II), намѣсти се (Угао II), љомѣри се мѣло (Никољача I), љремѣшћљи (Паљево II), намѣшћљи (Рамошево II), зѣгрме (Долово II), загрмело (Увац III), љрегрмѣсмо зѣму (Врановина I).

ѣ) дѣд (Н. Пазар), дѣдино (Трнава I), с дѣдѡм (Кузмичево I), ко(д) дѣдѣ (Врановина I), код мѡга дѣдѣ (Шароње II), дѣдина глљва (Рајетиће I), у дѣдино крљло (Риково I), дѣдина снага (Црквине II), дѣд и ѣд (Штаваљ III), дѣвѣр (Вапа III), о(д) дѣвера (Д. Пољана I), дѣвѣр и ѣвѣр (Бујево, Сјеница, С. До), дѣдовљша (Штаваљ III), дѣдовинѡм (Врановина I), девѣрљша (Пожега I), девѡјка (Угао II), девѡјка (Кузмичево I), девѡјке (Жуњевиће I), девѡјку и ѣвѡјку (С. До II), девѡјчакљ сѣрѣма (Вишњице III), дѣвовљше (Врсенице III), недѣља (Тушимља I), недѣљѡм (Требиће I), у недѣљу (Никољача I), од недѣле (Гоње III), недѣљниѡм (Шушуре III), видѣлица (Лукавица II), видѣљи (Годово II), видѣћемо се (Врановина I), жљдељи (Полокци I), свѣдѣше се јѣдно дрљгѡм (Постење I), свѣделѡ ми се (Горачиће III), љривѣделѡ му се (Врановина I), љридѣни (С. До II), нѣдели му љме (Распоганче III), нѣденићље му дѣдино љме (Дујке II), задѣнѡ љерљшкљ за кљљу (Долово II), љдени кѡнац љ љглу (Кањевине III), љдѣни му у љглу (С. До II).

ѣ) љѣскоба (Врановина I), љѣскобно (Бујево II), љѣрљ га (Кузмичево I), љѣрљше не (Тенково I), љѣрљј- (љѣрља их) (Никољача I), љѣрљ му сѣдкљ (Делимеђе II), љѣрљше га љси (С. До II), љѣрљ ме у кљћљу (Рамошево II), љѣрљше га (Вапа III), љрѣѣрљсѡј љрѡ брѡда (Гоње III), дољрљше свѣ жљвѡ (Мелаје II), љрѣѣрљвљјљ жљљи (Д. Пољана I), дољрљ жѣну (Крће III),

е) *изѣлица* (Јанча I), *изѣден* (Окосе I), *изедѣна* (Кањевине III), *изедѣше не* (Врановина I), *све изедѣше* (Тутин), *изѣли га* (Попе II), *изес* (Н. Пазар), *изѣшиће не* (Рватска I), *изѣшиће ше* (Батњик I).

у) *сѣвѣр* (Црквине II, Риково I, Детане II, Попе II, Д. Пољана I, Долиће II), *од сѣвера* (Жабрен III), *на севѣр* (Горачиће III), *севѣрац* (Сјеница), *йоикѣчи севѣрац* (Кузмичево I), *осевѣрић* (Штаваљ III), *дсевѣри* (Врсенице III), *осевѣрило* (Гоње III), *сѣвѣрни вѣшар* (Пожега I), *од сѣверне сѣранѣ* (Угао II), *осѣћаш ли* (Драмиће I), *сѣћаш ли се* (Житниће III), *не могу се сѣићи* (Точилово II), *осѣићио е он иѣ* (Бскова I), *сѣшан* (Вуча Локва I), *секѣра* (Полокци I, Врановина I, Трнава I, Пожега I, Рибариће, Попе II, Црквине II), *сѣкура* (Кањевине III, Тријебине III, Вапа III, Гоње III, Горачиће III, Камешница III), *са секѣром* (Алуловиће I), *секѣрама* (Годово II), *секѣрица* (Батњик I), *секѣрачки* (Лукоприво I), *иосѣчен* (Тутин), *иѣсече се* (Трнава I), *иосекѣићина* (Долиће II).

ј) *дѣена* (Постење I), *уѣењивѣо нѣ* (Трнава I), *уѣена* (Д. Пољана I), — речи усвојене утицајем школског језика.

к) *лѣшо* (Бреза III), *лѣши* (Врановина I), *у лѣшо* (Себечево I), *иѣреко лѣша* (Тушимља I), *овдѣ лѣша* (Добриња II), *свѣкоѣга лѣша* (Жабрен III), *лѣшошњи* (Рас I), *лѣшовѣ* (Штаваљ III), *лѣшовѣли су гѣре* (Врановина I), *дѣбра лѣшина* (Добриња II), *с овѣм лѣшинѣм* (Дежева I).

б) Доследна замена кратког јата фонемом *е* среће се иза гласа *р*: *врѣмена* (ген. једн.) — Годово II, *иѣишка врѣмена* (Дежева I), *у сѣарѣ врѣмена* (Попе II), *ружна врѣмена* (Кањевине III), *овѣкоѣг нѣврѣмена* (Тушимља I), *дѣшла су нѣвѣ врѣмена* (Вапа III), *ио овѣм врѣмѣићу* (Пожега I), *грѣићи* (Батњик I), *кѣко ѣем, грѣићице* (Ковачево I), *грѣвѣи* (Дујке III), *грѣвѣиће дѣнас* (Попе II), *за иѣку грѣику* (Себичево II), *грѣићик се не кажуе* (Н. Пазар), *зѣмрѣжѣ ми се иѣрѣд очи* (С. До II), *мрѣжа* (Раждѣгина III), *иѣгрѣшан* (Чедово III), *иѣгрѣић* (Добриња II), *рѣчић* (Трнава I), *сѣрѣлица* (Д. Пољана I), *сѣрѣићинѣм* (Врановина I), *без сѣарѣићинѣ* (Гоње II), *сѣарѣићинѣ* (Штитари I). На овом подручју нигде нема групе *рје* која се среће у неким јекавским говорима (Бјелопавлићи) мада и они теже упрошћавању њену.

в) Код глагола, глаголских именица и трпних придева ових глагола префикс *иѣрѣ* > *иѣре*:

а) *иѣрѣбраи* (Годово II), *иѣрѣбрѣи* (Судско Село I), *иѣрѣбрѣиће* (Дежева I), *иѣрѣбрѣиће* (Угао II), *иѣрѣбрѣиће* (Јанча I), *иѣрѣгѣић* (С. До I), *иѣрѣгѣиће ше* кѣла (Кањевине III), *иѣрѣгѣиће* вѣјска свѣ (Буђево II), *иѣрѣгѣиће* кѣћу (Постење I), *иѣрѣкѣиће* мѣћу (Долиће II), *иѣрѣгѣиће* (Попе II), *иѣрѣкѣиће* дѣ нѣ зѣнѣ мѣћу (Гоње III), *иѣрѣкѣиће* (Добриња II). Изговор јата као *е* у оваквом положају познају и источноцрногорски говори (в. М. Стевановић, *ib.* 22—23). Стевановић констатује да је „код глагола вокалска дужина *ѣ* постала

е“, у овом говору *e* се скраћује у презенту ако није под акцентом: *ѵрѣскѡчим* (Н. Пазар), *ѵрѣвѡдим* (Буђево II), *ѵрѣндси* (Кузмичево I), али *ѵрѣскочим* (Вапа III), *ѵрѣводим* (Чедово III), *ѵрѣлазим* (Врснице III).

β) Код глаголских именица на *-ње*: *ѵресељење* (С. До II), *ѵребројавње* (Осоје I), *ѵрескакање* (Н. Пазар), *ѵревеживање* (Угао II), *ѵребачивање* (Д. Пољана I), *свѡкѡ ѵреѵричавње* (Опаве I), *ѵреваљивање* (Брњица III), *ѵресађивање* (Избице I), *ѵрекоревање* (Трнава I), *ѵрекаљивањем* (Н. Пазар), *ѵремошавње* (Врболози I), *без ѵресуђивања* (Добриња II), *ѵреѵричавње* (Гоње III).

Утицај глаголског префикса *ѵрѣ* на именице представља широк појав у новоштокавским говорима те сматрам да је то црта из епохе заједничког живота екавских и ијекавских новоштокавских говора.

γ) И код трпног придева: *јѵѵѵрѡс је ѵрѣвѡиѵ* (Кузмичево I), *није ѵрѣвѡиѵ* (С. До II), *ѡкѡ е ѵрѣиѵиѵ* (С. Село), *ѵрѣклѡн* (Штаваљ III), *ѵрѣклѡна сѣѡм* (Градац III), *није дѡбро ѵреливѡна* (Житниће III), *ѵребивѡна му рѵка* (С. До II), *ѵреѵѵчѡне му нѡге* (Дежева I).

Код именица образованих од општега глаголског дела и префикса *ѵрѣ* постоји двојност, тј. у једном случају прѣ > *ѵре* а у другом *ѵрије*:

а) *ѵрѣрод* (Кузмичево I), *од ѵрѣрода* (Буђево II), *од ѵегдѡѡга ѵрѣкѡра* (С. До II), *с ѵрѣкѡром* (Тушимља I), *мѡјчим ѵрѣкор* (Штаваљ III), *ѵрѣлѡиѵ* (С. Село I), *ѵри ѵрѣлѡиѵа* (Сопоћани I), *оѡѡнци бес ѵрѣлѡиѵа* (Н. Пазар), *с ѵрѣлѡиѵом* (Рајетпће I), *за јѡдан ѵрѣлѡиѵ* (Вапа III), *у ѵрѣсек* (Кузмичево I), *ѵза ѵрѣсѡка* (Врановина I), *ѵразан ѵрѣсек* (Шушуре III), *нѡсиѵ у ѵрѣсек* (Сјеница), *ѵрѣвод* (Вапа III), *за ѵрѣвод ѵѡиѵије* (Н. Пазар), *ѵдѡ на ѵрѣглед* (Житниће III), *дѡеш на ѵрѣглед* (Беле Воде I), *регѣѵѵиѵи ѵрѣглед* (С. До II), *ѵрѣѵрес* (Чедово III), *ѵрѵи ѵрѣѵрес* (Каменница III), *ѵдслѡ ѵрѣѵрѡса* (Кузмичево I), *ѵрѣлаз* (Багњк I), *ѵрѣнос* (Н. Пазар), *на гѡрњи ѵрѣлаз* (Тушимља I), *ѵрѣлаз исѡд ѵѵвѡ* (Врановина I), *нѡмѡ ѵрѣлаза* (Добриња II);

б) у непосредном додиру са јекавцима *ѵрѣ* > *ѵрије* у именица под тачком а): *ѵријѣрод* (Кањевине III), *ѵријѣсек* (Горачиће III), *ѵријѣлаз* (Алиновиће III), *ѵријѣлѡиѵ* (Бољаре II).

С обзиром на то да прелаз *ѵрѣ* у *ѵрије* представља местимичан и узак појав то нема никаква значаја за говор као целину.

Придеви изведени од горњих именица су ретки, али у њима се примећује двојност што зависи од квантитета јата: *ѵрѣ* > *ѵре-ѵревѣрен* (Шароње II), *ѵрѣлазан*, *ѵрѣсиѵѵѵан* (Н. Пазар, Црквине II, Трнава I), *ѵрѣлазан* (Чедово III) и *ѵрѣ* > *ѵрије*: *ѵријѣваран* (Кањевине III), *ѵријѣсиѵѵан* (Тријebinе III), *ѵријѣкоран*, *ѵријѣсно*, *ѵријѣклад* (Горачиће III, С. До, Бољаре).

III), *лечићи*, *излечијо* *ме*, *залечише* *му* *рање* (Годово II), *лечење*, *без лечења*, *ни лечак* (Делимеђе III), *леть*, *идлеть* (Долово II), *излечи*, *од лечења*, *лево*, *улево* (Црквине II), *с леве стіранѣ*, *брѣг* (Беле Воде I), *обѣдиши* (Жабрен II), *на леву руку*, *лѣи*, *лѣк* (Раждагина III), *од брѣга* (Берекари II), *брѣг*, *лечење* (Бороштица II), *брѣс(и)*, *бѣда* (Крѣе III), *набѣдиши* (Медаре III), *излечишмо се* (Жирче II), *набѣдише не* (Камешница III), *погрѣишише*, *дѣлји* (Набоје II), *обѣдишмо њ*, *бѣдан* (Долиће II), *уџаде у бѣду*, *дѣлши*, *издѣлши се* (Рамошево III), *раздѣлшмо се* (Шипче II), *подѣлши*, *набѣди га* (Ковачи II), *одѣли се*, *подѣмла* (Расно III), *удѣли*, *вѣнац* (Глухавица I), *сѣви вѣнац* (Делимеђе II), *грѣшила е* *млдо* (Долово II), *зѣлени* *му* *сидку* (Мелаје II), *променијо* *кодња*, *кѣијо* *једнога бѣнца*, *ударѣ* *Нѣмац* (Н. Пазар), *ирѣ* *ираѣ* *Србијѣ*, *нишмо чули*, *нису шѣ* *мѣнали*, *сѣијше* *Нѣмац* *на Дубиње*, *исѣадоше на брѣг* *дѣлчакѣ* *цѣо* *сѣиши* (Сјеница), *уџаде у снѣг*, *извѣсѣиши не* (Мур I), *ирѣи* *му* *ирѣшѣ* (Лукоцрево I), *ирѣшѣи* *година*, *ирѣсѣчи*, *подѣлши* *ним* *жѣиши* (Себечево I), *подѣли* *ираво* *иа* *кољикѣ* *е* *дѣ* *е* (Осоје I), *ко* *има* *ма* *раме* *за* *сѣиши* (Угао II), *исѣиши* *мало* *ишјем* *лућем*, *заирѣиши* *ирѣлаз* *на* *мѣс(и)* — Бороштица II, *бѣчуше* *Нѣмици* *у* *ишоѣ* *и* *ошѣраше* *ји* (Пожежина I), *излечила се* (Врсенице III), *огрѣшила се*, *дѣше* (Раждагина III), *бѣдан* *и* *јадан* (Тузиње II), *дрѣн*, *о(д)* *дрѣна* (Делимеђе II), *на дрѣн*, *подѣлши* (Долиће II), *ид(д)* *снѣг* (Бороштица II), *слѣи*, *дѣше*, *у слѣица* *дчи*, *с леве стіранѣ* (Бољаре II), *залѣиши*, *залѣиши* *га*, *одлѣише* *дѣца*, *залѣишмо* *дѣиши*, *ирѣк*, *ирѣко*, *ирѣко* *рѣкѣ*, *надошла* *рѣка* (Вапа III), *у рѣку*, *крај* *рѣкѣ*, *слѣица* (Багачиће III), *оснѣжило* (Црквине II), *удѣли* *му* (Гутиће II), *леть*, *код* *рѣкѣ* (Берекари II), *сѣд*, *под* *вѣнац* (Житниће III), *осѣдела на* *огнишише* (Врсенице III), *у рѣку* (Угао II), *у рѣку* *иа* *рѣком* (Расно III), *лѣи* *му* *кодѣ* (Рамошево II), *од* *лѣи* *бѣга*, *за* *лѣк*, *више* *иѣиши* *дрѣн* (Бороштица II), *лѣни* *и(д)* *дрѣн*, *подѣлши* *га* (Долиће II), *за* *лѣи* *јѣбуку* (Набоје II), *од* *лѣи* *бѣга* (Ковачи II), *разменили* *шмо* *се*, *одменијо* *дѣца*, *одменијо* *ме*, *од* *млѣка* (Липице II), *млѣчан* *крѣј*, *млѣчна* *иланина* (Тузиње II), *одѣлла се* (Осаоница I), *погрѣишила*, *у бѣду* (Митрова Река I), *Бѣлѣ* *Вѣде*, *обѣдише не*, *вѣнац* (Беле Воде I), *окрѣиши*, *идирѣко*, *помѣшѣле се* *дѣце*, *пored* *рѣкѣ*, *на* *леву* *стірану*, *одрѣиши* (Трнава I), *промениши*, *у* *дѣ*, *к* *Митровѣј* *Рѣци* (Осаоница I), *дѣше*, *од* *лѣка*, *за* *лѣк*, *у* *цѣо* *вѣк*, *ирѣким* *иштем* (Долово III), *рѣишила* *д* *идѣ*, *ирирѣиши* *му*, *онѣмѣшмо*, *из* *Бѣлија* *Вѣдѣ*, *смѣшан*, *зѣлениши*, *илѣнише* *ни* *сидку* (С. До II), *однѣла*, *сѣиѣна*, *од* *стѣрѣлѣ*, *више* *брѣга* (Јеребице II), *крај* *сѣишѣ* (Бобовик I), *дѣше*, *размениши* (Врболази I), *лѣица* *рѣч* *млдо* *врѣди*, *лѣиш* *иштем* (Тутин), *о(д)* *цвѣћа*, *вѣнац* *о(д)* *цвѣћа*, *на* *леву* *руку* (Д. Пољана I), *с леве стіранѣ* (Пожежина I), *за* *лѣи* *дѣвојку*, *о(д)* *сѣишѣ*, *обѣдиши* (Пожега I), *сѣиши*, *сѣише* *и* *грмѣвина* (Долиће II), *зѣвѣ*, *задрѣмла* (Бороштица II), *сѣиши*, *излечиши* (Мухово I), *млѣка*, *ишѣи* *кѣишѣ*, *идѣи* (Бобовик I), *ишѣи* *сѣвѣ*, *сѣвѣ* *кѣ* *гѣи* (Паљево II), *сѣвѣ* *ио* *кѣи*, *иѣвац*, *зѣидѣ* (Себечево I), *иѣвѣм* (Пожежина I), *ишрѣше* (Трнава I), *ишѣидѣдѣ се*, *ишрѣкло* (Чипаље III, Вапа III, Тријѣбине III), *зѣ* *лѣк* (Бреза III), *од* *лѣка*, *ио* *сѣиши*

(Камешница III), *порéклom* (Долиће II), *ждрéбац* (Врсенице III), *у цвѣтi* (Расно III), *и́рѣки и́чи* (Осоје I), *подо́лiсмo* (Чебинац I), *идсече тiе* (Набоје II),

б) Сем *e* среће се и рефлекс *ије*, али у мањој мери: *сијено* (Долово II), *лијевā рука* (С. До II), *сијена* (Сјеница), *за лијек* (Распоганче III), *ријекóм* (Жабрен III), *ииз ријеку* (Бољаре II), *обиједiше не* (Тузиње II), *иосијечи* (Делимеђе II), *и́ријекi и́чи* (Мелаје II), *дијéтiе* (Вапа III), *сијед* (Угао II), *нијéсам чјо* (Н. Пазар), *у́з бријег* (Годово II), *иодијéли и́рáво* (Себчево I).

Однос *e* према *ије* као рефлекс дугог *јата*, код муслимана на подручју овога говора стоји као 15 : 5 ако се пође од оних речи које се свакодневно и најчешће употребљавају. За утврђивање ове сразмере узео сам реч *лек*. Од значаја је споменути и то да се рефлекс *-ије* задржао најчешће код људи који су дошли из јекавских крајева (од Бијелог Поља, из Бихора, из милешевског или новозарошког краја) и код људи који су скоро насељени из јекавских крајева, а стари су преко 70 година.

Код православног живља постоји двојност у замени дугог *јата*, али у неједнакој мери у зонама овога говора:

а) а. У новопазарској зони у насељима северно од линије која спаја Бребриште-Врболази-Штитаре дуго *јат* је замењено гласом *e*: *дéтiе* (Постење I, Пиларета I, Будићи, Тенково, Љуљац, Свираново), *врéме* (Штитари, Троштице, Косуриће, Кузмичево), *за дéтiе* (Полокци), *мрé*, *дéтiе* (Ковачево), *на овб врéме* (Риково), *лéто врéме* (Дежева), *брéга* (Љуљац), *за брэг* (Косуриће), *у мбј вéк* (Дежева), *цéлбг вéка* (Рвацка), *дрéн* (Кузмичево), *родiло на дрéн* (Бекова), *лежи́ по(д) дрéн по цéлб лéто* (Никољача), *вéлики снэг* (Кузмичево), *и(з) снéга* (Постење), *и́рэк* (Свираново), *слéйац* (Врановина), *са слéйцом кб слéйа* (Ковачево), *нэм* (Косуриће), *сéd* (Тенково, Кузмичево, Пиларета), *од вéка* (Будиће), *у мбј вéк* (Биочин), *цед вéк* (Бекова), *у́вэк* (Драмиће), *у црéво* (Кузмичево), *мéна* (Никољача), *с мéнэ на ушiтaй* (Постење), *до мéнэ* (Риково), *у сiéну* (Будићи), *код сiéнэ* (Тушимља), *сiéнбм* (Козарево), *крај сiéнэ* (Глушци), *седi на сiéну* (Прренова), *с бédбм* (Постење), *цéна* (Требиће, Полокци, Троштице), *по(д) и́г сiéну* (Свираново), *сíрéла* (Штитаре), *умрéй* (Тенково), *и́мрéше* (Ковачево), *умрéше му родiтiели* (Окосе), *бéсан* (Врановина), *бéсно и́сéто* (Страдово), *од беснóга и́сá* (Паресије), *и́рéи́ња* (Троштице), *ои́ и́рéи́нэ* (Постење), *огрéиши́* (Дежева), *огрéиши́те дáнас* (Врановина), *сéно* (Ковачево, Кузмичево, Будићи, Бекова, Врановина), *и́у́ри у сéно* (Цоковиће), *од бéлэ в́нэ* (Окосе), *у цéлу* (Паресије), *од овбг дéла* (Будићи), *ддiнэла* (Драмиће), *и́днэла* (Цоковиће), *звэзда* (Кузмичево, Љуљац, Тенково), *крај онé звéздé* (Брезовица), *и́мéи́длi сíдкy* (Троштице), *сíнэ* (Батњик), *и́ришóвэдaй* (Будићи), *сéвá* (Милатковиће), *зéвaй* (Требиће), *и́и́а зéвaи* (Никољача), *намéни́й* (Ковачево), *намéни́й jбj* (Кузмичево), *замéни́ше тiе дна* (Тушимља), *дошлá му мéна* (Косуриће), *свéна* (Бекова, Љуљац, Пиларета, Постење), *од свéнэ* (Тушимља), *дрéмá* (Глушци), *ждрéбац*, *и́сéло*,

на *посело* (Алуловиће), за *ждрејца* (Митрова Река), *ново одело* (Кузмичево), *поделијо* (Паресије), *оделијо се од дца* (Кузмичево), *осветили мало* (Дежева), *зајретијо ми* (Никољача), *прилелили се за земљу* (Дежева), *залели му ову банку* (Бекова), *јевац* (Врановина, Дежева, Бекова), *код белца* (Косуриће), *сиречии* (Полокци), *исиречијо се на јаз* (Врановина), *излечии* (Троштице), *лечијо се* (Рас), *иресан* (Прћенова), *умесила* (Требиће), *о(д) пвста* (Брезовица), *ирезан* (Дежева).

Како се види овај део новопазарске зоне има рефлекс *e* место дугог јата свакако због тога што је овде било мање усељавања носилаца јекавских говорних особина и што се непосредно наслања на екавске говорне типове — косовски, студенички, копаонички.

б) Док северни део новопазарске зоне представља целину са одређеном ситуацијом у погледу рефлекса дугог јата, дотле њен јужни део има два рефлекса дугог јата (*e*, *ије*), што представља процес превирања. Полазећи, пак, од састава становништва, на овом делу, могу се констатовати три уже области:

1) насеља између река Рашке и Јошанице већином су муслиманска. Оно што је речено о замени јата код муслимана у тачки а, вреди и за овај део.

2) Насеља источно од реке Јошанице, почевши од њена извора па до Н. Пазара и даље докле се пружа јужни део новопазарске зоне, већином су мешовита и ту се поред рефлекса *e* чује и рефлекс *ије*, али је први чешћи код млађег света:

снег (Рајетиће), *испо(д) снега* (Баре), *лежје у снег* (Рајетиће), *убелила се* (Грубетиће), *амн шпо беше леи* (Грубетиће), *никло, ама ретио* (Избице), *исирћи на брег, испод брега* (Цврње), *ирчи ко бесан* (Трнава), *уфатии га дрџм, задрџма* (Војковиће), *идии лек и црче* (Цврње), *има и лека, ако има века* (Вуча Локва), *у ово мде века, на посело, идџм на ирело* (Рајетиће), *иаде у реку* (Смилов Лаз), *иешко време беше* (Рајетиће), *док је леио време* (Трнава), *крај ситенџ* (Војковиће), *иришеснили смо се* (Гошево), *онв ждрџе* (Жуњевиће), *дошдо сед* (Н. Пазар), *узми сџно* (Трнава), *дофатга ирдиџ* (Избице), *залели ии иџиџ* (Цврње), *залелијо се за њу* (Баре), *млеко* (Рајетиће), *киселџ млеко* (Смилов Лаз), *леи ии иа лонац* (Цврње), *рџ* (Грубетиће), *не држџ рџч* (Вуча Локва), *посџко би се за рџч* (Баре), *мџијо сџ* (Гошево), *џџна* (Рајетиће), *бес џџнџ* (Баре), *рџко ии је џџну* (Вуча Локва), *одмџише ме дџца* (Трнава), *замџијо га мџђи сџн* (Војковиће).

Рефлекс *ије* место дугог јата среће се у овим речима:

џијо вџјек (Гошево), *лиџџа нџфака* (Жуњевиће), *зџириџ га сџијџ* (Трнава), *посиџели мало* (Грубетиће), *одмиџџијо* (Гошево), *иџџџџ* (Трнава), *џијо свиџџи* (Избице), *обиџџџи га* (Смилов Лаз), *без мџиџџа* (Грубетиће), *дџџџ* (Трнава).

3) Насеља северозападно од реке Рашке, а јужно од линије Штитари-Врболази (Селац, Тврдошево, Дољани, Забрђе, Грачане, Живалићи и Праштевина) — су православна у којима је рефлекс *ије* чешћи од рефлекса *е*. Овај појав може се објаснити усељавањем већег броја породица из црногорских крајева (Шекулар, Колашин, Пипери) зато што су насеља око манастира Сопоћана, сеобом под Арсенијем Црнојевићем, била проређена више од околних насеља:

*ирије, у снџег, вијек, од ријечи, од снџега (Забрђе), ријеч, сџед
ијев, дријем̄а, нијема цијена, њомијениа̄ли, замијениа̄ли, ослијеӣјо
иослијена̄к, сџијенџм (Дољани), млијeko и млијeko, од млијeka и
млијeka, ријeka и ријeka, сџијена, снџег, бијели се (Тврдошево),
онијем̄исмо, нијем, Нијемац, љдар̄и Нијемац, цијенӣјо, сџијенџм,
ирициједи (Грачани), ријeka и ријeka, код ријек̄е, ријекџм, из ријек̄е,
иоријекло, вијек, њо вијeka и вијeka, замијенӣјо се, до мијен̄е, лијeӣа
кџ ӣиис, бијeла кџ вила, крај бријeга, иди ријекџм (Селац), њо
сџијeгу и сџијeгу, мијенӣа, замијесӣла, ӣијесџом, лијeӣџа, у мџ
вијек, биједџм, обиједӣше не, ирд̄мијенӣ ка̄иe (Праштевина), једно
дијeӣе, на снџег, крај сџијeна, сџијeна, ждр̄ијeбе, ирӣи Нијeмца,
ослијеӣјо (Живалићи).*

3а) Рефлекс *е* чује се у овим речима:

*мeна, рeч, од рeчи, у рeч, бeда, од бeдe, сџӣарџ врeме, бeше ни ӣeсно
(Дољани), и(з) Срeма, осeмӣјо се у Срeм, вeк, иџ вeка, уф̄аӣи га за
рeч, њомрeше, лeвџм рукџм, од мeнe, бeло, низ рeку, на сeло, крај
брeга (Селац), лeӣа, дд̄нeла ӣдвар сeна, њо(д) дрeн, низ рeку, умeси,
иодeлӣсмо, бeло кџ снeг, убeли ӣла̄ӣно, од сџирeлe, њомeӣа га, замeн̄и
ми (Грачани), ождрeб̄ӣла се, освeӣли, иоцeӣаӣ, забeдӣи, забeд̄ӣјо,
осeчи, ирӣӣтесн̄и га, у рeч, ӣeӣа̄о, сeв̄а, иоцeӣаӣ, белџм мар̄џм,
залeӣи га њо лӣцу, за мeко, мeси, да иромeнӣмо (Тврдошево), ирeӣи
ни, ирeӣӣџм, од рeчи не бив̄а ӣӣӣӣа, ӣвџја рeч кџ свeӣӣџа, мeшамо
се с њeӣа, нeмџ се мeӣаӣ, ирe в̄к̄ӣа, одeло, иодeл̄ӣли очeвину, ни
свeӣe, иосeд̄eо кџ џвца (Живалиће), ӣд̄ӣeсно б̄и, кџ бeла в̄д̄на, ни за
лeк, кад осeд̄e, у мeко, онџ дeӣе, рeкџм, д̄грeӣи се, на врeме (Забрђе).*

β) У штавичкој зони код православних постоје два рефлекса дугог јата — *е* и *ије*, али како су им насеља јако измешана са муслиманским, а сем тога велики број насеља им је заједнички, — то је први рефлекс (*е*) као код муслимана у широкој употреби код млађег света:

*дeӣе, код рeк̄e, на онџ сџeн̄у, илeӣe сeде код џца, осeд̄eла, иогрeӣӣјо,
з̄а̄пeме о(д) сџира̄а, онeмeла, нeи, ирeко рeк̄e, рeчи, на рeч, иоир̄e-
чӣјо се, лeӣу жeн̄у, ӣд̄ирeко, излeчӣјо се снeгџм, беснeга а̄ӣа, дд̄нe-
ла му жeна, ӣзнeли њо пeӣӣно, измeӣаӣше се вџјске, кад ми дџџe ӣe-*

γ) И у сјеничкој зони постоје два рефлекса дугог јата — е и ије. Код млађег света, православног и муслиманског, шири је овај први рефлекс:

рѣдак, бѣо, лѣйѣме, ирѣиовѣдаӣ, замѣнили, иѣобѣсно, иѣоцѣӣаӣ, иѣорѣкло, у свѣӣ, од рѣкѣ, ирѣӣња, у двѣ, Нѣмцима (Чедово), с лѣва, рѣчи́ма, ирѣзан, лѣска, ирѣӣѣѣм, кѣрѣн, сѣӣенама, у́з брѣг, иѣодѣлише, кѣ слѣӣац, рѣкѣм, сѣӣесли се (Увац), лѣком, бѣда, сѣирѣља́ше, с брѣга, иѣо свѣӣу, заӣовѣс(ӣ), лѣњијем, најрѣд, за цѣну, иѣоблѣдеше, рѣчи́ма, измѣњао, у рѣку, одрѣши, иѣонѣше га, дѣӣе, ирѣомѣнило, у сѣно (Горачиће), за лѣк, цѣо вѣк, бѣс кѣрѣна, ирѣимѣӣӣо, илѣнише не, однѣше га, освѣсӣи се, ирѣко рѣкѣ, снѣгом, ирѣӣовѣдаӣ (Лопиже), заӣрѣӣили су, ши́рок је свѣӣ, ни́је свѣӣ рѣшӣло, без(з) снѣга, рѣӣше, заӣрѣднѣ, намѣнила, ирѣомѣшали, сѣирѣла, од млѣка, нѣ смѣ најрѣд, лѣвӣм краѣм, ирѣомѣнио, у ирѣоцѣӣ, иѣо свѣӣу, умѣсила (Караула), двѣ, иди́рѣко, обѣдише не, кѣ свѣӣа, расцѣӣӣо, обѣлело, иѣосѣчѣм, за свѣӣле се, однѣли, уӣрѣ му се ирѣаг, свѣӣла обрѣза, ирѣимѣӣӣо сам, бѣда, оцѣди (Вапа), врѣдан, ирѣрезно́га, лѣй, цѣло сѣло, забѣле, илѣн, ирѣсан, у мѣси, иѣѣсӣом, иѣо свѣӣу, измѣнили се, улѣӣло, у иѣсак, донѣше, излѣчӣӣ, бѣйски́ лѣк (Аљи́новиће), најрѣд, с лѣвѣ сѣирѣанѣ, цвѣӣшак, на брѣг, сѣӣѣнѣ, измѣни се чѣвек, двѣ рѣчи, иѣодѣли, ирѣоцѣени́смо, заӣрѣӣили ни, иѣорѣклом, залѣӣи (Ступ), бѣли се кѣ снѣг, за дѣӣе, у рѣч, врѣме, кѣрѣн, Нѣмѣӣа, сѣирѣља́ше, дѣцѣм, свѣӣа срѣдо, ирѣӣкуӣи црѣво, без лѣка, сѣӣенама, кѣ цвѣӣ (Шушуре), ирѣоцѣени́ли, однѣле, рѣӣисмо, замѣшѣли су, цѣо дѣн, кѣ дѣӣе, ни рѣчи, ирѣомѣни́шѣмо, црѣӣа, ирѣсна, цѣнѣм, заӣовѣдӣо, рѣкѣм, одрѣӣӣо се, уӣрѣше се, онѣмео, залѣӣӣо, на цѣну (Распоганче), сѣӣо, ирѣоцѣӣѣм, врѣме, у́вѣк, у́лѣво, свѣӣом, бес цѣнѣ, умѣси, ирѣснац, у рѣку, бѣлѣм, иѣоцѣӣѣ, иѣска, мѣӣӣо се (Штаваљ), цѣо дѣн, бѣсан, врѣдна, сѣмо, најӣрѣ, најӣослѣн, лѣна, иѣогрѣӣӣо, ирѣомѣни, забѣлѣо се, ирѣимѣӣӣӣ ме, млѣка, од ирѣӣӣѣ, кѣкурѣком, Нѣмци, срѣдѣм, сѣирѣља́ше (Брњица), врѣдан, на цѣну, врѣме, мѣнѣм, брѣгу, ирѣзан, ирѣко, бѣлѣј, дѣлѣли, намѣнӣо, ирѣорѣдише, лѣво, снѣгом, иѣорѣкло, ирѣӣовѣдѣ, кѣ цвѣӣ, од ирѣӣӣѣ (Градац), умѣмо, смѣӣе, у́вѣк, Нѣмѣӣа, оилѣнише, сѣирѣља́ше, врѣме, однѣли, за лѣк, ирѣимѣӣӣ, заӣовѣс(ӣ), задрѣмѣ, залѣӣӣо се, заслѣӣила га, ирѣко ирѣчѣ, звѣздама (Драгојловиће), лѣй кѣ уӣис, бѣла и румѣна, рѣӣко ирѣзан, двѣ рѣчи, цѣӣѣ и мѣнѣѣ, окрѣӣӣо се, иѣоврѣднӣо, лѣвӣм, к брѣгу, у нѣсвѣс(ӣ), ирѣомѣнӣӣше, на рѣку, умѣм, заӣрѣӣӣӣо, сѣирѣља́ши, ирѣӣовѣдѣ, иѣорѣклом, иѣо свѣӣу, у бѣду, срѣдѣм (Расно); или са рефлексом ије: снѣјѣга, биѣѣдѣм, врѣјѣме, рӣјѣчи́ма, блӣјѣдӣӣем, ирѣӣѣӣња́ма, цвѣјѣӣа (Лопиже), у́виѣк, брѣјѣгом, у́ рӣјѣч, рӣјѣка, иӣјѣсно, идӣслӣѣн, иӣјѣстӣо, мӣјѣсила, биѣѣло, иѣогрѣјѣӣӣ, нѣ смѣјѣмо, у́ сӣјѣно, исӣрӣјѣчӣӣ, бӣјѣснӣӣа, рӣјѣӣко, замѣјѣни́ли се, идӣрӣје (Шушуре), брѣјѣгом, кѣрӣѣѣње, ирӣјѣво, свѣјѣӣ, свѣјѣӣѣѣ, рӣјѣчи́ма, врѣјѣдан, врѣјѣме, у млӣјѣко, залӣјѣӣила, мӣјѣчи́ли, иѣодӣјѣлаше, биѣѣда, бӣјѣсно́га, иӣјѣлом (Горачиће), брѣјѣс(ӣ) бӣјѣлӣјѣм, рӣјѣкама, снѣјѣнѣм, лӣјѣвӣјѣм, у́сӣрӣјѣлӣло га, залӣјѣӣӣ, ирѣјѣӣӣӣ (Аљи́новиће), сӣјѣва, снѣјѣгом, у́вӣјѣк, лӣјѣк, ирѣко рӣјѣкѣ, лӣјѣѣње, биѣјѣли се, идӣрӣјѣко, лӣјѣња, ирѣјѣсан, сӣјѣвѣ, у́

свијеӣ, млијеком, замјенӣо (Чедово), зайовиједатӣ, благовѣс(ӣ), вријеме, умрије, ӣдирѣје, ријенӣсмо, донијесмо, задријема̄, уиријеше, најџослије (Вапа), забиједӣи, ӣдслије, рѣјеч двѣје, сѣјевну, цијелѓ село, занијемисмо, блијед, сријѣда, џо снѣгу, ријейкијем, на цијену, звијер, сѣјена, одијели, ӣдирѣјико, лијескама (Увац), вриједно, ријейко, џоријечали се, лијейијем, ӣријезан, бијела, смијенише, вијѣшатӣ, млијечан, нијесу, џио̄иријеби, донијела (Караула), најријед, бријег, лијеска, дријеном, цвијеће, џоријеклом, лијекѓви, џвијек, џонијесмо, мијѣшати, лијевѣјем, коријење, дијѣше, ӣлијенише, раздријеше, ӣријовиједатӣ (Брњица), двѣје рѣјечи, одијелена, измијенӣо, ӣријовиједѓ, мијѣна рѣјеч, ӣријијеснӣ га, уијекла звијѣзда, нијесмо, џо вијѣка, огријениши се (Штавал), сијелили су ӣрије, ӣијесно, ӣиз ријеку, сѣјено, ко(д) сѣијенѣ, џз бријег, лијейијем, с млијеком, вријема (Распоганче), џроцијѣни, забијелѓо се, ӣријѣӣња, вијѣнац, ӣренијеше га на вријеме, џио̄иријебѣисмо (Ступ), џио̄иријеби, смѣје, цијенӣли, у вријеме, ӣрѣцијѣнӣ, лијек, умијеси, оциједѣла, коријење, намијенили, дијѣше (Градац), ӣрије снѣјега, џвијек, на вријеме, нѣ смѣјеше, џосијелӣо, ријечѣма, код ријекѣ, одијелили се, разумѣјемо ми, ӣријесна, улијѣӣо га (Распо), мијѣна̄џу, најирије, олијѣӣла се, ӣријезан, задријемао, сѣријечѣмо, донијели, озлиједѣо (Драгојловиће).

Изговор дугог јата као *ије* на овом подручју показује црту унесену са стране и заслужује посебну пажњу.

Дифтоншка вредност гласа јата представља и овде значајан момент као и у другим говорима јекавског типа, али је занимљиво то што досадашња испитивања тих говора нису дала једнаке резултате, што је и разумљиво, јер су испитивачи имали неједнаке методе. Наиме, једни су се задовољавали дескрипцијом (Решетар, Вуновић, Милетић), док су други узимали као полазну тачку унутрашњу страну језика (Вуковић, Стевановић, Бошковић).

Скуп *ије*, као рефлекс дугог јата, посматраћемо посебно, у изводу у свакој зони због тога што међу њима има извесних разлика; а потом ћемо сумирати резултате полазећи од места акцента на овом скупу:

а) новопазарска зона:

α) двѣје, бријегом, снѣјега, у снѣјег, од снѣјега, вијек, рѣјеч, од рѣјечи, лијѣн, мријейӣ, звијер, сѣјед, ӣлијен, сѣјеном, дријен;

β) млијеком, млијѣко, ријѣка, на вријеме, ӣијесна, сѣијѣна, нијѣма, мијѣна, ӣријѣӣња, намијѣнӣи, џроцијѣнӣи, џомијѣшатӣ, ӣлијѣнӣи;

γ) ријечѣма, звијерѣма, сѣијенѣма, свијећѣма, ӣријейӣњама, звијѣздама, сѣријелѣма; оцијемисмо, џромијѣнӣсмо, џроцијѣдӣше, замјѣнӣше, залијѣӣли, огријѣӣли, сијелӣо; ријекѓм, свијећѓм, ӣријейӣѓм, цијенѓм, мијенѓм, ӣијеснѓм, ӣријезнѓм, блиједѓм, ријейӣѓм, бијеснѓм, лијейѓм, џослијѣнѣк;

δ) *кдрѣјен, љвѣјек, ѡдѣрѣјен, ѡдслије, ѡднѣјем, ѡдцијейѡ, шарѣнѣјем, мѡдрѣјем;*

б) штавичка зона:

α) *вѣјек, снѣјег, дрѣјен, звѣјери, лѣјешѣ; црѣјей, цвѣјешѣ, ждрѣјебѡѡѡ, лѣјей, бѣјеснѣѡ, умрѣјеш, сѣрѣјешѡ, мѣјешѡмо, дѣјешѡше, дѣјешѡм, ѣрѣјешѡ, двѣје;*

β) *рѣјекѡ, млѣјекѡ, цвѣјешѡк, свијешѡ, сѣјешѡна, ѣјешѡсѡк, звијешѡ, сѣјешѡна, мѣјешѡнѣ, уцвѣјешѡнѣ, излѣјешѡнѣ, оснѣјешѡнѣ, цѣјешѡнѣ, освијешѡнѣ, рѣјешѡк, мѣјешѡк;*

γ) *рѣјешѡма, сѣјешѡнама, ѣрѣјешѡнама, ѣрѣјешѡнѣјѡ, мѣјешѡнѣјѡ се, рѣјешѡм, рѣјешѡкѣ, мѣјешѡнѣ, сѣјешѡнѣ, ѣрѣјешѡнѣ;*

δ) *кдрѣјен, заддвѣјек, ѡдслијен, кдрѣјенѡм, ѣрѣјешѡнѣ, висѡкѣјем, мѡлѣјем, јунѡкѣјем, ѡдѣјешѡкѣјем;*

в) сјеничка зона:

α) *ѣлѣјен, сѣјешѡ, рѣјешѡ, дрѣјен, цвѣјешѡ, снѣјешѡ, лѣјешѡ, рѣјешѡнѣ, блѣјешѡ, млѣјешѡнѣ, лѣјешѡнѣ, ѣјешѡнѣ, сѣјешѡнѣ, дѣјешѡнѣ, дрѣјешѡнѣ, дрѣјешѡнѣ, ѣрѣјешѡнѣ, ѣрѣјешѡнѣ, ѣрѣјешѡнѣ, двѣје;*

β) *ѡрѣјешѡкѡ, ѣјешѡсѡк, рѣјешѡкѡ, свијешѡ, сѣјешѡна, ѣрѣјешѡнѣ, рѣјешѡм, бѣјешѡм, блѣјешѡ, ѣрѣјешѡнѣ, ѣрѣјешѡнѣ, намѣјешѡнѣ, умѣјешѡнѣ, ѡбѣјешѡнѣ;*

γ) *врѣјешѡ, ѡдијешѡ, сѣјешѡ, ѡромѣјешѡнѣ, заѣрѣјешѡнѣ, ѡрѣјешѡнѣ-* дакле, од извора реке Вапе на исток ка новопазарској зони још није снажно продро утицај млађег јаковског говора као што је то случај у западном делу ове зоне.

δ) *кдрѣјен, ѡдслијен, ѡдѣрѣјешѡ, љвѣјек, шарѣнѣјем, зелѣнѣјем, жѡлѣнѣјем, мѡдрѣјешѡ, лѡжнѣјешѡ, брѣјешѡ* итд.

Када се група *ѣјешѡ*, као рефлекс јата, посматра у разним положајима с обзиром на акценат, запажа се:

- а) (ѣ >) *ѣјешѡ* у свим варијантама;
- б) (ѣ >) *ѣјешѡ* у новопазарској и штавичкој зони и источном делу сјеничке зоне;
- в) (ѣ >) *ѣјешѡ* у западном делу сјеничке зоне;
- г) ѣ испред акцента > *ѣјешѡ*;
- д) ѣ иза акцента > *ѣјешѡ*.

Напомена: Као посебан појав спомињем изговор првог елемента *ѣјешѡ* под ^ акценатом. Ово се среће код пештерских Шиптара: *нѣјешѡ, брѣјешѡ, лѣјешѡ, дрѣјешѡ, дрѣјешѡ, звѣјешѡ, бѣјешѡ* и сл. — у свим оним случајевима где се први елемент *ѣјешѡ* налази под " акценатом.

На основу ове особине, која представља подвргавање арбанашком изговору, не може се давати никакав закључак, зато што је она својствена

мањини којој српскохрватски језик није матерњи језик, али је интересантна као билингвистички појав у чије се објашњење сада не могу упуштати.

Досадашња испитивања јекавских говора као што је речено дала су, у погледу јата, различите резултате, тако нпр. код Д. Вушовића имамо ову констатацију. . . „обично изговарају глас дуго јат као гласовну групу *ие*, где се између *и* и *е* чује само нека врста прелазног *и*, а каткада као да се чује *ие*.“

Узећемо неколико примера из Вушовићева материјала због поређења са другим испитивачима: „бријег, снџег, вијек, лијек; миџна, циџна, стиџна, биџда; или риџка, миџна, циџна“ и сл. Даље Вушовић каже: „потпун звук *ј* чује се увек: обијелити, ослијепити“, или да се овакве речи могу чути и са дугоузлазним акцентом: обијелити, набијелити, ослијепити“. У даљем излагању Вушовић каже да „у инструменталу сингулара, генитиву, дативу и локативу плурала код придева и заменица имамо: дивнијем, мантијем, дивнијег, лијепијег, ђвијема, тџјема“ и сл.

Одавде се не може извући поуздан закључак када се јавља потпуна артикулација гласа *ј*, када је редуцирана у извесној мери, а када је уопште нема. Вушовићева констатација није поткрепљена убедљивом аргументацијом и не може се рећи да код њега акценат има неку значајнију улогу, јер речи под истим акцентом једанпут имају глас *ј* у скупу *ије*, други пут се јавља само дифтонг *ие*; или једанпут се чује непосредно после акцента „прелазни и“ („лијеп“), а други пут далеко од акцентованог слога имамо „потпун звук *ј*“ („лијепијег“) (В. СДЗБ III, 7—8).

Проф. М. Стевановић испитивањем говора у источном делу Црне Горе, утврдио је „да је *ј* у *ије* од *џ* унеколико редуцирано“, а даље констатује: „И у овом је случају као у осталим индивидуална особина да ли ће *ј* бити јаче или слабије. . . У речима са акцентом на непосредно претходном слогу и он је потпунији, а у речима у којима тај слог није акцентован, између оба вокала чује се само несложен звук: свијет, клијен, дријен, командџер“ и сл., али „блиједџ, свиједџ, стриједџ“. У вокативу ових речи „у којима је акценат при повлачењу доспео на слог непосредно испред *ј*“ артикулација је пунија (стријело, дџјете) (М. С. ib. 28—29).

Проф. Ј. Вуковић анализирајући материјал Д. Вушовића, констатује да се „у овом гласовном скупу *ј* уопште слабо чује, да немамо, уопште, примера у којима бисмо чули пуну артикулацију гласа *ј* као што би нам то показивао Вушовићев пример обијелити и сл.“ Вуковић даље каже: „У свим оваквим примерима, мислим, *ј* је онолико артикулисано, колико је, по природи овога говора, потребно за прелаз од артикулације гласа и до артикулације *е*. Он се и ту толико чује, колико и онамо где *ије* није постало од јата: инације (ном. пл.), Анђелије (ген. синг.), историја“ и сл. Значајна је и ова Вуковићева констатација: „Разлика у јачини изговора гласа *ј* у гласовном скупу *ије* (био он од *џ* пореклом или не) постоји, али она зависи од реченичког акцента: од тога да ли се извесна реч мање или више изразитије изговара у реченици“ (Ј. В. Говор Пиве и Дробњака, 13).

Да би се осветлила унутрашња страна овог проблема, анализираћу га у вези са акцентом јер ми се чини да је то најбољи пут којим се може доћи до правилних закључака, поготову што нам то намеће и сам материјал.

Анализом скупа *ије* у разним положајима у вези са акцентом откривају се извесни моменти којима се користим за одређивање принципа обавезних првенствено за говоре овог подручја:

а) Када је први елемент скупа *ије* под " акцентом, интензитет гласа *и* појачава спону између *и* — *е* те се сасвим изразито чује глас *ј*. Његова артикулација у овом положају одговара интензитету претходнога акцентованог вокала, а исто тако условљена је и концентрацијом психофизичких момената који диригују артикулацијом гласа.

б) Ако се други елемент скупа *ије* налази под ' акцентом, артикулација гласа *ј* пуна је јер се јавља као елемент за који се везује слогоносни глас *е* чијим је акцентом појачана прецизност артикулационих органа.

в) Посебан појав представља двосложна замена јата када се други елемент скупа *ије* налази под ' акцентом. У овом се случају вокал *и* у скупу *ије* скраћује до извесне мере и тада цео скуп стиче дифтоншку природу (*ријѐка* -*ријѐка* -*ријѐка* -*рјѐка*). Због такве природе групе *ије* јавља се дуљење ' акцента до извесне мере те се у оваквом положају својим квантитетом он разликује од ' акцента у другом положају.

Ј. Вуковић је општоумно уочио разлику у квантитету ' акцента у споменутом положају (Ј. В. *ib.* 15), али се није задовољио тиме; него је пружио и друге доказе. Наиме, он је пренео тежиште своје дискусије и на групу вокала *о е* да би доказао константну дужину ' акцента на скупу *ије*.

Полазећи од материјала који му је пружила група *о е*, констатовао је „један процес скривене дифтонгизације“.

На подручју овога говора (а то не мора бити тако уско) појав скупа *ије* са ' акцентом на другом елементу ја доводим у везу са продирањем акцентских особина млађег јекавског говора што се шири од централног језичког подручја ка периферији.

Познато је да рефлекс *јата* не представљају статичне момнте, него резултат процеса који се непрестано развија и јавља у све новијим видовима. Језички материјал из прошлости, почевши од наслеђених особина из најстарије словенске језичке заједнице, па заједно са оним особинама које су се развиле на нашем језичком подручју, показују сву динамичност у проблему јата.

С обзиром на разноврсност у нашем језику која се развила из основне вредности гласа јата (*іѐ*), појава константне квантитетске вредности у скупу *ије* са ' акцентом на другом делу представља сасвим нормалан ток развоја који се потврђује постојањем групе *је* место *ије* у неким областима нашег језичког подручја (дубровачки, лички говор, па и чакавско, ластовско *је* као резултат штокавског утицаја).

Да ли ће се процес дифтонгизације убрзати или ће ићи спорије, зависи од елемената разне природе од којих, мислим, најпре треба истаћи

моћ продирања особина новије акцентуације новоштокавских говора, што, бесумње, зависи од културног прогреса језичке заједнице и језичког осећања једне епохе.

г) У скупу *ије*, када се налази испред акцентованог слога, артикулација гласа *ј* неизразита је, што је дошло због подређености акцентованом слогу свих других слогиносних елемената исте речи.

д) Када се скуп *ије* налази непосредно иза акцентованог слога, артикулација гласа *ј* изразитија је него у претходном случају, али ипак има природу несложног гласа *и* (i). Ово је условила, мислим, дужина која долази после акцентованог слога, а налази се на првом елементу скупа *ије*.

О скупу *ије* у наставку неких падежа говори се напред, те се на томе сада нећу задржавати.

На основу изложене анализе може се утврдити: артикулација гласа *ј* у скупу *ије* изразита је када се један од његових елемената налази под акцентом, а има природу несложног *и*, ако овај скуп стоји испред или иза акцентованог слога. Додуше, у сваком од ових случајева има нијансирања, због тога што су психо-физички моменти једини регулатори који условљавају активнију или пасивнију артикулацију гласа уопште за што се везује семантичка страна речи као симбола у друштвеној пракси.

Двојност у замени дугог јата констатовао је Г. Ружичић у говору Маглаја и Тешња (в. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 16, св. 2, стр. 236—254). Замена дугог јата у новопазарско-сјеничким говорима није онаквог порекла као што је то код Ружичића. Наиме, Ружичић претпоставља да је овакво стање у Маглају и Тешњу проистекло из мешања двају рефлекса јата „у време када се мењала дифтоншка вредност ђ“, како он каже „негде на граници екавскога и јекавскога говора“, што је доцније сеобом унесено у места о чијем говору пише (в. Прилози, 16, 2, стр. 254).

Долазак носилаца јекавскога говора на ово подручје пада у другу половину XVIII века, а тада је, бесумње, диференцирање гласа јата било завршено. Према томе, овде није могло бити никаквог мешања рефлекса јата, јер је код присељеника стара дифтоншка вредност јата била прерасла у скуп *ије*, па се такво стање сукобило у овој области Санџака са гласом *е* као рефлексом јата.

Сем досадашње анализе материјала о изговору дугог јата као *ије*, посебну пажњу заслужује рефлекс јата у инструменталу једине, дативу, инструменталу и локативу множине и генитиву множине (*-ијем-а*, *ије-ија*) у придева, придевских заменица, броја један (*unus*) и редних бројева. Овај појав шири је од изговора дугог јата као *ије* у другим положајима. То је могло доћи, мислим, због тога што изговор јата у падежним наставцима није још био чврст у време доласка носилаца јекавских особина у овај крај. Управо, XVII и XVIII век представља период када се оком гласу, у овом положају, у екавским говорима, одређује стања вредност. Појав нестабилности изговора јата у падежним наставцима показују и млађи екавски говори, па није немогућно да је замена јата са *ије* потиснула другу вредност:

а) *овијем, шијем, омијем, коџијем-а, некакијем-а, никакијем-а, накијем-а, овакијем-а, шакијем-а, онакијем-а, свијем-а, мојијем-а, шведијем-а, сводијем-а, нашијем-а, вашијем-а, свдчијем-а; овије, овија, омије, омија, какије, какија, нашије, нашија, вашије, вашија, свдчије, свдчија, никакије, никакија* и сл.

б) *високијем, зеленијем, шаренијем; маленијем-а, ирпенијем-а, вунијем-а, дисенијем-а, мудријем-а, илмејнијем-а, лудијем-а, згоднијем-а, ишидмијем-а, дивљијем-а, доцнијем-а, дугачкијем-а, кривијем-а, сеоцијем-а; злашњије, злашњија, шдиљеније, шдиљенија, бџковије, бџковија, дубокије, дубокија, јаловије, јаловија* итд.

в) *једнијем, једније, једнија;*

г) *седмијем-а, осмијем-а; деветије, деветија* и сл.

Стабилност изговора јата као *ије* у наставку врло је карактеристична јер се из тога може видети неколико момената који осветљавају јат са неколико страна.

Пре свега грађа нас упућује да у изговору јата као *ије* посматрамо његову унутрашњу и спољашњу страну. Унутрашња почива на психолошкој основи и везана је за појаве аналогичности, а спољашња је везана за становништво и његово кретање и како каже проф. М. Павловић „продирање динарских елемената ишло је дуговременим присељавањем (у Шумадији) и као резултат тога јавиле су се мале измене, јер су придошлице постепено примале тип затеченог дијалекта“ (М. П. Принципи корелативности у еволуцији језика, Годишњак Скопског филозофског факултета I, 1930, стр. 300).

Имајући у виду ову констатацију, може се рећи да су придошлице из ијекавских крајева и на овом подручју примале главно обележје „затеченог дијалекта“, тј. изговор гласа јата као *е* у једном положају без изузетка (у кратким слоговима). У другом, пак, положају (у дугим слоговима) изговор јата представља резултат не само донесених ијекавских одлика него и новостворених појава на самом подручју овог дела новоштокавског говора о чему ћу још говорити мало касније.

До стабилности изговора јата на овом подручју није дошло као у другим говорима зато што су то спречавале прилике у којима су живели његови носиоци. Оне су и уносиле сложеност у јат и учиниле да се и данас о овом питању говори као о питању које је у процесу кристалисања. Због свега тога овде је потребан осврт на све оне моменте који могу допринети осветљавању овог питања.

Засебно развијени рефлекси јата нашли су се на истом подручју један наспрам другог и сукобили се. Из те мешавине отишло се у два правца у стабилизацији његова изговора:

а) Један правац представља замена гласа јата рефлексом *е* и њега објашњава низ лингвистичких момената:

α) Изговор гласа јата као *е* наговештавају одступања од традиционалног знака *љ* у старим споменицима што би могло да се узме као основни момент за даљи живот и развитак говора на простору некадашњег центра Немањине државе.

β) Други момент чини неприхватање умекшавања сугласника испред *j* од јата (Ѣ) што су донели носиоци јекавскога говора зато што није одговарало језичком осећању носилаца рашкога говора, те су и придошлице у том правцу потпуно прихватиле изговор гласа јата као *e* и прилагодили се стариначком елементу.

γ) Као посебан момент треба истаћи број носилаца посебно развијених рефлекса јата што чини регулатор у развоју говора на овом подручју, јер су присељеници, губећи се међу старинцима, по економском и психолошком основу продужавали стариначке особине.

б) Други правац у процесу стабилизације изговора гласа јата огледа се у изговору тога гласа као *-ије* у дугим слоговима, али то није општи појав, јер двојност постоји и данас. Овакво стање веома је карактеристично и покушаћу да га осветлим у кратким цртама и са друштвено-економске и са лингвистичке стране.

Долазак Турака, поред осталих промена, створио је могућност ширењу исламске вероисповести. Верска подвојеност била је погодна, у доцнијим вековима, за стварање разлика и у другим правцима. То се, бесумње, огледа и у језику у извесној мери, јер су муслимани, како староседеоци тако и присељеници, далеко доследнији екавци од православних. Такво стање не може се одвојити ни од економских момената јер из њих проистиче однос међу носиоцима овога говора. То се запажа касније када су почела мања или већа присељавања из јекавских крајева који су нешто слободније живели. Овај други моменат учинио је да се православни староседеоци поведу за православним присељеницима и прихвате изговор *-ије* као ознаку социјалне повезаности.

Лингвистичко објашњење овог питања везано је за аналогију као психолошки појав, а резултира из природе гласа јата у корену и наставку.

Будући да је изговор гласа јата као *e* био много лабилнији у наставку него у корену, дошло је до прихватања других рефлекса: *-ије*, *и*. Период учвршћивања једног одређеног рефлекса јата у наставачким морфемама поклапа се са највећим присељавањем из јекавских крајева на овом подручју.

Како је глас *e* у оваком положају (инстр. јед., дат., инстр. и лок. множ.) потискиван гласом (рефлексом) *и* (који је добијен гласовним путем од вредности јата на екав. и ијек. подручју), што се види из материјала млађих екав. и ијек. говора, то је сасвим разумљиво да је лабилно *e* потиснуто и на овом подручју снажним таласом присељеника из јекавских крајева, те је у време колебања између *e* и *и* учвршћено *-ије* у наставку.

Пошто се изговор *-ије* донекле стабилизирао у овом положају, преношен је и на корен те се и ту јавља двојност која и данас постоји.

Није без интереса споменути ни други рефлекс јата у дугим слоговима *-e*. Ово је утолико значајније што показује не само паралелизам него, чини ми се, извесну сложеност која је опет непосредно везана за лабилан изговор *e* место јата у наставку.

Горње објашњење о појави и учвршћењу изговора *-ије* у дугим слоговима, очекивало би се, не даје места неком другом рефлексу. Међутим, срећемо се и са *e* и потребно је задржати се на том појаву.

Анализом материјала утврдили смо да се *e* чује у доброј мери, претежно код муслимана, али узимати верску подвојеност као полазну тачку за осветљавање овог питања, ипак не представља довољно убедљив доказ тим пре што се и код једних и других среће двојност. Према томе, овај појав треба довести у везу са старим изговором јата у рашком говору. Наиме, свако јат изговарано је као *e* све до оног периода када је у наставку *e* (од јата) постало лабилно и потиснуто са *-ије* или *и* у екавским говорима, што се може сматрати првим степенем померања рефлекс *e* рефлексом *ије*, *и*. Тај момент може се узети као почетак двојаког изговора јата у дугим слоговима. Ширење *ије* место *e* у корену, што се може сматрати другим степенем померања, било је утолико лакше што га је потпомагао положај *ије* у наставку. С обзиром на горње чињенице, држим, изговор *e* место дугог јата представља продужење старог стања које је постојало до друге половине XVIII века када је помућено доласком присељеника јекаваца.

Ова црта постоји и у источноцрногорским говорима сем код муслимана, како констатује М. Стевановић (ib. 26), а исто тако бележи је и Вуковић у говору Пиве и Дробњака (ib. 17).

Код муслимана дуго јат у овом положају изговара се и као *и* што, по мом мишљењу, представља оригиналну црту меснога говора која је била потиснута скупом *-ије* у наставку. Међутим, она потискује скуп *ије* и овај процес вероватно ће се завршити уопштавањем гласа *и* у овом положају:

мр̄кѝм, јес̄ѝнѝм, ша̄р̄ѝнѝм, о̄с̄т̄р̄ѝжес̄нѝм, онѝм (Долиће II, С. До II), *д̄ѝа̄кѝм, д̄д̄бр̄ѝм, м̄р̄кѝм, ѝд̄а̄нѝм, м̄р̄ѝвѝм* (Пожежина I), *за̄творенѝм* (Вана III), *ово̄лѝкѝм, ѝа̄кѝм* (Пожега I), *ѝд̄м̄ѝнѝм, лудѝм, ја̄кѝм, ѝѝм, деб̄ѝлѝм, овѝм, злѝм, в̄н̄енѝм, б̄ѝковѝм* (Годово II). Проф. М. Стевановић констатовао је ову црту код муслимана (ib. 26).

Упоредо са овим споменућу и замену кратког јата испред *j* у компаративу гласом *и* — на целом подручју ових говора:

с̄ѝтарѝ-с̄ѝтарѝј̄а-ѝ, корѝсѝ-корѝсѝнѝј̄а-ѝ, мѝлѝ-мѝлѝј̄а-ѝ, ѝамеѝнѝ-ѝамеѝнѝнѝј̄а-ѝ, радоснѝ-радоснѝнѝј̄а-ѝ, јес̄нѝ-јес̄нѝнѝј̄а-ѝ, лако̄мѝ-лако̄мѝнѝј̄а-ѝ, вреднѝ-вреднѝнѝј̄а-ѝ, доко̄нѝ-доко̄нѝнѝј̄а-ѝ, ѝд̄ѝлѝ-ѝд̄ѝлѝнѝј̄а-ѝ, л̄ад̄нѝ-л̄ад̄нѝнѝј̄а-ѝ (у новопазарској и штавичкој зони), *окре̄ѝнѝ-окре̄ѝнѝнѝј̄а-ѝ, ва̄ѝанѝ-ва̄ѝанѝнѝј̄а-ѝ, ѝѝѝд̄мѝ-ѝѝѝд̄мѝнѝј̄а-ѝ* (и питомѝ), *ло̄ј̄авѝ-ло̄ј̄авѝнѝј̄а-ѝ*, (сјенгчка зона).

Двојак изговор *-ије* и *и*- среће се и код трајно-учесталих глагола, где се *ије* јавља као рефлекс аналошког јата:

салиј̄ѝваѝ, залиј̄ѝваѝ, кукуриј̄ѝкаѝ, ѝрезѝј̄ѝваѝ и ѝрозѝј̄ѝваѝ, ѝоручѝј̄ѝваѝ (Буђево II), *наручиј̄ѝваѝ, снѝј̄ѝваѝ, зашѝј̄ѝваѝ* (Горачиће III), *ѝрошѝј̄ѝваѝ, сакриј̄ѝваѝ, нагориј̄ѝваѝ, загориј̄ѝваѝ* (Боларе, Дољани).

Иста особина позната је старијим и млађим јекавским говорима и бележе је М. Стевановић (ib. 27) и Ј. Вуковић (ib. 16).

У Бољарама и Углу чује се и глагол пријенут и пријенути (место прионути). Горњи облик инфинитива добијен је од *ѝриљнжѝи* пошто је прегласом *o > e* па се после у међувокалском положају развило *j* од несложног *i*: *ѝриљнжѝи-ѝрионуѝи-ѝриенуѝи-ѝриенуѝи-ѝријенуѝи*. У истим местима чује се и глагол *ѝијенуѝи* (код Вука пијехња, пијехање, пијехнути), — облик без гласа *x* — значи умрети. Сродан му је глагол пијати (пихати-пиати-пијати-пијати): *Дѝша му ѝѝјѝ*.

Једна група речи изговара се са *ѝје* и *и*: пѝнѝјер и пѝнѝјр, кѝлјер (и кѝлјр), кѝсјер (и кѝсјр), пѝтјер (и пѝтјр), вѝдјер (и вѝдјр) -брушњача, (Лопиже, Караула, Горачиће).

О двојаком изговору са *-ѝје* и *и*- може се говорити ако се најпре расветли двојност у речима наслеђеним из старог словенског језика као *косир*, *ѝасѝир* и сл. Овим старим речима које су имале *-ѝрѝ* придружиле су се туђе речи као кондир, путир, манастир и њихов изговор је утврђен, тј. онакав какав је у књижевном језику (кондир, путир, манастир). Примањем туђих речи са суфиксом *-iere* из романских језика (италијанског и француског) као нпр. *panziere*, *colliere*, *officiere* и сл. створила се могућност да се код старих речи (косир, пастир), појави облик и са *ѝје*, јер је *ѝје*, у неким случајевима, одговарало замени јата. Исто тако старе речи својим суфиксом *-ир* утицале су на туђе са *-iere* те се и код њих јавила двојност. Према томе, двојак изговор ових речи представља резултат узајамног подвргавања.

Д. Вушовић бележи овај појав у источној Херцеговини (СДЗБ III, 10) и констатује да је настао „утицајем талијанског језика“, а није споменуо и могућност утицаја изговора старих речи са *-ѝрѝ* на туђе речи са суфиксом *-iere*. Као Вушовић мисле Вајан и Милетић.

Код Стј. Ившића (Рад ЈАЗУ, 196, стр. 167) имамо констатацију да је *ијер* у косијер, пастијер, манастијер, добивено гласовним путем од *ир* под утицајем гласа *p* па каже: „Да ијер у речима као косијер, не треба изводити од некадашњег *ѝрѝ*, могу потврђивати и примјери као мијер (мјесто мир) и пијер (мјесто пир) што се налазе у неких писаца.“ Тако мисле Решетар и Маретић.

Гледишта М. Стевановића и Бернекера заснована су на наслеђеној двојности из прошлости (в. М. Стевановић, ib. 27, Бернекер, ib. SEW, s. v.)

Двојака је замена кратког јата испред л (> o) и у неких глагола испред ј:

дѝо и *дѝјо* (Вапа III), *ѝѝјо* и *ѝѝјо* (Сјеница), *бѝо* и *бѝјел* (С. До II), *срѝо* и *срѝјо* (Мур I), *умѝо* и *умѝјо* (Дољани I), *изумѝо* и *изумѝјо* (Распо III), *разумѝо* и *разумѝјо* (Сјеница), *идѝе* и *идѝјо* (Гоње), *изѝо* и *изѝјо* (Детане II), *дѝнѝо* и *дѝнѝјо* (Шароње II), *узаврѝо* и *узаврѝјо* (Избице I), *ѝрѝврѝо* и *ѝрѝврѝјо* (Рајетиће I), *ѝрѝзрѝо* и *ѝрѝзрѝјо* (Селац I), *ѝрегрѝѝо* и *ѝрегрѝјо* (Дољани I), *разболѝо* (Д. Пољана I), *сѝјѝо* и *сѝјѝо* (Багачиће III), *сѝјѝше* и *сѝјѝше* (Н. Пазар), *вѝјѝо* (Мур I), *вѝјѝо* и *вѝјѝо* (Годово II), *грѝјѝше* и *грѝјѝше* (Војковиће

Г), *грѣјати* и *гријати* (Селац I), *бѣјау* (Камешница III, Глухавица I, Жирче II), *умѣјаше* и *умијаше* (Мелаје II, Орље II, Паљево II), *смѣјаше* и *смијаше* (Буђево II) и сл. Ова напоредност слична је двојакој замени јата у корену, али ваља нагласити да је, у овим положајима, замена са *e* честа код муслимана.

Најзад ћу споменути неколико случајева изговора гласа јата као *и*: *сидиш*, *сиђеши*, *сидио* и *сидио*, *сиђели*, *сиђесмо*, *сиђесше*, *сиђеше*, *сиђаше*, *сиђа(х)*, *шираш*, *цидиш*, *оцидиш*, *ироцидиш*, *ироциди* *крџа зубе*, *ироциди*, *ироцидила*, *цидалка*²⁷. Ове малобројне примере замене јата са *и* забележио сам у Кањевинама (сјеничка околина) и у Сјеници (*Мућаџер Маћала*)²⁸ где живе досељеници „из Гацка“ како они кажу, а биће да су досељени из западне Херцеговине. По њихову казивању дошли су непосредно после берлинског конгреса, тј. негде у 1879. години. Они су, бесумње, донели више икавских црта, али су се асимилирали са новом језичком средином. Чување икавских црта потиче из два разлога: због посеђивања родбине као и због тога што су муслиманске жене у прошлости биле неприступачне утицају споља.

Полазећи од материјала који нам пружа ово подручје почевши од XIII и XIV века, долази се до закључка да су носиоци говора на простору данашњих новопазарско-сјеничких говора изговарали и дуго јат као *e*. Додуше, данашњи материјал не показује чистоту првобитног стања, али се са сигурношћу може рећи да је она постојала не само до доласка Турака, него и касније, тј. до друге половине XVIII века, када су ратови и њима проузроковане миграције, створиле промене како у саставу становништва тако и у говорним особинама овога краја, а нарочито у изговору гласа јата у дугим слоговима.

Великом сеобом под Арсенијем Црнојевићем 1690. г. проредило се становништво овог подручја и тиме створила могућност за усељавање мањих и већих група присељеника из других крајева. Они су носили собом и своје говорне одлике, али нису били носиоци истих особина. Тако, нпр. они који су долазили са Косова и из Метохије, у погледу изговора јата, нису се разликовали од старинаца ове области. С обзиром на то, носиоци екавских говорних особина бројно су појачани. Међутим, присељеници из јекавских крајева, место јата у дугим слоговима, донели су *ије* и тиме је створена могућност за неједнак изговор. Објашњење ове појаве проистиче из момената непосредно повезаних са историјским категоријама проистеклим из политичких и друштвених промена на овом подручју:

а) После доласка Турака, носиоци говора на овом подручју, као староседеоци, у верском погледу нису представљали јединство, већ су једним делом прешли у ислам. Ови исламизирани Срби све присељенике муслимане из јекавских крајева подвргли су свом утицају те се у кратким слоговима увек, а у дугим врло често јат изговара као *e*.

²⁷ М. Решетар бележи и место јата у Подгорици код муслимана (ib. 79), а тако и М. Стевановић (ib. 25).

²⁸ Данас их има 12 кућа у Кањевинама и у Сјеници.

б) Срби, пак, староседеоци који су остали у православљу, иако су били многобројнији од Срба присељеника из јекавских крајева, нису подвргли присељенике изговору јата у дугим слоговима у правцу *e* у оноликој мери као муслимани-староседеоци. Мислим да се овде може узети у обзир и утицај оних српских крајева који су слободније живели. Пошто су црногорска племена сматрана таквим, то је долазак из тих крајева радо дочекиван од овдашњих Срба староседелаца (православних). Ово је могло учинити да се изговор јата као *ије* схвати као национална ознака, што је помогло да се *ије*, које је иначе врло отпорно према екавском изговору, прихвати код православних. Разлика између православних и муслимана у изговору дугог јата подржавана је са обе стране, отуда доследнија употреба *e* код муслимана него код православних.

Ова двојност у изговору јата у дугим слоговима, као што се види, има стварну лингвистичку вредност јер почива на историјској, психолошкој и социолошкој подлози и само се тако може објаснити. Било би неправилно објашњавати овај појав бројношћу носилаца јекавских особина јер је извесно да су старинци били бројнији, а сем тога изговор јата као *e*, без обзира на квантитет, утврђивао се доласком носилаца екавских особина из Метохије и Косова и најзад да су присељеници, јекавци, били бројнији, јекавски утицај могао би се бар осетити другим рефлексом у кратким слоговима (*je*) на овом подручју. Међутим, њега уопште нема.

Ако се и претпостави снажнији утицај јекавских особина, донесених доласком присељеника, мора се поставити питање: зашто је код муслимана, на овом подручју, доследнији екавизам када се они, свакако, нису сви доселили из екавских крајева? Одговор на ово питање иде у прилог тези о првобитном изговору јата као *e* у сваком положају и његову чувању и касније пошто су муслимани брижљивије преносили тај изговор на присељенике. Такво стање је, у основи, и код православних староседелаца.

Уједначени ток језика на овом подручју, као што показују историјске чињенице, могао је бити поремећен и чињеницом што је ово подручје као пролазно било изложено утицајима са стране. Касније, међутим, када је наступио период усељавања мањих или већих група из јекавских крајева, после извесног исељавања из ове области, сасвим је логично да је морало доћи до мућења првобитне чистоте говора овог подручја.

Упоредо са овим чињеницама, створеним историјским збивањима, постоји још један значајан момент којим се допуњава анализа овог проблема посматраног у целини. Наиме, у поменутих сеобама, које су захватиле и ову област, није се иселило много становништва.²⁹ Да се то догодило, не би било континуитета између језика и културе старог и данашњег становништва. Међутим, тај континуитет постоји и он најјасније говори не само о језику него уопште о утицају старинаца на присељенике.

²⁹ Др А. Ивић износи да је масовније исељавање у аустро-турском рату (1689) захватило околину Призрена, Пећи, Скопља, Вучитрна и Приштине, а не околину Н. Пазара (в. Историја Срба у Војводини, Н. Сад 288—289, 1929 г.).

Када изложено не би било тачно, била би аномалија оваква широка замена јата гласом *e* и могло би се поставити питање: Где треба тражити корен овом појаву? Да ли данашњи изговор јата као *e* представља стање које је постојало до XVIII века или створено после тога времена? На ово питање може се одговорити само ако се узму у обзир елементи који показују да је јат, несумњиво, у свим позицијама изговорано као *e* чак и у споменицима који су својим постанком везани за Рашку, а напосе за ово подручје чије је средиште био Стари Рас. Отуда излази закључак: друкчији изговор гласа јат у разговорном језику не би се могао претпоставити него какав се среће у одступањима од књижевног језика у старим споменицима рашке школе почевши од XIII века.

Када се говори о утицају носилаца једних говорних особина на носивоца других говорних особина треба имати на уму да бројност носилаца једних говорних особина није одлучујући фактор, него су значајнији психолошки и други моменти који проистичу из економских односа староседелаца и присељеника. У вези са тим може се са сигурношћу претпоставити да су староседеоци у економском погледу били у много повољнијем положају и сасвим је разумљиво да су се присељеници морали прилагођавати у том правцу. Као последица прилагођавања новом начину живота јављају се и померања у језику присељеника, мада прилагођавање не може бити у потпуности, зато што се унесени елементи полако таложу и у погодном моменту постају изразитији. Језички материјал ове области показује да је тај процес био и овде заступљен. Но, и поред свих одступања, која смо констатовали у досадашњој анализи, психолошка основа старинаца остаје доминантна како у језику тако и у материјалној култури. Због тога се с правом може рећи да старинци боље чувају духовно и материјално наслеђе него присељеници.

Асимилација присељеника долазила је и због тога што је њихов заједнички живот под туђинском влашћу од њих захтевао компактност те се и процес асимиловања непрестано обнављао. Ово је утолико вероватније што размак од једног усељавања до другог није морао бити кратак и сасвим је могућно да су се ранији присељеници према новим понашали као старинци, па је и нормално што се тенденција уједначавања, са доминацијом старинаца, осећала у свим облицима живота.

Овакав однос између старинаца и присељеника среће се и у другим областима нашег језика. Карактеристичан случај о утицају малобројних старинаца на присељенике у Шумадији и у погледу језика и материјалне културе саопштио је Ј. Ердељановић³⁰ (в. Цвијећев зборник 1924 г., стр. 375).

Анализа овог проблема јавила се као последица стања које постоји на овом подручју. Није дата у превеликој мери, а то се и није могло учинити зато што су досадашња испитивања у овом правцу доста уска.

³⁰ Спомињем овде карактеристичан случај породице Никшић из Сретечке Жупе (Драјчићи) која је као присељеничка, јекавска, наметнула старинцима артикулацију гласа *ћ*, али се у погледу изговора јата асимилирала са њима (в. М. Павловић, Говор Сретечке Жупе, СДЗб VIII, 35).

Проблематика гласа јата на овом подручју, макар била осветљена са свих страна, не може бити себи довољна, јер се не може посматрати изоловано од суседних делимично сродних говора. Самим тим недостатак дубље анализе овог питања у тим говорима, сметао је и овде. Моја намера да што више продрем у суштину овог питања свела се, углавном, на посматрање и објашњење материјала овога краја.

Тенденција анализе овог питања у целини, и о скупу *ије* напосе, јест да повеже елементе који чине могућним објашњење, или доприносе томе, једне појаве која почива на психолошкој основи. Сем тога ова анализа има задатак да покаже како односе међу говорним типовима које везује исти проблем, тако и еволуцију тог проблема у оноликој мери колико то пружа језичка грађа овог подручја.

2. ПОЛУГЛАСНИЧКА ВРЕДНОСТ КОД СКРАЋЕНИХ ВОКАЛА

Вокал *a* у положају иза акцента скраћује се у *aʷ*. Простирање ове црте није једнако заступљено у овим говорима, већ се налази на крајњем југу и северу њихову, тј. у штавичкој и сјеничкој зони.

У сјеничкој зони забележио сам траг полугласничке вредности скраћеног *a* у Лопижама код породица које се презивају Васојевићи и Киковићи. Исто тако забележио сам је у Аљиновићима и Доњим и Горњим Горачићима — у малом броју речи:

*сѣдаʷм, дѣаʷц, пѣсѣособаʷн, ѡдмѣѣаʷн, сѣѡваʷц, кѡнаʷц, ѡрѡсаʷц, за-
клоѡаʷц, нѣсрѣѣаʷн, ѡмѡћаʷн, јѡдаʷн, кѡкаваʷн, намераʷн, сладаʷк,
нѣзаʷк, ѣѣѣаʷк, ѡзаʷк, врѣдаʷн, мѡдаʷр, ѡѣдаʷн, крѣѣаʷк, вѣдаʷр,
мѡкаʷр* и аналошко: *ѡѡренѣјаʷ*, *зѣленѣјаʷ* и сл. поред *ѡѡренѣјеʷ*,
зѣленѣјеʷ, *ѡскѣјеʷ*; *свѣкаʷр, вѣѣаʷр, ѡдсаʷн, дѡбаʷр, јѡдаʷн, ѡносаʷн,
ѡдмѣѣаʷн* (Аљиновиће, Горње и Доње Горачиће).

У штавичкој зони забележио сам исти појав код вокала *a* у Вучој код муслимана чији су преци досељени из Куча и Братоножића:

*ѡсудаʷн, ѡдѡдаʷн, срѣѣаʷн, мѡлосаʷн, дѡѡсаʷн, ѡнѡдсаʷн, угѡдаʷн,
свѣѣаʷц, мачаʷк, чвѡраʷк, ѡѣваʷц, ѡнѣѣваʷц, слѣѣаʷц и слиѣѣаʷц,
ѡдрѣбаʷц и ѡдрѣѣбаʷц, нарѡмаʷк, ѡдѡнаʷк, сѡѡѡаʷц, ѡрѡсаʷц,
ѡѡѣнаʷц, заѡбраʷњ, сѡѡраʷц, дѡкаʷнѡ, вазаʷн, бѡгаʷнѡ, муʷанаʷн,
Агаʷн, Осаʷн.*

Ако би се ова појава посматрала према пореклу њених носилаца, могло би се рећи да представља особину црногорских говора. Међутим, природа овог појава показује да ово није продужење стања које постоји у црногорским говорима с обзиром на полугласничку вредност. Овде се, што је веома карактеристично, редуковани вокал *a* налази у затвореном слогу (не узимам у обзир аналошке облике генитива множине придевских заменица и придева), па би се могло рећи да не представља нешто случајно, већ се може сматрати фонетским правилом које обухвата не само вокал *a* (< ѡ) него и *a* које не води порекло отуда. У суседним насељима (Годово, Попе, Дегане, Добриња) овај појав није познат.

да црногорски говори и ови чине међусобне опоненте у овом правцу, јер ови не знају за полугласник, већ само за местимичан, спорадичан траг полугласничке вредности констатован у сјеничкој и штавичкој зони, а јавља се у облику редукованог вокала *a*.

Значајна црта ових говора је потпуна вокализација полугласника у једносложним речима што није особина црногорских говора, што се види из материјала који износи проф. М. Стевановић у пом. расправи (стр. 14).

У овом говору код једносложних речи запажа се скраћивање вокала *a*, што се јавља као траг полугласничке вредности, само код прилошких речи *ка^{вд}*, *са^{вд}*, *ка^{вш}*, *са^{вш}* — ако се налазе у говорном ланцу. Ако су, пак, ван тог положаја и ненаглашене, имају нормалну артикулацију гласа *a*.

Још једна значајна особина ових говора је то што нема полугласности ни у префиксима, већ срећемо пуну вокалску боју гласа *a*: *иза^шка^ш*, *иза^гна^ш*, *иза^сла^ш*, *са^зна^ш*, *са^си^ша^ш*, *са^кр^ши^ш*, *са^ши^ши^ш*, *са^ви^ш*, *са^би^ш*, *са^ли^ш*, *за^ви^ш* се, *за^йи^ш* се и сл. док у црногорским говорима „у префиксима, ако нису под акцентом, мада су испред њега, вокалска нијанса полугласника је опет палаталне боје: *из^вт^ка^т-из^вт^ка^м*, *раз^вг^на^т-раз^вг^на^м*“ итд. (М. Стевановић, Источ. црн. диј. 13).

Колики је утицај померања акцента, најјасније се види из овог појава. Онамо где се чува стара акцентуација, као што је случај са црногорским говорима, одржао се и полугласник. У овим говорима, пак, вокализовани полугласник постао је носилац акцента: *из^ат^ка^т-уз^ат^ке^м*, *из^аг^на^т-из^аг^на^м*, *са^зна^т-са^зна^м*, *са^плес-са^пл^ет^ем* и сл.

Појав скраћивања вокала *a* у презенту није ограничен само на презент код глагола са префиксом *са* ако је овај спојен са речима које почињу сугласником *s*: *са^вс^уи^ш*, *са^вс^иш^ав^иш^и*, *са^вс^иш^ав^иш^о*, *са^вс^иш^ал^аш^и*, *са^вс^иш^ана^к*, *са^вс^иш^ал^ање*, *са^вс^иш^ал^б*, *са^вс^иш^ај^ање*, *са^вс^иш^ал^аше* и сл., сем ако је а под акцентом или дужином када се скраћивање не врши: *са^с-с^иш^ав^ак*, *са^с-с^иш^ав^уци*, *са^с-с^иш^ава*, *са^с-с^иш^ав*, *са^с-с^иш^ар^уг* итд., — него се среће и код предлога за узетог као префикс, а тако и у другим речима код којих прва два слога почињу истим сугласником: *за^вз^уја^ш*, *за^вз^ида^ш*, *за^в-з^ир^аш^и*, *за^взел^ењ^еш^и*, *за^взел^ењ^ело* се, али: *за^зор* и сл.

Редукција вокала среће се и код речи којима прва два слога имају исти вокал: *ја^вја^{ра}*, *ша^вш^аба*, *ша^вш^аз^иш^аш^ија* (Н. Пазар, Пожега, Тутин) и сл. као и код речи где се понавља исти консонант: *ма^вм^ур^лук*, *ша^вш^рш^ака* (Н. Пазар) итд.

Редукција вокалске вредности среће се и код вокала *e*, *o*, *y* ако су у претоничким слоговима: *ше^вл^ена*, *ше^вл^енама* (Вапа II), *ше^влен^дм* (Бекова I), *зел^ена*, *зел^ен^ило* (С. До II), *ше^вш^иш^аја*, *ше^вш^иш^аца*, *ше^вш^кш^ија*, *ве^вр^еш^ија*, *ве^вр^еш^иш^ом* (Годово II), *ле^вл^еш^ак*, *бо^вбо^вш^ик* (Сопоћани I), *гло^в-го^вш^ик*, *по^вш^иш^ив^иш* (Попе II), *ку^вку^руз*, *ку^вку^ру^за* (Тријebene III), *ку^в-ку^вр^ик^нуш^и* (Постење I) и сл., али: *ку^вкур^ек*, *за^вш^ран*, *бу^вбу^л*, *ше^вш^ео*, *ше^вш^ел^ав*, *ше^вш^ел^ас(ш^и)* и сл. што потврђује да се скраћивање никада не врши у оним случајевима када је вокал носилац акцента или ако је под дужином.

Скраћивање вокала *e*, *o*, *u* данас у овим говорима представља врло широк појав те се они приближавају редукованом вокалу *a* тј. и код њих се стиче утисак полугласничке вредности.³²

На крају напомињем да је у овим говорима, као и у другим њима сличним, у двама речима полугласник њ замењен гласом *o* где се огледа остатак рускоцрквенословенског језика: *восійийѣне*, *восійийѣн* (Годово II), *восійийѣи*, *восійийѣ га* (Д. Пољана I), *невосійийѣи*, *дѣбро иѣѣ мајка* *восійийѣла* (Себечево I), *иѣѣкѣ су га восійийѣли* у *чкѣлу* (Дежева I), *вѣздѣх* и *вѣздѣ* (Штаваљ III).

3. ОСТАЛИ ВОКАЛИ

Глас *a* је нормалне артикулације, изузев појава у претходном одељку. Одступања од нормалне артикулације срећу се у новопазарској зони (у самом граду) где је *a* затвореније боје када се јавља напрегнутост језика у јачем степену. У процесу артикулације оваквог *a* (*a*) предзадњи део језика је ангажован тако да се стеже језичка маса што повлачи кретање предњег дела према непцима, а обод средњег дела његова опире се о ивицу горњих кутњака. Усне се могу активизирати у већој или мањој мери од чега зависи лабијални карактер гласа. У том случају глас ниског реда (*a*) прелази у глас средњег реда, а од гласа отвореније нијансе добије се глас затвореније боје, тј. вокалска боја креће се од *a* ка *o*: *Пазар- Паџар- Позар* и сл. (види следећи одељак — Квал. измене вокала).

Глас *e* је предњег реда и нормалне артикулације. Али сем оваквог *e*, као у књижевном језику, чује се и лабијализовано *e* (*e*) чија се артикулација креће од *e* ка *y*: *Шѣѣ ђј, е? Јѣс, е!* Овај глас затворене боје обично се чује у негодовању или неодобравању са упитном, а каткад и подругљивом нијансом. Познат је на целом подручју.

Затвореније боје *e* од *e* нормалне артикулације среће се приликом певања (*мѣне мајка лѣѣо удѣѣла* — Бољаре II). Такво *e* познато је у Бихору па је отуда и унесено. Иначе познато ми је као особина беранскога говора да сем *e* и свако *и* приликом певања прелази у отворенији глас *-e^a*, *и^e* што је, свакако, дошло као последица велике напрегнутости, када артикулациони органи спорије заузимају правилан положај из чега проистиче померање карактеристичне боје вокала; *Те иѣѣла кошѣѣљу- Те иѣѣла*. . . (Петњик, Луге, Загорје, Дапсиће).

Затворено *e* (*e*) место *и* у певању констатовао је др М. Павловић у Сретечкој Жупи (СДЗБ VIII, 19).

Вокал *i* нормалне је артикулације на целом подручју ових говора. Минимално одступање од тога срећемо у Н. Пазару где се *и* јавља слично француском *i* (*ipe*). То је ниже, шире, лабијализовано и пенапрегнуто *и* које се чује само у претњи и при нартању једног лица на друго: *И, иѣѣ ђј! И, иѣѣ мене да удѣѣриш! Удѣѣри ме, и!*

³² Проф. М. Павловић констатовао је полугласнички елемент добијен редукијом вокала задњег реда (Говор Сретечке Жупе, СДЗБ VIII, 22).

Глас *и* овакве артикулације чује се и у екскламативним изразима: *Удари ме, њк! Погди га, њк* (Н. Пазар).

Овакво *и* чује се на целом подручју, само када се гони коњ: *Ди, ддраиџе! И, бѣлац!*

Гласови *о* и у задњег су реда са обичном лабијалном артикулацијом. Међу њима може бити каткад прелива, тј. прелажења од отвореније боје ка затворенијој, што је изнесено у следећем одељку— Квал. измене вокала.

4. КВАЛИТАТИВНЕ ИЗМЕНЕ ВОКАЛА

Одступања од прецизне артикулације вокала срећу се само у потпуно извршеним квалитативним променама које, ипак нису широко заступљене. Оне се јављају понекад као последица утицаја артикулације суседнога гласа.

Најчешћи, односно најшири појав ове врсте је промена вокала *а* иза *и*, *б* у *о*.³³ *Позар, њбзарски, њбџика, бодијава, њбодијава, не во.ља, во.ља ми, бдчва и бдћва* (Н. Пазар, Осоје, Пожега). Врло је распрострањено и *ћорайе* (и чораве) према турском *çogab*.

Овамо иде и промена *а* у *о* ван горње позиције: *бџа ми* и *бџоми* (на целом подручју).

Измена се није задржала на овоме, него се даље ишло ка затворенијој нијанси: *бџоми-бџуми*. Овај појав могао би представљати и мешање двају облика ген. *о* основа и у основа: *град -града, брод -брода: сын -сыноу, Доух -доуху*. Задржавање вокала у могућно је зато што је облик богу са енклитиком *ми* постао скамењени облик (богу-ми — бџуми) — психолошки оправдан.

Широк је појав *е* место *а* у разним положајима: испред *а*, *а* иза *е*— *не вѣлам, вѣлам-вѣља, вѣламо-вѣлаиџе-вѣлајју, невељаико, невељаино;* или испред *е*: *јеребица, Јеребице* (место), *џријейџе.љ, џријейџе.љов, џријейџељски* или само испред *а*: *џемѣдан*.

Замена *и* гласом *е* није честа: *џрефаџи* (место при-), *фаме.џија, офинџер*; са овим ћу споменути и ове појаве: *е* место *о*: *мѣрем-мѣреи-мѣре-мѣремо-мѣреиџе, не мерем;* и место *а*: *микни њб, микни га* (према мизати); и место *у*: *биднѣм, бидни, бидну, бидниџе* (према бити); *е* место *у*: *кум-бѣсаи* (кумбусат); *о* место *у*: *вѣ.љо* (м. вѣ.љу) и у место *о*: *рѣциму* (место рецимо) — код других глагола нисам чуо.

5. САЖИМАЊЕ ВОКАЛА

Контракција вокала *а* + *о* на подручју ових говора креће се у једном правцу, али пре него пређем на ту проблематику, сматрам да треба споменути констатацију проф. А. Белића (Глас IXXXVIII, 73) по

³³ А. Белић каже „сугласници б, м, п, л, р, к, утичу на самогласнике који се пред њима или за њима налазе тако да се самогласник *а* мења у *а^о* или у *о*, *е* у *е^о* или *о,о* у *у*“ (Дијалекти, 23).

којој говори Боке, Црне Горе и Новопазарског Санџака имају *a* у радном глаголском придеву у једнини мушког рода, што би представљало контракцију $a + o = a$. Ова констатација је значајна, јер нам допушта да успоставимо перспективан однос у самом процесу превирања.³⁴

Сажимање $a + o$ у *a* у радном глаг. придеву у мушком роду у једнини на подручју источног дела Санџака које захвата новопазарско-сјеничке говоре не постоји као црта о којој се може дискутовати уопште. Такав појав забележио сам само у Горачићима у три речи: *река*, *гледа*, *знава*- и нигде више на целом подручју.

Сажимање вокала $a + o$ креће се вазда у правцу другог вокала у мушком роду једнине раднога глаг. придева:

дошб, *ошшиб*, *јришб*, *обшб*, *изшб*, *нашб*, *јрешб*, *брисб*, *чѣкб*, *глѣдб*, *јошб*, *јошрчб*, *вѣкб*, *рѣкб*, *смѣкб*, *ушѣкб*, *илѣкб*, *сѣѣкб*, *завѣкб*, *исѣѣкб*, *сѣрѣгб*, *кѣвб*, *рѣчб* и *рѣћб*, *чѣвб*, *лѣгб* итд.

Оно што је битно за ове говоре, а што напомиње и проф. Вуковић, јест да се сажимање не врши ако се глас *a* налази под акцентом, или ако је ма како истакнут: *узѣмѣо*, *издѣвѣо*, *дѣо*, *знѣо* (при истицању).

Ако се ови гласови (*ao*) налазе у средини речи, такође се јавља сажимање у правцу *o*: *грѣрѣс(ѣ)*, грахораст-, али ако је неки од њих под акцентом, нема сажимања: *сѣрадба*, *сѣрадвѣш*, *грѣбрѣка*, *сѣрадвѣш*, *илѣдвѣш* и сл.

Сажимање $a + o$ у *a* као дијалекатски појав среће се само у речи *зѣва* и сложеним од ње: *дѣлизѣва*, *бѣг-зѣва*, *бисер-зѣва*.

У источноцрногорским говорима „сажимање се врши према предњем вокалу: $a + o = a$ — као-ка, читао-чита, писао-писа, копао-копа, орао-ора, плѣвао-плѣва“ и сл., сем у васојевичком говору где оно остаје несажетом, што проф. Стевановић објашњава утицајем санџачких говора или се „та особина у њима самостално развија“. (М. С. *ib.* 59). Ову констатацију, у погледу санџачких говора, треба допунити утолико што је у њима сажимање доследно заступљено, тј. $a + o = o$. У говору Пиве и Др. $a + o = a$ или $a + o = o$ (Ј. В. *ib.* 20).

Сажимање вокала среће се и у овим случајевима:

$e + a = a$: *нако* (некако- после испадања к), *накав*, *нака* (некакав, некаква) (в. Ј. Вуковић, *ib.* 22); $e + o = o$: *јѣзб*, *вѣдб*, *вома* (веома), *јрѣбѣуче* (преобуче) *зѣклб* (заклео), *дѣтеб* (отео), *сѣдб* (седео), *вѣсб* (весео), *иѣпб* (пепео), *грѣшѣа* (грехота), *јрѣ* (преко), *јрѣ брѣда* (после дисимилације к), *вѣдб*, *вѣћб* (видео, виѣо)³⁵, али само *иѣпѣо*, *јрѣпѣо*, *иѣпѣо*, *зѣпѣо*, *навѣо*; $y + o = o$: *грѣно*, *врѣнб*, *дрѣмнб*, *крѣнб*, *дѣрнб*, *јокрѣнб*, *укрѣнб*, *кѣѣнб*, *лѣѣнб*, *мѣнб* итд.

Асимилирање $a + e = e$ среће се и у бројева од 11—19: *јѣданѣс*, *дѣвѣнѣс(ѣ)*, *јѣрѣнѣс*, *чѣпѣрнѣс*, *иѣпѣнѣс*, *шѣснѣс*, *сѣдмнѣс*, *осамнѣс*, *дѣвѣпѣнѣс*. За бројеве двадесет, тридесет, четрдесет, шездесет — вреди правило о

³⁴ М. Решетар износи сажимање $a + o = o$, ако није акцентован вокал, поред сажимања $a + o = a$ (Der štok. Dialect, стр. 107).

³⁵ М. Решетар је забележио сажимање $e + o = o$ у Прѣчу (Der štok. Dial. 110).

испадању дентала. У овим бројевима нема сажимања због акцента: *двѣс, двѣстѣак, двѣстѣина* (в. Ј. Вуковић, *ib.* 21).

Из показаног материјала види се да је општа тенденција у овим говорима сажимање ка потоњем вокалу, сем у једној речи (зава) где $a + o > a$ и то не сматрам цртом црногорских говора, већ лексичком јединицом и као такав усамљен појав не може се узети у обзир за доношење закључка општије природе.

Напомена: Особина сажимања, како је изнесено, у потпуности обухвата све зоне ових говора те је непотребно наводити места одакле су примери узети.

6. ИШЧЕЗАВАЊЕ ВОКАЛА

Када се говори о особинама вокала, није без интереса напоменути и ишчезавање њихово у извесним положајима:

а) У почетку речи — (афереза): торник (уторник), (Сјеница, Н. Пазар), *двока̄ӣи, двока̄ӣцки, двока̄ӣѣв, двока̄ӣѣица, двока̄ӣѣура* (на целом простирању).

Оваквих примера нисам више чуо. Претпостављам да је облик торник могао бити образован преко вторник где је *v* имало билабијални карактер (ω) чија је артикулација слаба због чега је дошло до губљења гласа *v*, а то је помогла интензивнија артикулација следећег лабијалног вокала (в. А. Белић, Дијалекти, 160).

У другим случајевима — двокат итд. дошло је до губљења вокала због тога што је то страна реч, а подвргнута је промени према осећању носилаца говора. Овај појав уопште представља укидање зева у елизизи, *д'идѣм, н'умѣм, да г'узѣм* итд. — појав врло широк и познат другим говорима.

б) У средини речи: *б̄ѣӣе* (brate) — Мур I, *ӣѣга̄ӣи* (трагат) — Паљево III, *ӣѣга̄мо, ӣѣга̄ње* (Жирче II), *ӣѣӣило* (цретило) — Детане II, *в̄ѣӣило* (вратило) — Н. Пазар. Ови појави представљају редукуцију вокала коју је, у овом случају, проузроковала артикулација гласа $p(ра - p_с; ре - p_с)$. Проф. А. Белић каже за овакве појаве: „Последњи степен редукуције представља потпуно ишчезавање самогласника.“ (Дијалекти, 255) и даље додаје „за све ове појаве може се рећи да могу да наступе, а могу се и не јавити: они зависе од темапа говора и других погодаба“ (*ib.* 256).

Упоредо са овим напомињем отпадање гласова двеју засебних речи у почетку или на крају речи што проистиче из редукуције гласова *j, x* или пак без тога: *д̄јли* (Бекова I), *д̄ли* (Штаваљ III), *д̄ӣли* (Тушимља I) — *од хоћеш ли — оћеш ли — оћли — о̄ли-о̄ли-оли, а о̄ӣли од хо̄ӣе ли-о̄ӣе ли-о̄ӣли* (в. М. Стевановић, *ib.* 60); *ђој* (Н. Пазар) — од где хоћеш; *вид̄д̄г̄а* — од види овога (Кузмичево I), *в̄ӣӣѣ* — види ту (Штаваљ III), *ен̄д̄мо* — ено онамо (Д. Пољана I), *е̄ӣд̄мо-ето* тамо (Попе II), *в̄ӣӣд̄г̄а-види* тога (Крће III). Појав *в̄ӣӣога* и сл. условљен је редукуцијом читавог слога што је проистекло из потребе за лакоћом у изговору.

Б. Консонантизам

1. ГЛАСОВИ Ћ И Ћ

Гласови *ћ* и *ћ* изговарају се потпуно као у књижевном језику. У томе ови говори чине јединство са свима околним говорима.

О гласовима *ћ* и *ћ* говори се и у другим одељцима (јотовање, умекшавање група жд, шт), али треба и на овом месту да се истакну оне прте које чине специфичност овога говора, а оне се састоје у непретварању *јд*. Тих појава је врло мало, али и уколико се јављају, не представљају општу црту свих зона овога подручја, већ само крајње западне тачке штавичке зоне поред Бихора:

ђјдѐм-ђјдѐш-ђјдѐ-ђјдѐмо-ђјдѐше-ђјдѐу, ојдо, ојде, ојдѐсмо, ојдѐсше, ојдѐше. Како се види заступљено је само од глагола оићи у презенту и аористу. Код глагола наћи, заћи, доћи и сл. увек имамо нађем, зађем, дођем; нађо(х)-нађе, зађо(х)-зађе, дођо(х)-дође итд.

Ову особину непретварања не срећемо источније од Бољара и унесена је из Црне Горе, а представља резултат процеса губљења дентала: *оићидем-о-и-идем- о идем-оидем-ојдем* (в. М. Стевановић, *ib.* 38). За нас је од значаја губљење дентала, мада му је артикулација у међувокалском положају стабилна, што потврђује императивни облик истога глагола *-оићи*. Појава која се извршила у презенту и аористу показује две етапе једног процеса. Наиме, прва етапа је губљење дентала, а другу представља задржавање индивидуалности гласова *јд*. У другој етапи главну улогу игра граница слога: *о-и-до- ој-до*. Због њене општрине глас *ј* није могао прићи следећем гласу и умекшавати га. Ово је везано за унутрашњу страну израза као и за његово значење, а ово преко границе слога за психолошки момент. Говори са овом особином, ако су изгубили дентал што је редак случај у међувокалском положају, ипак су сачували значење речи задржавајући индивидуалност гласова *ј-д* (в. о граници слога код А. Белића, *ЈФ* књ. 2, св. 3—4, стр. 217—221).

Отпадање дентала с краја речи нарочито је често код именица, али то се није задржало само ту, већ се пренело и на глаголе, односно инфинитив који се овде готово увек чује у краћем облику:

илѐсѝи-илѐсѝ-илѐс, јѐсѝи-јѐсѝ-јѐс, мѝсѝи-мѝсѝ-мѝс (муз), *довѐсѝи-ддовѐсѝ-ддовѐс, одвѐсѝи-одвѐсѝ-одвѐс, извѐсѝи-извѐсѝ-извѐс, ирѐвѐсѝи-ирѐвѐсѝ-ирѐвѐс, вѐсѝи-вѐсѝ-вѐс, дѝсѝи-дѝсѝ-дѝс* и сл. — у свим зонама.

Као што се види, отпадање дентала јавља се код глагола којима се краћи облик инфинитива завршава на *-сѝ*. Губљење дентала могло је, држим, утицати на формирање облика инфинитива који се завршава гласом *ј*, код неколико глагола на *-ћи*, а чују се на овом подручју. Наиме, формирање облика инфинитива на *ј* извршило се, верујем, пре него је завршен процес умекшавања гласа *и* код глагола типа *доићи- доићи -дојић, дој, њој, зај, ириј, нај* (доћи, поћи, заћи, прићи, наћи) и сл. (в. Д. Вушовић, *СДЗБ* III, 24).

Може се претпоставити да је овде било извесне поступности. Први степен представља губљење дентала када се инфинитив у краћем облику завршава скупом *-сѝ*; други степен представља губљење дентала код глагола типа *доћи* пре умекшавања гласа *ѝ*. Другог је типа појава гласа *ј* место *-ћи* код глагола типа *рећи*, *пећи* (реј, пеј) где је дошло до развоја јачег степена палаталности после губљења фрикативног елемента као нпр. у позицији *рећи ѝе- рећ ѝе-рећѝе- рећѝе-рећѝе-рејѝе*. Посебног је типа, опет, појав *ис*, *оѝис*, *изис*, *обис* и сл. (ићи, отићи, изићи, обићи) где се огледа утицај аналогije. Наиме, овде је према *ѝрес* образован облик *ис* пошто су облици презента слични *-ѝредем-ѝдем*.

Проф. М. Стевановић, бележи обе ове црте — отпадање дентала у краћем облику инфинитива и формирање инфинитива на *ј* — у источногорским говорима и претпоставља, односно сматра, да је формирање инфинитива на *ј* вероватно дошло „губљењем фрикативног елемента и развијањем палаталности до пуног умекшавања и стварног прелазу у одређен глас *ј*“ (в. М. Стевановић, *ib.* 39). Стевановић своје тврђење заснива на томе што мали број глагола типа *дој*, *пој*, *ѝриј* и сл. није могао наметнути инфинитив на *-ј* великом броју глагола типа *рећи*, *лећи* и сл. и друго, могућност умекшавања види у промени *ћ*, *ћ* у *ј* у средини речи.

Друга ц, га, тј. прелажење *ћ*, *ћ* у *ј* у средини речи уопште није заступљена у овом говору и то ми даје могућност да сматрам да је прелажење *ћ*, *ћ* у *ј* преко умекшавања мало вероватно код глагола типа *доћи*, *поћи-дој*, *пој-*. Према томе и формирање инфинитива на *-ј* није ишло једним путем, него је као што је споменуто, код глагола типа *доћи* образовано на један начин, а код глагола типа *пећи* на други, док инфинитив глагола *ис*, *оѝис*, *изис*, *оѝис* (ићи, обићи, изићи, отићи) *ѝредставља резултативну аналогује*.

Замена гласа *ћ* са *ј* среће се и код именица: *пој* (поћ) — Н. Пазар, *ѝдмој* (помоћ) — Штаваљ III, *свѝмој* (свемоћ) — Добриња II, као и прилог *сѝној* (синоћ) — Трнава I, и свезице *вѝј* (вех) — С. До II — која је према ситуацијама и прилошког значења, још више. Овде је *ћ* замењено гласом *ј* као код глагола типа *рећи*- развојем палаталности на штету фрикативности гласа *ћ*.

Исти такав појав срећемо и код гласа *ћ*, тј. његов прелаз у *ј*: *когѝј* (Д. Пољана I), *ѝѝогѝј* (Н. Пазар), *ѝѝогѝј ѝј* (Попе II), *свѝкуј* (свукућ) — Лишице II.

У вези са овим спомињем примере: *гѝсѝоја* и *гѝсѝоѝца* који су примљени посредним путем. Први је чешћи у варошима, а други у селима. Проф. Белић тврди да је то дошло из чакавског дијалекта преко што-кавског, икавског (А. Белић, Предавања, Фонетика, 149).

У туђим речима гласови *ћ* и *ћ* имају нормалну артикулацију: *Ђѝрѝе*, *Ђѝрѝе*, *ћѝрѝевѝан*, *ћѝкон*, *ћѝремѝда*, *ћѝремѝциѝја*, *ћѝр*, *берѝћѝеѝи* и сл.

На целом подручју ових говора муслиманско становништво, а првенствено варошко, изговара *ћ* место *ч*, а *ћ* место *ѝ*:

ћѝвек и *ћѝек*, *ћѝша*, *ћѝвка*, *ћѝрѝдак*, *ћѝрѝба*, *ћѝрѝшаѝф*, *ћѝѝр* (чаѝр), *ћѝрѝѝѝе*, *ћѝелик* (челик), *ћѝелићѝни* (челични), *ћѝѝѝкаѝѝи* (четкати),

ћекáӣ, ћèӣка, ћемерѝка (чемерика), ћљћӣ, ћӣћа (чича), ћӣћино (чичино), љорљћӣјо, урљћӣјо, омђћӣјо, омђћӣјо ӣи се дан èӣо га бабо; куће (куче), кућка, кућкин-а-о-, рућак, ћèрек, мѣќка, оӣи́раћ, љлаћкаӣш, викаћ, скиӣи́аћ, оӣанћáр, ћвдр, мајћин, дћин, љећенѝӣца, дћи, лонћáр; дђа (хоџа), ађӣја, ћамѝја, ћèљ, ћáндáр, ћебáна (џебана), ћљкнљӣ, ћљмле (џумле-сви), љèнћèр, ађӣница, һáнћáр (ханџар), áнћӣја, млèкађӣја, кујљнћӣја, áбађӣја, дђино, ћандáрскб, ћемáдан, мерћáн, казанћӣја, áмиђа, áмићин, оћáк, сáћáк, наћак, фил-ћáн, бућáк, фурљнћӣја, сáјћӣја, нанулћӣја, симићӣја, фећерћӣја, викађӣја, сљлеђӣја.

Ова особина није својствена само овом говору, већ постоји и у суседним, као нпр. косовском код муслимана и Шипгара, у западносанџачком који има све одлике херцеговачког јекавског говора — такође код муслимана. Сем тога ова црта је својствена и босанским муслиманима (в. П. Ивић, Дијалектологија српскохрватског језика, 139). Имајући све то у виду, може се тврдити да је распрострањена, у овом говору, под утицајем суседних говора због сељења и укрштања становништва, те се стиче утисак балканске ширине.

Спомињем још једну особину овога говора у вези са гласом *ћ* код глагола хтети у презенту: наиме, у граничном појасу, поред Ст. Влаха (Милиће, Паресије, Тушимља), место *ојли* и *оли* чује се *ошми*, као утицај старовлашкога говора.

2. ЈОТОВАЊЕ

Заједничкословенске групе *љ, б, в, м + ј > љ, бл, вљ, мљ* познате су овде као и свим новоштокавским говорима: рбље, грбље, сáбља, кбпље, кáпље, кљпљен, мáмљен, рáмљè (храмље), дóзљвлè итд., али ове групе (пљ, бл, вљ, мљ) добијене у процесу најновијег јотовања (п, б, в, м + љ) што познају неки јекавски говори — овде су непознате зато што је *ђ > в*: *љдèна, љдèма; бèјсáӣ, белљло; вèра, нèвдèсӣа; мдèсӣо, мдèсљ.*

Проф. Ј. Вуковић у споменутом делу (стр. 47) напомиње да је понекад најновије јотовање обухватило и уснене гласове, али истиче да постоји паралелна употреба, тј. са јотовањем и без њега. М. Стевановић у пом. делу (стр. 36—37) даје преглед овог питања у источноцрногорским говорима и констатује да јотовање уснених гласова представља општи појав сем у Кучима и Братоножићима и у југозападном делу Васојевића.

Материјал новопазарско-сјеничких говора показује кретање у другом правцу, што зависи од рефлекса јата (ђ) иза лабијала.

Овде се среће, као посебна црта, појав неизвршеног јотовања у речима *љдвљен* (Вапа III), *зáвљен* (Бекова I), *љрèбљен* (Постење I), *љбљен* (Годово II), *љмљен* и *љмљвен* (Д. Пољана I), *зáбљен* (Орље I), *рáзбљен* (Расно II) и сл., што ремети процес јотовања после развоја гласа *ј* преко скраћеног *и*. За овим се повела и реч *србјáнски-á-б* (србијански).

У географском односу овај појав познат је свим зонама ових говора, али поред ових облика чују се и облици са јотовањем — *зáвљен, љдвљен*

и сл., као шири од првих. Може се претпоставити да је појав неспајања уснених гласова са *j* новији и да проистиче из губљења побочне артикулације гласа *л* у групама *в^лј*, *б^лј*, *м^лј*.

Групе *шј*, *жј* и *чј* > *ш*, *ж*, *ч* на целом подручју ових говора:

Ораше (назив места), *мишиј-мишиџа*, *Прилуџе*, *оруџем* (Дежева I), *к оруџу* (С. До II), *враџиј*, *враџеџа* (Опаве I), *бџиј* (Вапа III), *бџеџму* (Чедово III), *Вуча Лџква*, из *Вучџ Лџкве* (Требиће I), *Вуча клисџура* (Годово II), *лиџиј* (Дежева I), *иџиј* (Окосе), *сврџиј* (Дуљебе II), *зџиј* (Ковачеви I).

Напомена: Гласови *ч*, *ж*, *ш* умекшани су до извесне мере у Сопоћанима, Дољанима, Тврдошеву, Прћенови и Дежеви- *ч'*, *ж'*, *ш'*.

Иза гласа *р* чује се *j*: *Заџорје*, *бџрје* (са збирним значењем), *Бџрје* (назив места), *мраџрје*, *ириџрје*, *ивџрје*, *иџрје*.

Код М. Стевановића имамо констатацију: „и у случају где се између *р* и *j* налази полугласник после његова испадања нестало је и сугласника *j*“ (ор. cit. 34). У овом говору, као што видимо, није тако те и то показује засебан живот и развитак његов. Ова особина раширена је на целом простору говора о којим говоримо.

Особина новог јотовања коју познају сви говори јекавског типа условљена везом дентала *д-иј*, и ликвида *л* и *н* са *је* од кратког јата среће се у овом говору само у насељима која се непосредно додирују са јекавским говорима, а наилазимо је, мада ретко, и изван тих граничних зона у ограниченем броју речи:

а) *дје* = *ђе*: *ђед*, *ђевџка* (и *дџед* и *девџка*) — С. До II, *ђеца*, *ђеђе* (где *где*) — Расно II, *ниђе*, *свџ* (свуј) — Штаваљ III, *свџе* (Ступ III), *виђеиј* (Буђево II), *виђи*, *неђе* (Годово II), *ђеџни*, *ђеџуиј*, *ођеџуиј* (одети се) — *нађеџо* (Сјеница), *нађеџуџо* (Д. Пољана I), *нађеџни му џме* (Камешница III), *ириђеџни*, *зађеџес*, *зађеџо*, *иођеџуиј* (Бољаре II).

б) *ије* = *је*: *ђеџраиј*, *иођеџраиј* (С. До II), *иођеџрај* (поћера их), *иођеџрџо* (Угао II), *врђеџиј*, изврђеџиј (Тријебине III), *уђеџијиј*, *уђеџраије* (Буђево II), *дођеџрасмо*, *дођеџрџо* (Долиће II).

Овде ћу споменути и гласове *ђ*, *ћ* од *д*, *ц* у вези са *j* од гласа јат после испадања *в* иза дентала: *међеџед*, *међеџедина*, *међеџеџа*, *међеџедица* (С. До II, Набоје II), *ђеџијаиј* (Штаваљ III), *ирођеџијало*, *ирођеџијаиј* (Бољаре II), *ђеџиџња* (во), *ђеџиџња* (крáva) — Угао II.

У вези са овим треба споменути и појаву гласа *ћ* од *ц* + *џ*: *ћевњаџ*, *ћедџло*, *ћеџиџница* (поред *цедило*, *цепаница*, *цевњаџ* што је и *чешће*).

Јотовање *ијј*, *ијј* у *ћ* могло је послужити као полазна тачка за уједначавање сибиланта *с* у *ш* у гласовној групи *сијј*: *раиџђеџраиј*, *ишџђеџраиј* као и у *раиџђеџијаиј*, *ишџђеџијаиј* после извршеног једначења *з* у *ш* и испадања гласа *в*.

в) *лје* = *ље*: *љеџија* (Ђерекаре II), *љеџдџџо*, *љеџиџина*, *љеџиџиј* (Бољаре II), *вџљеџиј* (Штаваљ III), *љеџкар*, *љеџкарски* (Шушуре III), *љеџаџ* и *лџаџ* (Д. Пољана I), *жџљеџиј*, *љеџија* (Вапа III).

г) *пје* : *ње* : *њѣдра*, *њѣговѣи* (Бољаре II), *њѣжан* и *њѣжан* (Брњица III), *црвѣтѣи*, *зацрвѣтѣи се* (Н. Пазар), *зелѣтѣи*, *йо-зелѣтѣи* и *зазелѣтѣи* (Угао II).

3. ГЛАСОВИ Ѕ, Ћ

Имајући у виду онет старије црте нашег језика, познато је да иза *з*, *с* (као и иза *ч*, *ш*, *ш*) није могао стајати глас *ј*, а када се налазио, добивени су гласови *ш*, *ш* (од *зј*, *сј*). Овде се запажа да се отишло у другом правцу, како то примери показују. Наиме, јотовање гласа *ј* са гласовима *з*, *с* развило се у нове фонеме палаталне природе *ѕ*, *ћ*. Ови се гласови добијају и једначењем *з*, *с* испред *ћ*, *ћ* — *йзћес*, *изћикат*, *исћетат*. У овом говору локација ових гласова је исто где и гласова *ћ*, *ћ*. Разлика је у томе што се код *з*, *с* припијање језика уз непца не врши у оноликој мери као код *ћ* и *ћ*, тј. код *ѕ* и *ћ* имамо редуцију палаталности у корист фрикативног елемента. Тако је и код Вушовића, тј. и он истиче да су гласови *з*, *с* палатализовањем добили друкчију модификацију изговора (СДЗБ III, 16). Та особина и чини интересантним ове гласове и добије се акустички утисак прелазних гласова од врло меког *ш* и *ш* к палаталном *ћ* и *ћ* и зато их и називамо палаталним.

М. Стевановић износи да се *ѕ*, *ћ* образује где и *ћ*, *ћ*, али да је притисак врха језика на алвеоле врло слаб „да се додир једва осећа“ (ib. 34).

Б. Милетић се не слаже са описом ових гласова код Вушовића и Стевановића. Он каже: „При артикулацији *ѕ*, *ћ* опире се врх језика о доње зубе (као при *з*, *с*), док се предњи и средњи језик у јачој мери диже ка тврдоме нешцу.“ (СДЗБ IX, 341—342).

Мени се чини да је приликом описа ових гласова Б. Милетић изнео индивидуалну прту и сматрам да се његов опис не слаже са оним што стварно постоји у говорима о којима говоре Вушовић и Стевановић. Наиме, врх језика се не опире о доње зубе, нити је јасно изражена тенденција кретања предњег и средњег дела језика ка тврдом нешцу.

Гласови *ѕ*, *ћ* добију се на разне начине: од *з*, *с* + *ј*, или од *з*, *с* + *ћ* или једначењем *з*, *с* испред *ћ*, *ћ*:

козѣк, *козѣчки*, *козѣоц* (ручица на ралу) — Штаваљ III, *сѣиѣра-дѣн*, *йрѣѣк*, *сѣјан* (Брњица III), *сѣјѣње*, *сѣјна* (Буђево II), *йа-сѣлук*, *йасѣн* (Сјеница); *йзѣша*, *йзѣлица*, *йзѣшко*, *йзѣден* (изести), *йзѣдено* (Лопиже III), *йзѣдена*, *йзѣдемо*, *йзѣли* (Буђево II), *Сѣ-ниѣца*, *Сѣиѣчашн*, *Сѣиѣчѣк*, *Сѣиѣчѣлка*, *сѣиѣчки* (Штаваљ III), *сѣдѣјо*, *сѣдѣница*, *зѣседа*, *исѣкоше* (Бољаре II), *йрѣсѣдѣник*, *сѣкира*, *сѣме* (Брњица III); *изћумбѣсѣи*, *изћѣкаш*, *изћес*, *изћѣриш* (Аљиновиће III), *исћѣиш*, *исћѣриш*, *исћѣскаш* (Бољаре II).

Сем споменутих случајева глас *ћ* среће се и у личним именима као хипокористика: *Миѣо* (Милорад) — Штаваљ III, *Миѣула* (Распоганче III), *Гаѣо* (Бољаре II), *Гаѣов* (Лопиже III), *Пеѣо* (Перо) — Житниће.

Гласови *з, с* срећу се у зони поред Бихора, што представља утицај бихорскога говора, а у сјеничкој зони чују се углавном у Штављу, Лопижама и Житнићима што представља сачувану црту донесену из јекавских крајева; у личним, пак, именима ови гласови, чини ми се, више представљају индивидуалну црту, него генералисани појав.

4. ГЛАСОВИ Л, Н

Као у свим новоштокавским говорима тако и у овој групи говора свако вокално *л* замењено је рефлексом *у*: *сунце, вуна, јабука*.

На крају слога и речи *л* је прешло у *о* сем код неких придева као: *шдѣал, дбал, цијел, бијел, свијейѣал* поред *свијейѣао* и именица примљених из других језика као: *бокѣл, ђенерѣл, бакѣл, вѣл, канѣл, шдл* и *Аранђел* (у сјеничкој варијанти *канѣл, ђенерѣл*). Код свих ових речи сем *вел, цијел* и *свијейѣал* доследно се употребљава *л* на крају. То значи да су оне новијег порекла и код њих није могло бити претварања. Код једне групе речи као *цијел, анђел* и сл. које су прво биле захваћене општим законом о претварању *л* на крају речи, доцније је *л* аналогичном враћено из зависних падежа.

У примерима *зѣсѣок, владѣоц, козѣоц, ѣрѣѣоц, жѣѣѣоц*, имамо супротан однос према *вел* и *цијел*. Наиме, док се код *вел* и *цијел* *л* уноси из косих падежа, дотле се у *ѣрегаоц* и сл. уноси *о* из генитива у номинатив.

Општа особина ових говора, и као једна од карактеристичнијих њихових црта, јесте умекшавање гласа *л* ако се налази испред старог *и* (које није од јата):

колѣба, ливѣда, долѣна (Бољаре II, Угао II), *лѣс (ѣ)*, *фамелѣја* (Долиће II), *мољѣва* (Мур I), *на мољѣву* (Глоговик II), *мољѣви* (Осоје I), *чуљи* (чули), *лѣсѣ* (Пожега I), *лѣсѣѣина* (Набоје II), *Веселѣнић* (Бобовик I), *вѣљки* (Годово II), *велѣки*, *нѣколко* (Детане II), *нѣколко, овалѣкѣ* (Врболази I), *шѣљкѣ, онољкѣ* (Црквине II), *миљина, буљин* (булин) — Угао II, *муљин* (мулин) — Вапа III, *лѣра* (лира) — Годово, *ѣвѣљкѣ* (Крће III), *шѣљцѣнѣ, Велѣчко, Велѣчѣв-а-о-* (Дољани I), *Велѣка, Миљка, Миљкин* (Грачани I), *Веселѣн, Веселѣнѣв-а-о, Веселѣновић* (Д. Пољана I), *Јагљка, Јагљкин* (Раждагина III), *Миљја, Миљин, Иљја, Иљин* (Шароње II), *долѣјѣо, лѣчѣо*, (Јеребице II), *уливѣдѣо, ѣливѣдѣо* имање (прокоцкати имање) — Н. Пазар.

Умекшан глас *л* среће се у истој позицији код глагола на *-ѣти* и *-ѣти*:

миљѣти, миљѣ, миљѣо (Пожега I), *жѣљѣо, гуљѣти* (Пожежина I), *гуљѣ, гуљѣо* (Врболази I), *мѣти, мѣлѣ, мољѣо* (Добриња II), *ужѣљѣо, зажѣљѣо* (Страдово I), *ѣожѣљѣо, измѣлѣти, ѣзмѣлѣ* (Дубово II), *ѣомѣлѣти, ѣосѣлѣти* (Орље I), *ѣосѣлѣ, ѣосољѣо* (Мелаје II), *ѣдѣлѣти се* (Шипче II), *ѣосљѣо, ѣосљѣти, осљѣо* (Делнмеђе II), *ѣресѣлѣти, ѣресѣлѣ се, ѣресѣљѣо* (Морани I), *исѣлѣти, ѣсѣлѣ се*

(Набоје II), *осељѝо, огуљѝи, огуљи, огуљѝо* (Жирче II), *осокдљѝи, расељѝи* (Медаре III), *расељѝ не* (Црквине II).

Умекшано *л* среће се често испред вокала *е* :

Данѝе (Дежева I), *Миље* (Миле), *Вуље, Доље* (Доле), *браље, Браље* (Брале) — Јанча I, *Микаѝе* (Караула III), *Аљѝије* (Бреза III); *Миљѝије, најољѝи* (Д. Пољана I), а у групама *-кле, гле* увек: *кљен, гљен: кљѝва, укљѝо га, закљѝо се, маќленовѝ* (Годово II), *ѝрѝгљед, ѝрѝгљедѝ не, ѝрѝгљедѝ* (Крће III), *ѝдгљедѝ, загљедѝ ме* (Угао II), *изгљѝѝ ми, гљѝѝнац, гљѝѝна, гљѝѝи* (Трнава I).

Пошто је извршено умекшавање гласа *л* пред палаталним вокалима, где има и могућности, отишло се даље у том правцу, тако да се оно јавља и када глас *л* стоји пред тврдим вокалима:

чкдљовѝ (Себечево I), *чкѝѝац, чкдљовѝн* (Жирче II), *чкѝѝарѝна* (Делмеђе II), *дљодѝ, ољодѝше ме* (Бороштица II), *ољувѝо* (Пожежина I), *ољувѝсмо, дљѝѝе* (Бољаре II).

Умекшавање гласа *л* иако се може сматрати општим појавом ипак је доследније код муслимана него код православних.

Овај појав се развио под албанским утицајем и може, на овом подручју, да се прати од почетка XVIII века, тј. откада су се Арбанаси населили на Пештери (Угао, Долиће, Бороштица) — в. Ј. Томоћ, *ib.* 73.

Напомена: Умекшавање гласа *л* у истим положајима срећемо у великом броју речи код Милмана Пари-а (Milman Parry) — Српскохрватске јуначке пјесме, II књ. Нови Пазар у издању САН у Београду 1953 г.

Језик ових „српскохрватских јуначких пјесама“ не само што је лишен снаге, свежине и лиризма чиме се одликују наше јуначке песме, него је уопште врло слаб. У њему има низ елемената који представљају опоненте осећању српскохрватског језика: неосећање рода, неосећање правилности у слагању елемената реченице, подвргавање изговора албанском утицају итд. Но, све ово не представља никакво изненађење када се има у виду да је Милман Пари пронашао само Шиптаре (изузев Сулејмана Фортића) као певаче српских јуначких песама, док је друге певаче, са којима је дошао у додир, окарактерисао или „неспособним“ или да „претстављају само непријатност“.

Немам намеру сада да улазим у анализу ове књиге Пари-евих песама из Н. Пазара, али хоћу да истакнем ово: „Певачи“ који нису пореклом Срби (било православни или мухамеданци) и који не знају српски језик — не могу у једном крају бити представници ни српског језика нити српских јуначких песама, али и поред свих тих недостатака због дијалекатских особина које се срећу у овим песмама, Милман Пари ипак заслужује извесно признање уколико се и ту дијалекатски материјал може узети.

Доцније се овај утицај појачавао досељавањем Шиптара са Косова и из Метохије.

Умекшавање *л* испред *е* и *и* познају и други наши говори. Решетар је констатовао ову црту код подгоричких муслимана (*Der štok. Dial.*

126) и у Братоножићима (ib. 127). М. Стевановић износи да се свако *л* испред *и* изговара као *љ* у Кучима и Братоножићима (ib. 44). Б. Милетић је утврдио да црмнички говор не зна за ову „типично арбанашку црту“, али је ипак забележио у Драчевици овај појав „где су Срби билингви“ (СДЗБ IX, 281). Белић је саопштио, у вези са расправом М. Стевановића, „најзад, у кучко братоношком говору, за који је несумњиво да је изложен јаком арбанашком утицају, имамо систему од три гласа *л* (веларног), *л* (место старог и новог *љ*) и *љ* новог, када је *л* испред старог *и*“ (А. Б. ЈФ XIV, 172).

Насупрот умекшаном гласу *л* испред *и*, *е* и преношењу те особине на *л* испред самогласника задњег реда стоји тврдо — веларно *л*³⁶ — испред тврдых вокала:

кѣла, *сѣла*, *сѣла* (С. До II), *сѣла*, *магѣла*, *куѣла*, *лѣла* (Набоје II), *муѣла*, *буѣла* (Пружањ III), *ѣла* (Бољаре II), *мѣла*, *гѣла*, *лоѣла* (Дежева I), *ѣла*, *Мѣла* (Грачани I), *магѣла*, *ѣла*, *сѣла* (Медаре III), *ѣла*, *ѣла* (доста) — Сјеница, *кѣла* (Штавањ III), *кѣла*, *буѣла*, *кѣла* (Н. Пазар).

У источноцрногорским говорима М. Стевановић је утврдио две врсте гласа *л*: *тврдо* и *меко* *л* које се својом природом изједначује са гласом *љ*, али напомиње да „нема разлике у артикулацији ових типова *л* и гласа *љ*“ (М. С. ib. 43).

Б. Милетић је констатовао у црмничком говору тврдо *л* за које сматра да је доцније уопштено пред вокалима задњег реда и држи да разликовање два типа *л* представља архаично стање (СДЗБ IX, 280).

На подручју ових говора гласови *л* и *љ* по својој природи потпуно се разликују и међу њима нема мешања мада се *л* изговара као *љ* у одређеним положајима.

Умекшавање гласа *н* широк је појав у овим говорима и представља резултат аналогije било према именицама на *-иња* (босотиња, голотиња, сиротиња, књегинја) као:

ѣиња (Дујке III), *ѣиња*, *ѣиња* (Раждагина III), *Рѣждагиња*, *Рѣждагиња* (Медаре III, Крће III), *скѣиња*, *скѣиња*, *кнѣжиња* (Раждагина III); било према глаголским облицима где је *њ* добијено умекшавањем (учињет, урањен) као: *учињет*, *учињет* (Д. Пољана I), *начињет*, *начињет* (Ботуровина I), *зачињет*, *зачињет*, *зло њочињет* (Дољани I), *ѣрањет* (Себечево I), *ѣрањет* (Крће III), *ѣрањет* (Пожега I), *урањет*, *урањет* (Годово II), *нарањет* (С. До II), *збрањет*, *збрањет* (Драчевиће III), *сарањет* (Вапа III),

Група *ни* задржава се непромењена: *Рѣни*, *Сѣни*, *Анѣни* (и *Анѣни*), *ѣни*, *мајни*, *ѣ дољни*, *ѣ дољни*, *ѣ дољни*, *ѣ дољни*, *ѣ дољни* — на целом подручју.

Умекшавање гласа *н* и *л* често је и када се налазе на крају речи у чему се огледа заједничкословенска појава добијена старим наставком

³⁶ Види Х. Барић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 16.

-*јъ, ја, -је: *Илић-дан* (Гоње III), *Туџић-дан*, *Ивањ-дан* (Дежева I), *Јован-дан* (Кузмичево I), *Трифун-дан*, *Сидван-дан* (Дољани I), *Мижол-дан*, *Никол-дан* (Добриња II).

Осећање гласова *н* и *њ* врло је стабилно у овом говору и међу њима нема мешања. Њихову стабилност нимало не ремети умекшавање гласа *н* у одређеним положајима.

5. СУГЛАСНИК В

На подручју ових говора, као и у другим говорима, запажа се двојака природа овог гласа: слаба артикулација и губљење до потпуности и природа прелазности његове која условљава развој пуног гласа *в*, у извесним случајевима, и употребу где није постојао.

Слаба артикулација гласа *в* редовна је када се он налази између два вокала од којих је први *о* а други *а* или *и*, а редовно иза акцентваног слога:

ирано^ваји, *свѣико^ваји* (Д. Пољана I), *идиши^ваји*, *болдо^ваји* (Штаваљ III), *ладдо^ваји*, *зимдо^ваји* (Требиће I), *брѣго^ви*, *ириши^во^ви* (Црквине II), *сидго^ви* (Штаваљ III), *зѣи^во^ви*, *врѣго^ви* (Долово II), *смѣи^во^ви*, *снего^ви* (Прћенова I), *дуо^ви*, *грдмо^ви* (Аљиновићи III).

Редукција јаче артикулације гласа *в* везана је за природу гласа *о* где се положај усана не мења до прелаза на следећи вокал. Из примера се запажа да је редукција редовна само у крајњем слогу; ако је он са гласом *в* под акцентом или дужином, ако је акценат иза тога слога или ако слог са *в* није крајњи — глас *в* се чува: *Јованка*, *иова^ваји*, *зимдовање*, *иовијаји*, *иовијање*, *Миловандвић*, *зайовиједаји*, *довикиваји*, — на целом подручју.

У источноцрногорским говорима М. Стевановић је констатовао да се место гласа *в* чује прелазни звук у оним облицима где је акценат „непосредно или уопште испред њега“ (испред *в*), а да се не јавља никакав звук „када акценат пада иза места на коме се иначе развија“ (М. С. ib. 31). Овај говор пружа нешто друкчију слику уколико се тиче акцента иза слога у коме се налази глас *в*, а поклапа се са источноцрногорским говорима уколико се тиче акцента пред редукованим *в*.

Преко несложности овога гласа (*и*), у међувокалском положају, развила се његова артикулација уместо ишчезлога гласа *х*, као у источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 31): *дуваји*, *дүваји*, *иүваји* и *иүваји*, *здувач*, *мүвање*, *сүвдиша*, *дүвање*, *дуван* и *дүван*, *сүва* и *сүа*.

Сем тога овај се глас супституише по артикулацији себи сличним гласовима:

оисѣни (овас, овсени) — Долиће II, *цмијелјамо* (Аљиновиће III), *цмијелјаји* (Гоње III), *цмијелјити* (Бобовик I), *цмили*, *цмиљење* и *цмиљење* (Детане II), *крѣ* (крв) — Н. Пазар, *накаф*, *некаф* (некакав) — Пожега I, *назиф* (назив) — Црквине II, *његоф* (његов), *офца* (овца) — Д. Пољана I, *овѣкаф*, *шѣкаф* (Пожега I), *љубаф* (Трнава I).

Из показаног материјала може се закључити: или се јавља замена *v* гласом *ʎ* што је свакако дошло преко замене *v* гласом *ʃ* преношењем енергијности ваздушне струје са гласа *s* на *v* (односно губљењем звучности код гласа *v*) и то је створило могућност за супституцију, јер се осећа да је глас *ʃ* ближи гласу *ʎ* него *v*; или се јавља глас *m* место гласа *v* што представља промену места артикулације гласова (уснено-зубне у уснено-носну); или се јавља десоноризација код гласа *v* када је на крају речи.

Упоредо са овим ваља споменути да и ови говори познају „преношење фрикативне артикулације на потоњи сугласник“ (А. Белић, Предавања на Универзитету, фонетика 156), као што је случај код речи *хвала-хфала -фала*, *хваџаџи-хфџаџи-фаџаџи*, *хваџаџе-хфџаџе-фаџаџе* и сл.

Нема вероватноће да је ма који од ових појава унесен са стране, већ представљају резултат гласовних промена ужих размера.

Овај говор познаје и замену *ʃ* гласом *v*: *вамџије*, *ваџи се*, *виџан*, *Вџиџи*, *заваџе се* и сл.

Не може се рећи да облици *вала џи*, *вали се*, *заваџе се* и сл. представљају те исте облике са изгубљеним гласом *x*, већ су добијени преко *хвала-хфала-фала* и *вала*, *захваџе се- захфаџе се- зафаџе се* и *заваџе се*. Ако би се предпоставило оно прво, не бисмо имали облике *фали се*, *зафаџе се*. Да овде постоји супституција гласа *ʃ* гласом *v*, показују примери: *Вџиџи*, *Вџимон*, *виџан*, *вамџија* и сл.

Особина замене *ʃ* са *v* није распрострањена на целом овом подручју, већ само у граничном појасу према старовлашком говору — у сјеничкој и новопазарској зони (Себемиље I, Паресије I, Ступ III, Бачије III).

На крају напомињем редукцију гласа *v* у наставку — *сџво* као и испред глас *љ*:

срџсто (Гоње III), *рџсто* (С. До II), *срџсто* (Д. Пољана I), *богџсто* (Постење I), *рџсто* (родство) — Пожега I, *сасџџаџи* (Брњица III), *сасџџаџо* и *сасџџаџао* (Дежева I), *сасџџаџање* (Дољани I), *џосџџаџи*, *џосџџаџање* (Грачани I), *насџџаџи* (Н. Пазар), *насџџаџање* (Добриња II), *џресџџаџи*, *џресџџаџање* (Живалиће I), *изосџџаџи* (Попе II), *изосџџаџање* (Себечево I), *џоздрџџаџи*, *џоздрџџаџање*³⁷ (Трнава I), *џрџив* (Годово II), *џрџивка*, *џрџивица* (Детане II), *џџрџаџи*, *џџрџало се* и *џџрџало* (Ђерекаре II); али увек *накрџџаџи* (Кузмичево I), *накрџџала овца* (С. До II), јер би се редукцијом *v* померило значење речи. Носиоци говора то осећају и због тога чувају глас *v*.

На крајњем западу штавичке зоне (Бољаре) наилази се врло ретко на редукцију *v* између *s* и *j*: свједок = *сџдок* (и сведок -сџдок) као и иза *д'* и *а* испред *је* од кратког јата: медвјед = *мџџед*, цвјетат = *ћџџаџи* поред *мџдвед* и *цвџџаџи* што је мало шире од првог појава. Ову особину бележи Ј. Вуковић у говору Пиве и Дробњака (стр. 45), као и М. Стевановић у источноцрногорским говорима (стр. 54 и 55).

³⁷ Губљење гласа *v* испред *љ* познато је и старим споменицима: в. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма (110, 172, 173, 216 итд.), MS 144, 191 итд.

6. СУГЛАСНИК Ј

Као глас *в* може имати јачу и слабију артикулацију што зависи од места где се налази.

Ако се налази међу непалаталним вокалима, заступљен је интензитет фонационе струје који условљава пуну артикулацију овога гласа у свим зонама: *кумџӯ, куйџӯ, њљџӯ, Вӯјо, Мӯјо, Ма̄јо, Во̄јо, Лӯјо, жџја, ма̄ја* итд. Таква је особина и у говору Пиве и Дробњака (стр. 42).

Слаб интензитет ваздушне струје повлачи са собом померање нормалне артикулације што доводи или до редукције његове или до развоја међувокалског несложног *и* (*ѝ*).

Редукција гласа *ј* среће се иза вокала *о*, а пред палаталним вокалима *е*, *и*: било то у личним именима, заменицама, збирним бројевима или глаголским речима што је везано за акценат слога непосредно испред или иза редуцираног *ј* или за акценат првог слога речи; или *ј* може испасти испред *е*, а иза неког другог вокала:

Радѝбе, Милѝбе, Блѝгѝбе, Радойѝца, Вукојѝца, Белојѝца (С. До II, Шароње II), *Воислѝв, Гдислѝв* (Шушуре III, Гоње III), *мѝе, ѝвѝе, свѝе, моѝга, ѝвоѝга, своѝга, чиѝ, чиѝга, коѝ, двѝе, ѝбѝе, ѝрѝе, обаѝвѝе* (Грубетиће I), *доѝм, освѝм* (Никољача I), *наѝоѝм, ѝрѝброѝм* (Караула III), *сѝоѝм, броѝм, кроѝм* (Н. Пазар), *кроѝм* (Долиће II), *двоѝца, ѝтроѝца* (Буђево II), *Рождѝе* (Годово II), *Сараѝево* (Н. Пазар), *зѝедно* (Гоње), *зѝеднички* (и *зеднички*) — Вапа III, *зѝедница* (Дежева I).

Код глагола IV врсте (по Белићу) не чује се глас *ј* у презенту сем 3. лица множине:

уѝиѝџѝем-уѝиѝџѝем-уѝиѝџѝе-уѝиѝџѝемо-уѝиѝџѝеѝе-уѝиѝџѝӯ (Ковачи II), *уѝиѝџѝемо* (Детане II), *даѝм-даѝм-даѝ-даѝемо-даѝеѝе-даѝӯ* (Вапа III), *очеџѝем* (Гоње III), *дочекѝем-дочекѝеѝе, очекѝем, доѝкѝем-доѝкѝемо-доѝкѝеѝе* (Дежева I), *доѝерѝем-доѝерѝем-доѝерѝемо* (Кузмичево I), а код глагола VI врсте (по Белићу) — са *а* у обема основама — губи се у 3. лицу множине презента: *чѝкаѝӯ, глѝдаѝӯ, ѝѝраѝӯ* (Попе II, Гоње III, Увац III), *минѝрѝаѝӯ, ѝкѝирѝаѝӯ, ѝрѝсѝѝаѝаѝӯ, ѝосмаѝрѝаѝӯ, ѝѝваѝӯ, зѝваѝӯ* (Н. Пазар, Трнава).

М. Стевановић такође бележи редукцију *ј* код глагола „са а у обема основама“. Сем тога он је констатовао у источноцрногорским говорима да се *ј* изговара као редуцирано, несложно и у средини речи ако се налази испред *и*, *е* а иза неког другог вокала: *кајеш се, вљерујеш, купује, продајем, змаејви, обоје, мојѝга, дојѝм, предвојит*, итд. (М. С. ib. 28).

У оваквим позицијама глас *ј* потпуно је редуциран у овом говору, што се види из примера.

Природа гласа *ј* између *и* — *е* изнесена је у одељку о гласу *јат*.

Глас *ј* губи се у компаративном наставку *-ији* после чега се јавља контраховано *и*:

сѝарѝ (С. До II), *наѝсѝарѝ* (Д. Пољана I), *злаѝниѝ* (Трнава I), *чудниѝ* (Црквине II), *учениѝ* (Годово II), *моћниѝ, сјајниѝ* (Бекова I),

богаић, *шарени* (Брњица III), *йошићени* (Вапа III), *одморни* (Гоње III), *вредни* (Попе II), *најрадни* (Избице I), па чак и *ћорави* и *сакати* (Н. Пазар).

Ову црту познају и црногорски говори (в. М. Стевановић, *ib.* 80), као и херцеговачки (в. Ј. Вуковић, *ib.* 42).

Код помоћног глагола *јесам* у 3. лицу једине презенте, као дублетног облика који се ослања на акцентовану реч, такође се губи *ј*: *шиј̄а е?* *Кд̄ е доишб?* *Узб̄ му е вилу;* *Тб̄ е ш̄ајкб̄;* *Рекла м̄у е* и сл. — особина позната источноцрногорским говорима и говору Пиве и Дробњака (в. М. С. *ib.* 26 и Ј. В. *ib.* 42). И најзад у облику императива губи се глас *ј*, тако да — *ај* вазда даје *а*, *иј* — *и*: *догна̄-догна̄ише* (Кузмичево I), *ш̄ѣра̄* и *ћѣра̄-ш̄ѣра̄ише* (Дољане I), *ирича̄-ирича̄ише* (Н. Пазар), *куй̄а-куй̄аише* (Осоје I), *куй̄а-куй̄аише* (Батњик I), *зб̄а* (Вапа III), *зб̄аише* (Попе II), *шӣ-шӣише* (С. До II), *избӣ-избӣише* (Трнава I), *обрӣ-обрӣише* (Шароње II), *сакрӣ-сакрӣише* (Попе II), *идкрӣ-идкрӣише* (Алиновиће III), па тако и *-уј* > *у*: *изӯ-изӯише* (Крушево II), *обӯ-обӯише* (Будиће I), *-ој* > *о*: *немб̄-немб̄ише* (Н. Пазар), свуда уз низлазни акценат или дужину где је некад био акценат.

Губљење *ј* у оваквом положају може се објаснити његовом слабом артикулацијом као у *немој-немој* *-немо*, према чему је образовано *немоте*.

Показне заменице као и неки предлози показују да је на крају речи слаба артикулација гласа *ј*, што доводи до његова губљења:

ова̄, *ш̄а̄*, *она̄* (овај, тај, онај) — *Селац*, *Трнава I*, *кра̄(ј)*, *накра̄(ј)* (Годово II), *иокра̄(ј)* (Детане II), *дв̄а зид* (Вапа III), *ова̄(ј) кд̄њ* (Н. Пазар), *ш̄а̄(ј) чдек* (Бекова I), *ш̄а̄(ј) њлас̄(ш̄)* (Прћенова I), *дн̄а̄(ј) Чедо* (Сјеница), *она̄(ј) иӯи узбрдо* (Годово II), *кра̄(ј) иӯиша њма̄ извор* (Гоње III), *ирӣћи иокра̄(ј) он̄е кѣћ̄е* (Пожега I), *кад̄ бидн̄еш̄ накра̄(ј) с̄ела* (Горачиће III).

Насупрот досадашњем излагању о губљењу гласа *ј* имамо његово развијање. Ова особина није усамљена на овом подручју, већ се јавља као општа црта црногорских а унеколико и херцеговачких говора. Индивидуални карактер те појаве среће се кад слабије а кад јаче — исто онако како се то запажа у материјалу код других гласовних појава. Спорадична појава некога гласовног закона и потиче отуда па се то уопштава несвесним одступањем или хотимично у циљу подражавања. Такво схватање и довело је до развоја гласа *ј* и тамо где за то нема могућности. Према томе, развој гласа *ј* условљен је: било међувокалским положајем у једној речи или на прелазу између две засебне целине; било утицајем аналогиче, тј. наметањем прве могућности другим категоријама.

Појава међувокалског *ј* у једној речи среће се у највећој мери код радног глаголског придева и у 3. л. множ. имперфекта иза *и* и *а*, а испред *о* и *у* — заступљено на целом подручју:

радӣјо, *саранӣјо*, *закуй̄ијо*, *изгубӣјо* (Бекова I), *сидбӣјо*, *седӣјо* (и *седо*), *носӣјо*, *косӣјо* (Трнава I), *иросӣјо*, *санӣјо*, *иодносӣјо*, *иокло-нӣјо*, *иоклоӣјо*, *забранӣјо*, *ӣркд̄сӣјо* (Кузмичево I), *закд̄снӣјо*, *ми-*

слијо, висјио, љнијо (и унео) — Попе II, *занијо* (и занео) — Добриња II, *нџијо, рџдијо, сарџнијо* (Караула III, Шушуре III); *вџџајџу, вршџајџу, њечџајџу, куџдџајџу* (Н. Пазар), *кажџивџајџу, дрџкиџајџу, знадџијџајџу* (С. До II), *џмџајџу, џмадџијџајџу, смџајџу, кџсајџу* (Распоганче III), *џџџајџу, џлаџиџајџу, сџџџајџу* (Буђево II), *џџџијџу* (Вапа III).

Артикулација гласа *j* у радном глаголском придеву везана је за акценат, или квантитет слога који му претходи, а у имперфекту се јавља место ишчезлог гласа *x*.

Развој гласа *j* у оваквом положају познат је источноцрногорским говорима као и говору Пиве и Дробњака (в. М. С. *ib.* 30 и J. V. *ib.* 43).

Као веза између две засебне речи јавља се *j* у овим случајевима као општи појав, а условљен нестанком гласа *x*:

Нађџ лиј (Д. Пољана I), *Да виј дај* (Вапа III), *Да џиј џрџдај, да џиј дџнџџем* (Гоње III), *Виде лиј* (виде ли их) — Штитари I, *Мџџиј видџи* (можеш их . . .) — Годово II; *Слџбодно мџј да* (Штаваљ III), *Да ниј џзмџи* (Да ни их. . .) — Попе II, *Ја биј волџо* (Ја бих их. . .) — Бекова I, *Чџкаји џиј* (Чекај их ти) — Орље I, *Поглџџиј малко* (Погледај их. . .) — Црквине II, *Видџиј* (Видиш ли их) — Трнава I, *Чуџиј* (Чујеш ли их) — Градац III, *Чуваџиј* (Чуваш ли их) — С. До II.

Ова особина позната је и црногорским говорима [в. М. Стевановић, *ib.* 30; М. Стевановић, Ђак. говор, 53; Вук, Даница 1827 (II), 1834 (V)].

Наставак раднога глаголског придева *-ијо* утицао је да се развије глас *j* и тамо где за то нема гласовних услова: *џогинџо* (Себечево I), *сџднџо* (Долиће II), — поред редовног *џогинџо, сџднџо* (и *сџо, сџјо*). Овај појав сматрам индивидуалним.

Остатак партикуле која се додавала облицима заменица и прилозима нашла је примену и у овом говору и сачувала се до данас како код заменица: *овџај* (Дежева I), *онџај* (Лукавица II), *џдџај* (Штаваљ III), — тако и код прилога: *џаџај, сџаџај, днџај, кџаџај* (Д. Пољана I), *џџаџај, овџаџај, еџеј, еџеј, еџеј* (Н. Пазар) од *џо* их, *џо* их, *џо* их; *овоџкоџ, џоџкоџ* (Црквине II).

Уопштавање партикуле која се додавала генитиву заменица било је спречено придевским наставцима. Остаци тога свели су се на поменуте примере, али овде се уочава и друга могућност, тј. појава секундарног *j* у примерима *џеј, еџеј, еџеј* и *џој, еџој, еџој* што нас упућује на епоху губљења гласа *x*: *џо* их-*џо* и-*џо* -*џо* и сл. и *џе* их-*џе* и -*џе* -*џе* или на везу два прилошка израза гласом и: *џада* и *џада-џадаџада-џадаџада*. У сваком случају *j* се развило преко везе међу засебним речима.

Што се тиче појаве гласа *j* место гласа *ђ, ђ* то је изнесено у одељку о гласовима *ђ* и *ђ*; о губљењу гласа *j* иза старих меких гласова *ч, ж, ш* споменуто је у одељку о јотовану. Одступање од системе наслеђене из прошлости у погледу развоја прелазнога гласа *л* иза лабијала, а испред *j*, тип *завјен* — не може се сматрати као прелаз *љ* у *j*, већ задржавањем индивидуалности *б-ј, в-ј* о чему је раније говорено.

7. ГЛАС Х

Процес губљења гласа *x*, који се вршио од XVI до половине XVIII века, захваatio је и ову област поред осталих делова штокавског подручја у којима је овај процес извршен. Према томе ови говори не разликују се од суседних (бихорског, пријеполског, студеничког, косовског) у овом погледу. Имајући ово у виду, може се рећи да констатација проф. А. Белића⁴ да се у Новопазарском Санџаку чува глас *x* и делимице прелази у *k*, *g*⁴ (Глас СКА 73) не може да обухвати данашњи материјал овог подручја.

Што се тиче црногорских говора, Р. Бошковић је саопштио да се глас *x* не чува ни тамо сем у малом делу, већ се губи или замењује другим гласовима или се место *x* јављају прелазни гласови *v*, *j*- у зависности од вокала (в. ЈФ XI — О природи, развитку и замени гласа *x* у говорима Црне Горе).

Место гласа *x* срећу се данас разни појави на овом подручју: или се оно замењује сродним му гласовима по артикулацији, или нема ништа место њега, или се јављају секундарни гласови, преко несложних, или се чује аспиратна вредност.

Замена гласа *x* сродним му консонантом може бити у почетку и средини речи: *к рѝи* (хрт) — Вапа III, *Крваѝи* (Кузмичево I), *крабар*, *кднѝк* (Бекова I), *кируѝикѝ одељење* (С. До II), *ѝрѝкод*, *раскод* (Н. Пазар), *Микаѝле*, *Микаѝловић* (Дежева I), а на крају само у речима: *мишљаг*, *гледѝаг* и *ѝик* (Доње и Горње Горачиће III, Аљиновиће III) и *вдздѝ*(*г*). Замена *x* у почетку и средини речи представља супституцију, а на крају речи везана је за акценат и квантитет последњег слога. Замена гласа *x* сродним му гласом у почетку, у споменутих позицијама среће се и у источноцрногорским говорима (в. М. С. *ib.* 45—46) и у говору Пиве и Дробњака (в. Ј. В. *ib.* 34—35).

Разлика између овога говора и споменутих је у томе што овде замена гласа *x* гласом *k* на крају речи, тј. у I. л. једине имперфекта и аориста, није распрострањена те због тога нема места дискусији. Овај појав запазио сам у два места сјеничке зоне (Горачиће, Аљиновиће). Другим зонама је уопште непознат.

б) Место гласа *x* нема никаква гласа у почетку, средини или на крају речи:

лад, *ладовѝна* (Штавалѝ III), *лѝб*, *лѝбнѝ* (Крће III), *лѝбарѝца* (буба) — Бољаре II, *лѝбдѝна* (онај који тражи много хлеба) — С. До II, *ѝка* (*ѝка нѝ вука*, а *лиѝце мѝсо јѝдѝ*) — Црквине, *ѝм* (Хум-планина) — С. До II, *ѝмка* (Шароње II), *ѝсна*, *раѝѝѝ*, *раѝна* (Бекова I), *риѝѝѝѝнѝн* (Дољани I), *рѝвање*, *рѝкаѝ* (Н. Пазар), *зѝдѝа*, *дуѝна* (Д. Пољана I), *дѝа* (духа), *мѝа* (муха) — Митрова II, *сѝрѝа* (стреха) — Цврње I, *од сѝрѝа* (страха) — Буђево II, *бѝѝр*, *беарѝло* (Пожега I), *јодѝа*, *јодѝина* (Јеребице II), *сѝѝн*, *сѝѝн* (Брѝница III), *нѝјраѝѝнѝ* (Н. Пазар), *сѝраѝѝа* (Аљиновиће III), *ѝојѝѝше* (С. До II), *гредѝа* (Дежева I), *меѝѝѝѝја* (Врановина I), *зѝдѝа* (Рамошево II), *исѝод*

ijāzūa (Штаваљ III), *naod̄is̄mo se* (Постење I), *rad̄ij̄luk* (Н. Пазар), *dra(x)* (Постење I), *sird̄ma(x)* — Н. Пазар, Вапа III, Црквине II, Дежева I, *kōz̄su(x)*, *vid̄o*, *r̄eko*, *sīrigo* (Трнава I, Постење, Дубница III), *od̄mā(x)*, *zāmā(x)* — Штаваљ III, Годово II.

в) Развој секундарних гласова место ишчезлог гласа *x* среће се у овим речима:

sn̄āja (Јбуљац I), *ir̄oja* (Лукавица II), *ir̄d̄ja* (мрва) — С. До II, *m̄āj̄ij̄* (Н. Пазар), *dm̄aja*, *m̄uva* (Штаваљ III), *āz̄daja* и *az̄d̄ja* (Н. Пазар), *č̄oja* и *č̄da* (Митрова II), *b̄uva* и *b̄ua* (Селац I), *duv̄an*, *r̄uvo* (Прћенова I), *sūvo*, *gl̄uvo* (Дежева I), *gl̄uv̄āh* (Буђево II).

Веза сугласника *x* са експлозивним *ij̄* повлачи прелаз *x* у сродан глас *k*: *kij̄do* (Селац I), *dr̄kij̄ānje*, *dr̄kij̄ij̄m* (Попе II), *dr̄kij̄ij̄m* (Гоње III), *zakij̄ēv̄am* (Н. Пазар), *zakij̄ēv̄aij̄* (Раждагина III), *zakij̄ij̄ev̄ānje* (Дољани I).

Ова особина везана је за најновије јотовање (познато и црногорским говорима) па се умекшавање пренело и на сугласнички скуп *kij̄*: *k̄h̄ē* (Читлук III), *b̄āk̄h̄aij̄*, *d̄āk̄h̄ē* (Добриња II). Умекшавање у инфинитив унесено је из презента.

Упоредо са скупом *k̄h̄* чује се и *ih̄*: *ih̄do* (Дубово II), *ih̄ēla* (Тузиње II), *ih̄ēn̄em*, *ih̄ēdn̄em ija* и *h̄ēdn̄ē*, *h̄ēdn̄emo* (Н. Пазар), *h̄ēdn̄emo* (Крће III), *h̄ēo*³⁸ (Детане II).

Траг аспиратне вредности која се среће у говору муслимана, показује да је слабом артикулацијом гласа *x* до извесне мере био умекшан његов изговор у речи *x̄heo* што је дало двојак резултат *-ih̄eo* и *heo*. У првом случају постоји једначење сугласника, а у другом потпуна редукција гласа *x*.

Предавање фрикативне артикулације потоњем сугласнику захватило је и скуп *xv*, те је добијена група *xv̄*, а после губљења гласа *x*, остао је само глас *f*:

fāla (Штаваљ III), *uf̄āij̄ij̄ij̄*, *ir̄if̄āij̄ij̄ij̄ij̄* (Н. Пазар), *ioij̄f̄āij̄ij̄ij̄ij̄ij̄*, *zaf̄āij̄ij̄ij̄ij̄ij̄* (Годово), *sf̄āij̄ij̄ij̄jo*, *ir̄ef̄āh̄en*, *f̄āven* (Трошнице I), *fāliša*, *id̄fāla* (Чедово III), *zaf̄ālij̄v̄aij̄*, *zaf̄ālij̄v̄ānje* (Ковачи II).

У сјеничкој и новопазарској зони, у самом појасу поред северне границе, среће се употреба гласа *v* утицајем моравичког и студеничког говора: *vāla* (Бекова I), *ir̄iv̄āij̄ij̄ij̄ij̄ij̄* (Паресије I), *uv̄āij̄ij̄ij̄ij̄ij̄* (Милиће I), *vālij̄m ije*, *b̄d̄je* (Себемиље I). Код муслимана овај појав нисам чуо.

Аспиратна вредност доследно се чује само код муслимана не само на месту ишчезлога гласа *x* него и где га није било.³⁹ Она се образује

³⁸ М. Решетар износи да нема контракције код глагола на *-b̄ij̄ij̄ij̄ij̄ij̄* у Сарајеву (Der štok. Dial. 110).

³⁹ М. Решетар констатује да изговор гласа *x* код мухамеданаца у Босни и Херцеговини представља нарочиту ознаку (ib. 119). То се може рећи за муслимане и на овом подручју. Чување гласа *x* са редуцираном фрикативном артикулацијом код муслимана у централној Босни и западној Херцеговини износи и др П. Ивић (Дијалектологија српскохрватског језика, 177, Н. Сад).

слабом артикулацијом, тј. струјањем ваздуха „пре образовања вокала“ (А. Белић, Дијалекти, 207):

halyina, hānyuma, hanḥār и *hānḥār* (Н. Пазар), *hamām, hārem, hōḥa* (Раждагина III), *haḥijja, mūha, būha* (Тутин), *beḥarālaa, doḥodīle, Aḥmei, kāḥva* (Црквине II), *reḥoḥ, uzeḥ, oiḥḥaḥ* (Бобовик I) — место гласа *x*; или: *hūḍri* (Липице II), *hōnāmo* (Вапа III), *hōvākō* (Осоје I), *hōiēi* (Бреза III), *viḥḥei, seḥḥei, namēḥḥijjo* и *namēḥḥijjo* (Ораше I), *kīmēḥiḥli, liḥḥe* (лишће) — Угао II, *sluḥḥe* (слушче), *īāḥḥe* (пашче) — Тузиње II, *vrāḥḥe* (враг, врашче) — Пожега I, *rāḥḥe* (растова шумица) — Детане II — где није било гласа *x*.

Примери показују да се аспиратна вредност, где није било гласа *x*, не јавља у истом положају. Наиме, када се среће у почетку речи пред вокалом, онда је аспиратна вредност физиолошко-фонетског порекла, а када се јавља у положају иза вокала, у речи, мислим, да се развила према аспирацији која се чује у турским речима место гласа *x*: *kāḥva, Mēḥmed*.

8. ГЛАС S

Глас *s* јавља се често као индивидуална црта, што служи као полазна тачка за његово ширење. Сем тога његова употреба има и општији карактер јер се јавља као фонема где се запажају елементи африкате, или као фонема добијена уједначавањем сугласника или нарочитом артикулацијом појединих сугласника због нарочитог намештања артикулационих органа у овим речима:

odʒid, odʒem.ɥu (Постење I), *odʒeca* (С. До II), *odʒuja, odʒula, odʒeka* (од Зуја, од Зула, од Зека) — Н. Пазар

Појава гласа *S* добијена нарочитом артикулацијом гласова *z, ḥ* и *ɥ* у шаливој ситуацији и у милошти чује се у овим речима:

dʒvdo (С. До II), *dʒviјezda* (Дољани I), *dʒub, jēdʒero* (Раждагина III), *brondʒin* (Сјеница), *dʒevdʒka, dʒavole* (Бољаре II), *Redʒo, krdʒo* (Н. Пазар), *Dʒujo, Dʒule* (Зујо, Зуле) — Богуровина I.

Глас *dʒ* као резултат једначења дентала *ɥ* испред *b*: отац би реко = *oʔadʒ* би *reḥō* (Постење I), зец би потрчо = *zēdʒ* би *ioiḥričō* (Жуњевиће I), месец би изишо = *mēsēdʒbi iziḥō* (Попе II).

Посебно истичем појаву гласа *dʒ* у хипокористичким изразима због тога што у овом случају постоји знатна разлика између ових говора и црногорских јер се, како износи М. Стевановић, глас *dʒ* не јавља као резултат једначења сугласника *ɥ-б* (= *dʒ*), нити као остатак старе африкате (одземљу, одзид), па ни као нарочито артикулисано *ḥ* и *ɥ*, већ само као резултат посебне артикулације *z* (в. М. Стевановић, *ib.* 49).

9. СУГЛАСНИЦИ Џ И Ф

Као и у другим говорима српскохрватског језика ови се гласови срећу првенствено у речима примљеним из турског језика или преко њега :

џам, џанум, џемедан, џабайсаџи, џамбас (Н. Пазар), *џевџи, џра, аџија, џида, аџија, џеџана* (Тутин), *џомба, џенети, џелеџи, џулуса, џеџи, џилџи, џаб* (Сјеница), *џеферџар*, (Д. Пољана I), *џес, џајда, фисџан, џаља, џен* (игра), *џениџови* (изигравање) — Сјеница, *џеџер, ферџан, џереџа, филџи* (Бања I), *џиџиљ, џиџек, џџлаке, фуџуна* (Н. Пазар), *џуџара, Фаџиџа, џермен* (Годово II), *џиџеклија* (Долиће II); — али сем овог извора они се чују и са другим пореклом. Наиме, глас *џ* чује се место *ж* у туђим речима: *инџилџр* (Дежева I), *џандџар* (Н. Пазар), *џандџарски* (С. До II), *џџир* (Горачиће III). У вези са последњим примером треба споменути да се ова африката јавља место прострујног *ж* испред гласа *б*, али опет у туђој речи. Иначе *џ* се добије гласовним путем од *ч* пред звучним *б*: *џибеник-џибеник, џбан-џбан* (Штаваљ III).

Глас *ф* чује се место *в* у почетку неких речи: *фрба* (Вапа III), *фрбџак, фрбџвина* (С. До II), *фрбовџак, фрббов* (Брњица III), *фресџина* (Долиће II), *фриџесло* (Долиће II), *фир* (вир), *фриџска* (вриска), *фриџасак* (врисак) — Буђево II, *фаџиџи, фаџџено* (С. До II), *џеџи* (Н. П.) од старог *вейџхџ* (в. Ј. Вуковић, ib. 41, М. Стевановић, ib. 48, Милетић, СДЗБ IX, 361). Сем тога среће се у изразима за подражавање каквом звуку из природе: *фиџкаџи, фиџнуџи* (Раждагина III), *фиџфириџи, фиџџкнуџи* (Трнава I), *фиџфириџкаџи, фиџфириџкнуџи, фиџкаџе* (Годово II).

Појаву ових гласова у истим ситуацијама констатовао је М. Стевановић у црногорским говорима (ib. 48—49).

Најзад у именима и презименима овде такође имамо *ф* или је супституисано гласом *џ*: *Триџковић* (Сјеница), *Триџџвић* (С. Д. II), *Триџковиџа, Триџџџе* (Штаваљ III), али и *Триџџновић, Триџџнов, Триџџн*. Примери са *џ* распрострањенији су у штавичкој и сјеничкој зони, него у новопазарској.

10. ЗАДЊОНЕПЧАНИ ГЛАСОВИ

Промена задњонепчаних гласова *к, г, х* заступљена је испред палатала *е, и* код именица, придева и глагола. Карактеристика ових говора је у томе што су ови гласови подвргнути процесу палатализације и тамо где се њиме чини одступање од књижевног језика, тј. пред наставком за облик у личним именима или пред наставком *-ин* при творби присвојних придева, као и у географским називима или код глагола са наставком *-ћи* пореклом од *-киџи, -гиџи, -хиџи*,

а) Код именица пред наставком *е* и *и* у наставку за облик:

нећак-нећаче-нећаџима (Гоње III), *шурак-шураче-шурџима* (Н. Пазар), *шурџима* (Шушуре III), *враг-врајесе-врајџима* (Добриња II), *дџ(х)-дџише-дџиси-дџисима* (и *дџови, дџовима*) — Врановина I, *сирџма(х)-сирџмаше-сирџмџиси-сирџмџисима* (Годово II), *дра(х)-драјеси-орајесима* и аналошки облик *орајесе* (акуз. мн.); *Рајџика-Рајџици* (Постење I), *Пожега-Пожези* (Пожега I), *Тодџрка-Тодџрци* (С. До II), *Стџанџка-Стџанџци* (Добриња II), *Дарџинџка-Дарџинџци* (Попе II), *Стџанџџка-Стџанџџци* (Буђево II). Претварање ових гласова вреди за све гране ових говора, изузев у личним именима што је својствено само штавичкој зони. Дакле, у сјеничкој и новопазарској зони не претварају се *к*, *г* у именима лица: *Велиџки, Загџрки, Борџиџки* (Постење, Кузмичево), а у сјеничкој: *Дарџинџки, Стџанџџки* (Чедово, Вапа).

У говору Пиве и Дробњака *к* испред *и* прелази у *ц* „иза низлазног акцента и иза неакцентованог слога“ (Миличи, Анџи и сл.), али иза узлазног акцента *к* остаје неизмењено. Тако је и овде те се ови говори у том слажу.

б) Код придева изведених са *-ш*, као наставком за основу:

Јелиџџин, Велиџџин, Јаглиџџин (Попе II), *Тодџрџин, Стџанџџин* (С. До II), *Анџин, Дарџинџин* (Лукавица II), што вреди само за штавичку зону, док у сјеничкој и новопазарској имамо увек: *Анџин, Дџанџин, Велиџин* (Аљиновиће III), *Стџанџин, Стџојџанџин* (Кузмичево I, Н. II, Врановина I).

Овакав начин промене *к* у *ц*, пред наставком за образовање нове речи, утицао је да се измени *ц* у *ч* код вишесложних именица са наставком *-џа*:

Радоџџа-Радоџџин (Брџица II), *Милоџџа-Милоџџин* (Н. Пазар), *Вукоџџа-Вукоџџин, Грџџа-Грџџин* (С. До II), *Анџџа-Анџџин, Јџџа-Јџџин* (Попе II), *Стџџа-Стџџин* (Дежева I), *Маџџа-Маџџин* (Годово II), *кумџџа-кумџџин* (Постење I), *јџнџџа-јџнџџин* (Чедово III). Ова особина позната је и источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 52).

в) Код глагола пред наставком *е-ијџ* и *-ах*:

џечџем-џечџијџа(х)-џечџа (Д. Пољана I), *џечџем-џечџијџа(х)-џечџа* (Н. Пазар), *вџиџем-вџиџијџа(х)-вџиџа* (Попе II), *џесџем-џесџијџа(х)-џесџа, џечџем-џечџијџаше-џечџа* (Гоње III) — у свим говорним зонама.

Поред овакве промене где има услова за њу, ови су гласови претрпели промену и где нема гласовне могућности за то, тј. подвргнути су утицају оних лица у којима је извршена палатализација те прелазе у *ч*, *џс*, *ш* и у 3. л. множине презента: *џечџ, џечџ, џесџџ, вџиџ, вџџ* итд. — на целом подручју. Ова особина позната је и другим говорима: црногорском, косовском и шумадијском.

У императиву пред наставком и место *ц*, *з*, *с* имамо *ч*, *ж*, *ш* — пренесено из презента: *иџчи* (Штаваљ III), *иџчи*, *свучи* (Кузмичево I), *обучи*, *жџжи*, *врши* (Митрова II), и сл. заједничка особина свим зонама.

Насупрот палатализацији тих гласова јавља се и њихово задржавање у двосложним личним именима са ' , " или ^ акцентом или у хипокористичним изразима личних имена било то пред наставком за облик или за основу:

Сџџка-Сџџки-Сџџкин (Попе II), *Лаџка-Лаџки-Лаџкин* (Н. Пазар), *Вуџка-Вуџки-Вуџкин* (Дољани I), *Миџка-Миџки-Миџкин* (Н. Пазар), *Тиџка-Тиџки-Тиџкин*, *Ваџка-Ваџки-Ваџкин* (Пожега I), *Веџка-Веџки-Веџкин* (Дежева I), *Вуџка-Вуџки-Вуџкин* (Грачани I), *Луџка-Луџки-Луџкин* (С. До II), *Дуџка-Дуџки-Дуџкин*, *џџка џџки-џџкин* (Чедово III), *сеџка*, *сеџки-сеџкин* (Н. Пазар) — општа особина овога говора с разликама у акценту.

Упоредо са овим потребно је споменути задржавање гласа *ц* пред наставком за творбу речи код двосложних имена лица женског рода са ' акцентом: *Даџца-Даџцин* (Н. Пазар), *Наџца-Наџцин* (Д. Пољана I), *Јеџца-Јеџцин* (Шушуре III) *Цаџца-Цаџцин* (Постење I).

Проф. М. Стевановић, (ib. 52) каже да се претварање не врши у присвојним придевима изведеним од двосложних имена са " акцентом на крају као *Миџа-Миџин* и сл.

Алтернативна употреба среће се у групама *кј*, *јск* и *шк*: *мајџка-мајџки* и *мајџи* (Н. Пазар), и даље *мајџчин* (Трнава I), *девџџка*, *девџџки* и *девџџи* (Кузмичево I) и даље *девџџчин* (Попе II). Овако је и код речи *војска*, *пушка*, *крушка* и сл. — заједничка особина свим зонама, са разликама у акценту.

Исто тако код придева среће се двојака употреба: *јџдџнаџки* и *јџдџнаџи* (Врановина I, Дежева I, Црквине II, Штаваљ III, Гоње III), ово последње у широкој употреби, *вџлиџки* (Велепоље II, С. До II, Дежева I, Постење I, Вапа III) и *вџлиџи* ређе од првог, *свиџколиџки* (Трнава I), и *свиџколиџи* (Попе II, Д. Пољана I, Чедово III) — архаична језичка црта позната на целом подручју ових говора.

11. СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ

О извесним сугласничким групама било је говора и у досадашњем излагању, али о њима ће се говорити и у одељку о отпадању и испадању дентала као нпр. о *дс* + *к*, *иџси* + *консонант* и *дси* + *консонант*. Овде ћу споменути групе: *сиџ*, *зд*, *сиџр*, *здр*, *шиџ*, *жџд*, *шиџр*, *жџдр*; *сн*, *зн*, *сл* и *зл*; *иш*, *ич*; *ск*, *си* и *иш*.

а) Група *сиџ* чува се у старој речи *џсиџар-џсиџра-о* (С. До II, Кузмичево I) и од ње изведеним: *џсиџриџи*, *наџсиџриџи* (Попе II), *изџсиџриџо се* (Раждагина III), *наџсиџриџо се* (Радаљица I). Сачувана је и у топонимима — *Островица* (село у околини Тутина). Чује се и у околини Берана — *Иванграда* у споменутим речима и у топониму *Зџдџиро*. Иначе *сиџ*, *зд* чувају се, као и другде, ако нису на крају речи: *гусиџина*, *грџдови* и сл.

Упоредо са овим споменућу групе *сѣр*, *здр* које се не мењају: *сѣрана* (Селац I), *сѣрина* (Чедово III), *сѣрашан* (Бекова I), *Здрáво* (Н. Пазар), *здрáвље* (С. До II), *здрáво* и *весело* (Дујке III).

Групе *шиј*, *жд* чувају се ако нису на крају речи: *шијѣиá* (Тушимља I), *ѣшијар* (Батњик I), *ѣрѣшијай* (Брњица III), *ѣрдишијац* (Постење I), *бријждеј* (и *бријжѣей*) — Црквине II, *бријждеáње* (Д. Пољана I).

Са овим групама уземемо и *шијр* и *ждр* које се не мењају: *шијругља* (С. До II), *шијрајац* (Н. Пазар), *шијрѣáлка* (и *сѣрѣáлка*) — Лукавица II, *ждрѣбе* (Н. П.), *ждрáлови* (Штавалъ III), *ждрáње* (Врановина I).

Групе *сн*, *зн*, *сл*, *зл* — не мењају се: *снаá*, *снага* (Вапа III), *снег* (Бекова I), *сновај*, *ѣсноац* (Постење I), *ѣриѣсний*, *ѣсно* (Добриња II), *знање* (Н. Пазар), *ѣознаáње* (С. До II), *ѣрѣзно*, *ѣразно* (Шароње II), *ѣзнаáда* (Кузмичево I), *слѣка* (Гоње III), *јáсле*, *гўсле* (С. До II), *слѣјац* (Батњик I), *ѣслѣ* (Трнава I), *злáйо* (Н. Пазар), *излѣчий* (Буђево II).

У сјеничкој зони код скоро досељених из југозападног дела Црне Горе гласови *з*, *с* испред *л*, *н* дају *жл* и *шл*: *жнáм*, *бѣжноса*, *шлáва*, *шнáга* (Горачиће III — код старих особа).

Групе *ѣш* и *ѣч* не мењају се или се у њима губи први, праскави глас: *ѣшѣвен* (С. До II), *ѣшенѣца* и *шенѣца* (Дежева I), *ѣшенѣчно* и *шенѣчно* (Прѣенова I), *ѣчѣла* и *чѣла* (и *ѣшѣла*) (Бекова I), *ѣчѣлѣњáк* и *чѣлѣњáк* (Косуриће I).

Групе *ск* и *сѣ*- чувају се: *скѣдај* (Добри Дуб II), *скѣвај* (Вапа III), *скѣйна* (Н. Пазар), *ѣрѣскок* (Дежева I), *сѣáвáње* (Угао II), *сѣáвај* (Шароње II), *ѣрѣсѣей*, *сѣáјај* (Калудра I).

Група *ѣш* у почетку речи губи *ѣ*: *ѣшѣца* (Кузмичево I), *ѣшѣшѣца* (Лопиже III), *ѣшѣурина* (Н. Пазар), *ѣшѣѣ-á-ѣ* (Велепоље II).

12. ДИСИМИЛАЦИЈА

И у овом говору познато је разједначавање сугласника истог начина образовања. Глас *м* у суседству са другим назалним гласом врло је нестабилан, било то у почетку речи или даље од почетка.

мн > *мл*: *млáго* (Дежева I), *млзйна* (С. До II), *намлзжѣий* (Чедово III), *ѣомлзжѣий*, *намлзжавáње* (Попе II), *најáмлѣк* (Бољаре II), *на-јамлѣчкѣ* (Сјеница);

мн > *вн*: *ѣавнѣк* (Детане II), *ѣавнѣца* (Дежева I), *ѣáвно*, *зайáвнило се* (Гоње III), *гивнáзија* (Дубово II), *обрáвница* (Дољани I), *гўвно* (Себечево I);

мњ > *мљ*: *дѣмљáк* (Чедово III), *дѣмљѣчáр* (Н. Пазар), *ѣáмљан* (С. До II), *ѣамљандѣи га* (Дежева I), *ѣамљандсáй* (Кузмичево I), *Дáмљан* (Грачани I), *Дамљáнов* (Живалиће I);

мѣ > *нѣ*: *ѣáнѣийѣ*, *ѣáнѣймо*, *уѣáнѣијо*, *ѣáнѣивѣк* (Дежева I, Црквине II);

мб > *нб*: *чкѣнбе*, *чкѣнѣѣи*, *чкѣнбаба* (дебела жена) на целом подручју;

с испред *љ, њ > ш*: *ш љӯдѣма* (Троштице I), *ш Љубом* (Сјеница), *ш Љубицѣм* (Шароње II), *ш Љубѣвом* (Штаваљ III), *ш љекѣрем* (Годово II), *ш љѣйшијем*, *ш љѣйшѣм* (С. До II), *ш њѣма*, *ш њѣм* (Детане II), *ш њѣйшијем* (Увац III), *ш њѣговѣјем* (Тријebene III);

з испред *љ, њ, ђ > ж*: *иж Љуба* (Вапа III), *иж Љубицѣ* (Годово II), *ражљуѣиѣи* (Добриња II), *иж њѣга* (Житниће III), *без њѣга* (Крће III), *иж њѣдѣвѣга гѣја* (Долово II), *бѣж њи*, *бѣж њѣвѣкѣ* (С. До II), *иж њѣвѣкѣ*, *иж Ђѣрђа* (Буђево II).

У сјеничкој и штавичкој зони овај појав доследно је заступљен, док у новопазарској *с, з* и пред *љ, њ* остају неизмењени, што значи да је ова особина унесена из црногорских крајева и задржала се зато што је ту било више усељавања из Црне Горе него у пазарској зони. То ће рећи да је новопазарска зона задржала стару особину или се помоћу морфолошких утицаја вратила на стари однос: *из љекѣра* (Постење I), *без љекѣра* (Дежева I), *без њѣйшија* (Жуњевиће I), *из љубѣви*, *изљубише се* (Трнава I), *изљѣиши се* (Драмиће I).

У нашем језику врло је распрострањена регресивна асимилација, тј. једначење првог сугласника према артикулацији следећег ако су у непосредном додиру. Међутим, има случајева када се јавља и прогресивна асимилација где се врши једначење другог сугласника према претходном. Такав је случај у речима: *кућни*, *срећни*, *броћни*, *воћни* и сл. што даје *кућњи*, *срећњи*, *брѣћњи*, *вѣћњи* где је извршена промена *н* у *њ* према гласу *ћ*, а после се *ћ* променило у *ш* — *куѣињи*, *нѣињи*, *брѣињи*, *вѣињи*, што је споменуто у одељку о асимилацији.

Појав прогресивне асимилације среће се и код сугласника различитих слогова у појединим нашим говорима као што је случај у источној Србији (в. А. Белић, Дијалекти, 238). Исто тако прогресивну асимилацију познају и црногорски говори (в. М. С. ib. 54, Решетар, ib. 138).

Овде ћу споменути и једначење зубно-носнога гласа *н* у *м* испред билабијалних праскавих *б, њ* — *зелемѣћ* (Врановина I), *црвемѣрка* (Н. Пазар), *сѣрамѣиѣица* (Штаваљ III).

У групи *ћњ* једначење се вршило од *ћ* ка *ш*; а у неким случајевима имамо замену *њ* са *ћ*: *имаће* (имање) — Годово II, *нѣмаће* (немање) — Угао II, што је дошло као последица редукције учешћа средњег дела језика као и редукције пропуштања ваздушне струје кроз нос.

15. ГУБЉЕЊЕ И ОТПАДАЊЕ СУГЛАСНИКА

а) *Губљење сугласника*. Широак је појав на овом подручју јер обухвата многе сугласнике:

а) *Дентали* се губе, због пасивности артикулације, у овим положајима: *ѡјмо* (Постење I), *ѡјмоше* (Раждагина III), *гѣѣ*, *гѣѣѣ* (Бољаре II), *ѡоглѣѣи* (Црквине II), *ѡоглѣѣсмо га* (Шипче II), *ѡоглѣѣше не* (Д. Пољана I), *ѡоглѣѣше* (Буђево II); у групи *сѣан > сан* у мушком роду придева што

представља аналошку црту: *рѣдосан* (Расно III), *жѣлосан* (Трнава I), *йѣкосан* (Н. Пазар), *йѣносан* (Вапа III), *мѣлосан* (Кузмичево I), *чѣсан* (Штаваљ III), *йѣсан* (Бекова I), *мѣсан* (Угао II), *вѣласан* (Постење I).

Дентал се губи пред наставком *-сѣво* (*иѣ + сѣво*, *д + сѣво > сѣво*): *брѣсѣво* (С. До II), *богѣсѣво* (Тенково I), *йѣроклѣсѣво* (Вапа III), *срѣсѣво* (Н. П.), *рѣсѣво* (родство) — Годово II, *љѣсѣво* (Попе II), *госѣсѣво* (Кузмичево I).

Сем тога дентал се губи у префиксу ако се тиме не мути значење речи као и у групи *-нѣкв*: *йѣрѣсѣва* (Н. Пазар), *йѣрѣсѣвнѣк* (Постење I), *йѣресѣва* (Дољани I), *йѣресѣднѣк* (Дежева I), *йѣресѣдѣва* (Буђево II), *осѣврай* (Д. Пољана I), *осѣлий* (Драмиће I), *дсусѣво* (Вапа III), *осѣсѣвовѣи* (Ковачи II), *рѣква* (Сјеница), *рѣквица* (Штаваљ III), *рѣквишѣ* (Буђево II).

β) Глас *в* губи се испред *е* (*је*) од јата и у наставку *-сѣво*, као и испред меких гласова *љ*, *ј*; што је споменуто у одељку о гласу *ј*.

Исто тако губи се испред дентала у овим речима: *оде* (овде) *одѣнѣк*, *одекан* (Н. Пазар), *одѣнѣк* (Пожега I).

γ) Од других сугласника испадају: *к*, *м* у овим речима: *нѣга* (нека га), *нѣа му га нѣа* (Осоје I), *йѣрѣа* (Пожега I), *йѣрѣа бѣда* (Љуљац I), *Асѣниѣје*, *Асѣниѣјева сѣда* (Дољани I), *Алѣсандро* (Попе II), *Лѣсандра* (Грачани I), *Цриѣчѣнка* (Буђево II), *цриѣчкѣ* (С. До II), *нѣјаничкѣ* (Гријебине III), *ја нѣм* (ја мним) — Дежева I. У свим овим примерима где је редуциран глас *м* запажа се наметање положаја говорних органа гласа *н*, због његове интензивније артикулације условљене акцентом непосредно иза њега. Из тога је проистекло редуковање усненог учешћа у артикулацији гласа *м* и свођење оба гласа на једну артикулацију. Одступање од овог чини само „*нѣјаничкѣ*“ што се у погледу акцента не слаже са другим примерима. Губљење гласа *м* могло је наступити и у почетку речи испред *н* (ја мним > ја ним).

Глас *н* као и *л* губи се у овим речима: *Косѣадѣн*, *Косѣадѣнка*, *Косѣадѣновиѣ*, *Борѣсѣв*, *Бѣрисѣвов* (Градац III), *благосѣвѣи*, *благосѣви* *га мѣло* (Кокошиће III).

У упитној речци *ли* испада глас *л* у овим положајима: *чуѣвѣи* (чуваш ли) — Дежева I, *чуѣиѣј* (чујеш ли их) — Годово II, *йѣрѣсѣиѣј* (тражиш ли их) — Чедово III. Познато и источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 55).

б) *Ойѣадање гласова*. Везано је за дентале када се налазе на крају речи и у овим случајевима: у групама *зд*, *сѣи*, *жѣд*, *иѣи* — код именица, придевских речи и глагола: *мѣлѣс(ѣи)* — С. До II, *рѣдѣс(ѣи)*, *жѣлѣс(ѣи)*, *нѣјѣс(ѣи)* — Дежева I, *йѣрѣс(ѣи)*, *вѣлѣс(ѣи)*, *чѣс(ѣи)* — Чедово III, *бѣдалѣс(ѣи)*, *лѣцкѣс(ѣи)* — Митрова II, *сѣс* (сести), *йѣрѣс* (прести), *мѣс* (мусти) — Трнава I, *Шѣаваљ* III; *грѣз(д)*, *йѣрѣи(ѣи)*, *йѣрѣрѣи(ѣи)* — Бекова I, Годово II, Вапа III, *кѣљѣиш(ѣи)*, *вѣиш(ѣи)*, *нѣвѣиш(ѣи)* — Лопиже III, Врановина I, Никољача I и ретко *дѣж(д)* — Н. Пазар; или у бројевима од једанаест до деветнаест: *јѣданѣс(ѣи)*, *дѣвѣнѣс(ѣи)* итд. — на целом подручју.

Отпадање дентала у споменутим положајима широка је особина и у другим говорима (в. М. С. *ib.* 57, Ј. В. *ib.* 32; А. Белић, Дијалекти, 241 и д.).

Дентали отпадају и скраја предлога: *код*, *над*, *иод*, *иред*, *изнад*, *исиред*, *исиод* — ако стоје пред речима које почињу гласом сличне артикулације гласу *д* или гласом у којему има компонента по артикулацији слична гласу *д*: *ко(д) мене* — Годово II, *ко(д) шѣбе* — Чедово III, *ко(д) шѣја* и *шѣје* — Дољани I, *на(д) шѣр* (*Не наднѣси се на(д) шѣр*) — Бољаре II, *на(д) шѣбѣм* — Д. Пољана I, *на(д) бунѣр* (*Надвирѣ се на(д) бунѣр*) — Угао II, *и(ре)д шѣр* — С. До II, *и(р)ѣ(д) дѣм* — Шароње II, *и(ре)д шѣбѣм* — Житниће III, *и(ре)д и(н)дѣре* — Постоње I, *и(ре)д шѣрабе* — Н. Пазар, *и(о)д шѣрабе* — Тутин; *и(о)д зѣмљу* — Н. Пазар. Мало активнија артикулација гласа *д* у овом положају даје африкат *дз*; *изна(д) шѣбе* — Штаваљ III, *изна(д) кѣћѣ* — Трнава I, *иси(о)д воденѣцѣ* (и воћенѣцѣ) — Дољани I, *иси(о)д Сѣдѣга Дѣла* — Бороштица II, *иси(ре)д ѣркѣѣ* (Грачане I), *иси(ре)д жѣиша* (Осоје I) и најзад дентали *д*, *ш* отпадају и скраја прилошких речи: *дѣѣ(ш)* и *јдѣѣ ка(д) су дѣшми ка(д) шѣ д'идѣ* (Н. Пазар), *ка(д) шѣ кажѣм* (Лопиже III), *са(д) шѣ дѣј* (и доћ) — С. До II, *са(д) ћѣи ирѣј лѣко* (Буђево II).

16. ГУБЉЕЊЕ ЗВУЧНОСТИ НА КРАЈУ РЕЧИ

Јавља се у овим случајевима: *рѣш* (*ред*), *грѣш*, *јдѣнѣш*, *гдлѣш* (Н. Пазар), *грѣш*, *мѣш*, *нѣш*, *јдѣи(р)ѣш* и *јдѣи(р)ѣш* (Шароње II), *сѣш* (седи и сед), *нѣкаш*, *нѣкаш*, *сѣкаш* (Раждагина III).

Редукција звучности код гласова на крају речи, која резултира из престанка звучне струје „за време експлозије дотичног гласа“, заступљена је и у другим говорима нашег језика (в. А. Белић, Дијалекти, 420 и д.; М. Стевановић, *ib.* 56; М. Решетар, *ib.* 147; Нахтигал, Словански језици, 110; М. Павловић, СДЗб VIII, 130; М. Ивковић, ЈФ I, 66 и др.)

17. РАЗВОЈ СЕКУНДАРНИХ КОНСОНАНТА

а) Између *з-р*, *с-р*, *ж-р* развио се дентал (*д*, *ш*), због струјања ваздуха, у овим речима: *здрѣка*, *наздрѣш* (Долиће II), *здрѣо*, *здрѣнѣш* (Полокци I), *уздрѣш* (*Неће уздрѣш*) — Шипче II, *и(р)ездрѣо* (Н. Пазар), *сирѣчен* (Попе II), *сирѣћа* (Мур I), *сирѣћно било* (Рогатац I), *сирѣјеш* (згрудван пепео) — С. До II — особина позната и другим говорима⁴⁰; *ждрѣка* (зора) — Горачиће III, *ждрѣкање* (Бекова I), *ждрѣкнѣо очѣма* (Прѣнова I), *млдѣо*, *брѣше*, *ждрѣкаш на шѣје жѣне* (Аљиновиће III).

⁴⁰ Види А. Белић, Дијалекти, 218; М. Павловић, Говор Срем. Жупе (СДЗб VIII, 120); Б. Милетић, Прмнички говор (СДЗб IX, 391); П. Ивић, Говор Галипољских Срба (СДВб XII, 141).

Развој секундарних дентала између *з-р*, *с-р* је појав који се среће у ограниченом броју речи, али је познат на целом подручју новопазарско-сјеничких говора. Дентал *д* између *ж-р* ограничен је на споменуте речи, али ни територијално није широк колико други случајеви. Иначе, развој дентала у овом положају врло је стар.

β) Глас *р* уметнут је, према старом предлогу *йрез*, у предлог *без*: *брешумно* (Гоње III), *брешумно* (Црквине II), *брѣз шѹмѣ*, *брѣз душѣ* (Чедово III), *брѣ(з) сѹдкѣ* и *имања*, *брѣздѹшник* (Трнава I), *брѣз обрѣза*, *брѣзобрѣзник* (Мур I), *брѣз водѣ* (Тутин) — у целом говору.

γ) Гласови *н* и *м* јављају се у туђим речима као резултат народне етимологије, а каткад и као резултат аналогije: *Алѣмѹије* (Дољани I), *Милѣнѹије* (Врсенице III), *Асѣнѹије* (Распоганче III), *цингар*, *цингар-лук* (Н. Пазар), *комѣнсија* (Шароње II), *комѣндија* (Градац III), *окѹибмбар* (Дежева I), *фѣмбруѣр* (Жирче II), *шѣмиѹр* и *шѣниѹр* (Мелаје II) — на целом подручју.

Уметање ових гласова код придева на *-ски* изведених од именица на *-ија* може бити место редуцираног *ј* у туђим и нашим речима: *йолѹиѹнскѹ* (Трнава I), *чарѹиѹнскѹ* (Прѣенова I), *чѹиѹчѹиѹнскѹ* (С. До II), *шумадѹиѹнскѹ* (Постење I), *шумадѹиѹнскѹ* (Тријебине III), дакле, под утицајем Шумадинац-Шумадинка, планински и сл. — резултат аналогije (в. М. С. *ib.* 55).

18. МЕТАТЕЗА

Као општепознати случајеви метатезе данас се срећу: *манѣрва* (Шароње II, Дежева I), *неврѣза* (с обзиром на новији начин изговора, а не стари, изворни) — Дољани I, *нѣвѣ* (Сјеница), *цѹкѣ* (С. До II), *нѣмасѹиѹр* (Тврдошево I), *йосѹкѣва* (Штаваљ III), *умреѹиѹн* (кукуруз) — Угао II, *чѣѣла* и *чѣла* (Мелаје II), *љѹкѣва* (С. До II), *ѣѣелар* (Угао II), *гилмѣзија* (Косуриѣ I), *ирѹлски* (књишко) — Угао II, *гѣрѣан*, *кѹјрѣк* (Тушимља I), *йѣчѹиѹи се* (Бекова I), *йѣјсѹ*, *кѣјзѹ*, *Пѣјсѹ* *Пѣшок* (Пасји Поток I, Калудра I, Паресије I).

Индивидуалне појаве метатезе постоје у великој мери, али ја их нисам уносио зато што немају општи карактер.

Метатеза је везана и за друге законе фонетског реда. Пре свега преплиће се са дисимилацијом. То нам показује, нпр. *сѣлови* (сплавови), где се после извршене дисимилације гласова *й* и *в* приступило метатези. Преко *славови* дошло се до *салови* (Рибариѣ I, Црна Ријека I).

19. ХАП.ТОЛОГИЈА

Заступљена је у речима: *брѣмѣноѹиа*, *вѹмѣноѹиа* (Вапа III), *семенѣѹиа* (Дежева I), *йлѣмѣноѹиа* (Буђево I), *чѣслоѹац* (Н. Пазар).

20. ПАРТИКУЛЕ

Стара показна партикула *и* (*i*) која се среће у нашим старим споменицима постоји у овим речима:

ӣџј, *он̄амој*, *ов̄амој*, *ов̄деј*, *он̄деј*, *ӣа̄д̄ај* (С. До II), *с̄а̄д̄ај*, *к̄а̄д̄ај*, *к̄ӯд̄ај* (Горачиће III), *св̄ӯд̄ај* (Трнава I).

Са овим појавом не треба помешати *ѝв̄ој*, *ѝн̄ој*, *ѝӣој*, *к̄ам̄ој* и *ев̄еј*, *еӣѝј*, *енӣј* зато што овде имамо развој гласа *ј* у реченичкој вези: *ево их > ево и > евои > евој*; *еве их > еве и > еви > евеј*, *камо их > камо и > камои > камој*.

Код заменица најчешћа је партикула *зи* која се додаје падежним облицима (датуиву и локативу једн.): *ов̄џзи*, *он̄џзи*, *ӣџзи* (Трнава I), *н̄ен̄џзи* (Кузмичево I), *никак̄џзи*, *мојџзи* (Попе II), *св̄а̄чӣџзи*, *нӣчӣџзи* (Вапа III).

Реч *нај* могла би нас упутити на утицај глагола *дај*, али овај говор не зна за *ј* у императиву те та претпоставка отпада. Има вероватноће да се *ј* овде развило у реченичкој вези.

Покретни вокали прилошких израза из најстарије епохе развитка нашег језика били су моћан потстрек да се појачавање обележи додавањем разних сугласника на које су се опет додавали вокали и тиме стваране сложене партикуле. Таквог су типа: *н-на-не*, *к-ка-ке* — *д̄давл̄ен̄*, *д̄давл̄ена* (Годово II), *ӣо̄ӣљек̄ан̄-ӣо̄ӣљек̄ан̄е-ӣо̄ӣљек̄ан̄а* (Црквине II), *ӣо̄ӣљ̄е̄-ӣд̄ӣљ̄ен̄-а*, *ӣо̄ӣљен̄ан̄-ӣо̄ӣљен̄ан̄е* (Жабрен III), *ӣшуд̄ӣјен̄-а*, *ӣшуд̄ӣјен̄-а* (Грачани I), *д̄давл̄ен̄-д̄давл̄ена* (Дежева I), *ӣш̄ӯна̄к̄-ӣш̄ӯна̄к̄а̄-ӣш̄ӯна̄ке*, *онамо̄ка*, *овамо̄ка* (Годово II), *дол̄ека*, *гор̄ека*, *дан̄аске*, *сӣнд̄џке* (Трнава I). Чује се и код заменица *мене*, *ӣебе*, *себе-мен̄ека*, *ӣебека*, *себека* (Н. Пазар, Д. Пољана I, Крће III). Сем ових среће се и партикула *-ан*, *-ана*, *-ано* која се додаје генитиву и акузативу заменице *них*: *ӣӣан̄*, *ӣӣна*, *ӣӣно* (Н. Пазар, Шипче II, Себечево I, Тријebene III) — код муслиманског становништва. Честа је и партикула *р*: *ӣа̄д̄ер̄*, *с̄а̄д̄ер̄*, *к̄ӯд̄ер̄*, *ӣш̄ӯд̄ер̄* (Н. Пазар), *к̄а̄д̄ар̄*, *с̄а̄д̄ар̄* (Детане II), *св̄ӯд̄ар̄* (Гоње III).

Сврх ових партикула могу се додати друге и тиме добити карактер сложености: *одавл̄ен̄ак̄*, *одавл̄ен̄ак̄ар̄* (Тутин), *о̄ѝен̄ак̄*, *о̄ѝен̄ак̄ак̄* (Дујке III).

У свим овим случајевима, биле партикуле просте или сложене, представљају скамењене остатке речца којима се нешто истицало, али оне данас немају никакве функције.

МОРФОЛОГИЈА

1. Именице

а) ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА БЕЗ НАСТАВКА У НОМ. ЈЕДНИНЕ

Код овог типа именица од једнинских облика карактеристични су својим наставцима вокатив и инструментал.

1. У вокативу једине срећу се два наставка *у*, *е*, али својом употребом не слажу се свакад са стањем у књижевном језику. Пре свега овде нема оне одређености која постоји у књижевном језику, тј. да се код једног типа именица употребљава један од њих, него се код великог броја именица срећу оба. Но, полазећи од семантичке стране, ипак постоји могућност да се одреди када се употребљава један, када други.

α) наставак *у* среће се вазда код заједничких именица које се завршавају са *-ач*, *шељ*, и *-ак* или једним од палатала: *ћ*, *љ*, *ј*, *жс*, *ш*, *њ* — било да су властите или заједничке:

кдсачу (Буђево II), *бѣрачу*, *свѣрачу* (Н. Пазар), *скѣкѣчу* (Вапа III), *кдѣйачу* (Д. Пољана I), *йѣвѣчу*, *скѣйѣчу* (Вишњице III), *йдѣкѣвѣчу* (Н. Пазар), *йрдѣбирѣчу* (Дежева I), *учѣйѣљу* (Кањевине III), *ранѣйѣљу* (Врановина I), *избавѣйѣљу* (Шароње II), *служѣйѣљу* (Бекова I).

Именице на *-ак* било да значе нешто живо или неживо имају наставак *-у*:

йѣйѣк-йѣйѣку (Ковачево I), *йѣйѣку* (Н. Пазар), *рѣучку*, *йдѣѣйѣку* (Брњица III), *лѣлѣйѣку* (Вапа III), *дснѣйѣку* (Годово II), *мѣућку* (Полокци I), *вдѣйѣк-вдѣйѣку* (Дежева I),

Именице на *-ак* које значе чељаде имају *-е*: *лѣвѣче* (Н. Пазар), *глѣуѣче* (С. До II), *йрдѣйѣче* (Сјеница).

Са наставком *-у* су све оне које имају на крају ном. једн. један од споменутих палатала:

Богѣйѣу (Тутин), *Ракѣйѣу* (С. До II), *Сѣйѣнѣйѣу* (Н. Пазар), *вѣѣйѣу* (Дежева I), *мдмѣйѣу*, *мдѣйѣу* (Штавалѣ III), *бдѣљѣу*, *мѣљѣу* (Црквине)

II), *й̑с̑у̑љу* (Трнава I), *кр̑ју* (Попе II), *к̑мишу* (Шушуре III), *нб̑жу* (Пожега I), *ј̑џу* (Тријebene III, Добриња II).

У источноцрногорским говорима М. Стевановић (ib. 62) забележио је да именице мушког рода на мек сугласник имају у вокативу наставак у, али имена лица у Зети имају е.

Наставак у имају у вокативу и неке именице на *к, г, х*, а пред њима нема а: *доч̑ку*, *с̑ид̑гу* (Годово II), *бел̑гу* па и *ма̑у* (маху) — Д. Пољана I, *д̑ау* (даху), *ор̑ау* (ораху) — Штитаре I.

Именица *бу̑ћ* чује се вазда као именица мушког рода и има наставак у у вокативу једнине *-бу̑ћ -бу̑ћу*.

β) Са двојаким наставаком у, е постоје две групе именица. Једну групу чине оне које се завршавају на *-ик*; другу на *-ар*:

на *-ик*: *нд̑и̑њ̑ику* и *нд̑и̑њ̑иче* (Црквине II), *ку̑и̑њ̑ику* и *ку̑и̑њ̑иче* (Батњик I), *бр̑нику* и *бр̑ниче* (Дежева I), *ш̑љ̑вику* и *ш̑љ̑виче* (Брњица III), *ј̑р̑ику* и *ј̑р̑иче* (јари јечам или кукуруз) — Ступ III, *м̑р̑и̑вику* и *м̑р̑и̑виче* (Долово II), *ћ̑у̑вику* и *ћ̑у̑виче* (Расно III), *д̑и̑ас̑нику* и *д̑и̑ас̑ниче* (Добриња II), *на̑й̑ас̑нику* и *на̑й̑ас̑ниче* (Сјеница), *й̑д̑мо̑и̑њ̑ику* и *й̑д̑мо̑и̑њ̑иче* (Судско Село I), *з̑мен̑ику* и *з̑мен̑иче* (друго чешће) — Пиларета I, али само: *нес̑р̑е̑и̑њ̑иче*, *ј̑д̑ниче* (Трнава I), *на̑ј̑м̑и̑че* (Избице I), *л̑ден̑иче* (Дежева I), *з̑лос̑р̑е̑и̑њ̑иче* (Попе II). Имена лица имају у: *Ту̑ф̑ик-Ту̑ф̑ику*, *Р̑е̑ф̑ик-Р̑е̑ф̑ику* (Годово II, Паљево II, Н. Пазар, Кањевине III).

на *-ар*: *г̑д̑с̑од̑ару* и *г̑д̑с̑од̑аре*, *д̑бу̑ћ̑ару* и *д̑бу̑ћ̑аре* (Сјеница), *й̑к̑ару* и *й̑к̑аре* (Д. Пољана I), *й̑д̑з̑ару* и *й̑д̑з̑аре* (Н. Пазар), *д̑и̑ан̑ч̑ару* и *д̑и̑ан̑ч̑аре* (Дежева I), *д̑и̑ан̑ћ̑аре* и *д̑и̑ан̑ћ̑ару* (Осоје I), *г̑д̑вед̑ару* и *г̑д̑вед̑аре* (Тријebene III), *ч̑у̑в̑ару* и *ч̑у̑в̑аре* (Пожега I), *с̑и̑д̑ћ̑ару* и *с̑и̑д̑ч̑аре* (Бобовик I), *г̑в̑д̑ж̑ћ̑ару* и *г̑в̑д̑ж̑ћ̑аре* (Постење I), *бр̑в̑ару* и *бр̑в̑аре* (Трнава I). Имена лица имају вазда е: *Л̑з̑ар-Л̑з̑аре* (Јбуљац I), *С̑в̑е̑и̑оз̑ар-С̑в̑е̑и̑оз̑аре* (Добриње II), *В̑ел̑из̑ар-В̑ел̑из̑аре* (Аљиновиће III), *Ал̑ес̑анд̑ар-Ал̑ес̑анд̑аре* (Дољани I); а у штавичкој зони номинативски и вокат. облик именице Александар је *Лес̑анд̑ро*.

У источноцрногорским говорима именице овог типа (на *-ар*) имају у вокативу у, е (в. М. Стевановић, ib. 62), а у говору Пиве и Дробњака имају у сем имена лица где је заступљено е (в. Ј. Вуковић, ib. 50).

γ) Посебну групу чине именице на *-иr* (*и̑ј̑ер*) од којих неке увек имају у, а неке е, што проистиче из семантичке диференцијације. Наиме, именице које не значе живо биће имају увек у:

к̑д̑л̑и̑ру (и *к̑д̑л̑и̑ј̑еру*), *к̑д̑си̑ру* (и *к̑д̑си̑ј̑еру*) — Селац I, *й̑у̑и̑и̑ру* (и *й̑у̑и̑и̑ј̑еру*), *к̑д̑ми̑и̑ру* (и *к̑д̑ми̑и̑ј̑еру*) — Дољани I, *ч̑д̑ма̑и̑и̑ру* (рубље) — Црквине II; а именице које значе живо биће имају е: *д̑фи̑н̑ци̑ре* (и *д̑фи̑ци̑ре*) — Дежева I, *к̑д̑ман̑д̑и̑ре*, *бр̑и̑гад̑и̑ре*, *и̑н̑чи̑л̑и̑ре* (Вапа III, Д. Пољана I, Тушимља I, Рајетиће I). Са њима иду и имена лица: *М̑д̑ми̑ре*, *Ч̑д̑дом̑и̑ре*, *В̑у̑ком̑и̑ре*, *Р̑ад̑ом̑и̑ре*, *Љ̑уб̑ом̑и̑ре* — у свим зонама, а код муслиманских имена има и двојности: *Нез̑и̑р-Нез̑и̑ре*, али *Аз̑и̑р-Аз̑и̑ре* и *Аз̑и̑ру* (Годово II).

Као заједничке именице на *-ир* имају у вокативу наставак *у* и оне које се завршавају на *д*, *џ* а значе нешто неживо: *јад-јаду* (о јаду мој)

— Сјеница, *наду* (надање) — Црквине II, *илдџу*, *брџу* (Трнава I), *џрџџу* (Н. Пазар), *намџу*, *вилџу* (Штитари I); са наставком *е* оне које значе нешто живо: *нарџе*, *гаџе*, *смарџе* (Д. Пољана I), *гаџе* (Тријевине III).

Именицом *нџрод* може се означити слаба летина или плод неке воћке или пород слабих особина. Са првим значењем вокатив има наставак *е* (е), а са другим *у* и *е* као именица *изрод-изрџе* и *изрџу* (Штавал III, Дежева I).

Двојност је заступљена и код именица на *-ац* што долази због семантичке и акценатске неједнакости. Наставак *у* имају оне које значе нешто неживо, а стари кратки акценат им је на средњем слогу:

конџу (Врбозази I), *џовџу*, *џорџу* (Тушимља I), *џоклџу* (Годово II), *џоклоџу*, *заклоџу* (Шушуре II); наставак *е* имају оне које значе живо биће, а стари кратки акценат им је на крајњем слогу: *свџац-свџе* (Годово II), *слџче* (и *слџџе*) — Дољани I, *исдрџче* (и *исдрџџе*) — Вапа III, *џџче* (и *џџџе*) — С. До II, *џџче*, *џџац-џџац* (Брњица III), *кџац-кџац* (Житније II). Имена лица на *ш* имају *е*: *Мџлоше*, *Рџдоше* (Велепоље II), *Јџгоше* (Буђево II, С. До II, Дежева I). Овакво је стање и код имена лица која се завршавају на *з*, *с*: *Идрџе*, *Аџсе*, *Мџрџе* (Н. Пазар, Црквине II, Тутин, Багачије III).

Инсџрументџал јџднине. Има двојак наставак *-ом* и *-ем*. Именице које се завршавају палаталом, ако значе живо биће, или имају само *-ем* или је тај наставак претежнији од *-ом*, а оне које значе нешто неживо имају оба наставка у једнакој мери:

вџџџем (Угао II), *Богџџем* (Шароње II), *младџџем* (Н. Пазар), *бџџџем* (Ступ III), *рџџџем* (Вапа III), *учџџем* (Тријевине III), *орџџем*, *коџџем* (Вапа II), *ковџџем* (Попе II), *џрџџем* (и *џрџџем*) — Окосе I, *јџџем* (и *јџџем*) — Сјеница, *Мџлошџем* (и *Мџлошџем*) — Судско Село I, *маџџем* (и *маџџем*) — Војковиће I, *чекџџем* (и *чекџџем*) — Митрова II, *џџџџем* и ређе *џџџџџем* (Драгојловиће III).

Двојност постоји и код именица на *-ац*: *јџџџџем* и *јџџџџџем* (Шароње II), *сџџџџем* и *сџџџџџем* (Јеребице II), *кџџџџем* и *кџџџџџем* (Увац III), *јџџџџем* и *јџџџџџем* (Бекова I), *зџџџџем* и *зџџџџџем*, *џрџџџџем* и *џрџџџџџем* (Врсенице III).

У говору Пиве и Дробњака иза непчаника *љ*, *ј* чешће је *-ом* него *-ем*, а код презимена на *ћ* увек *-ем*. Иза *ц* постоји двојност, а иза других непчаника ређе је *-ем* (в. Ј. В., ib. 51).

Напоредна употреба *-ем*, *ом* среће се и код именица на *-ар*:

Пазџџем, *-ом*, *бџџџем* *-ем*, *-ом* (Н. Пазар), *џџџџем* *-ем*, *-ом* (Дунишиће III), *чџџџем* *-ем*, *-ом* (Осаоница I), *говџџџем* *-ем*, *-ом* (Попе II).

Имена лица на *-ар* такође имају двојност: *Лаз̄ар-ем, -ом* (Врановина I), *Свѣйоз̄ар-ем, -ом* (Аљиновиће III), али имена лица са непостојаним *а* увек имају *-ом*: *Пѣйром, Мийром*, као и она која се завршавају на *-ир*: *Славом̄иром, Чѣдом̄иром, Нези́ром* — на целом подручју.

Двојност се среће и код заједничких именица на *-ир*. Наиме, оне које значе нешто неживо имају *-ом*, а ако значе живо биће, имају *-ом и -ем*:

комийром, кѣндийром (Ковачево I), *коси́ром* (Селац I, Тврдошево I), *офици́ром и офици́рем, командиром и командирем* (Штаваљ III, Камешница III). Именице на *к, г, х* имају *-ом*:

дочѣком, ирѣйѣком (Пожега I), *иосѣком, исѣком* (Н. Пазар), *ур̄анком* (Трнава I), *нар̄амком* (Кузмичево I), *на̄ирѣйком* (Вапа III), *бѣлегом, слдгом* (слог је женска спрема), *идлогом* (Аљиновиће III), *сир̄дом* (страх), *ма̄дом* (мах) — Врановина I. Овај наставак имају и именице на *д, њ*: *ра̄дом, лѣдом, ја̄дом* (Тропугице I), *га̄дом, ја̄дом, нѣра̄дом, њора̄дом* (Долиће II, С. До II), *нѣродом, ӣродом* (Вапа III, Шушуре III), *Мѣмедом* (Шипче II), *гра̄дом* (Врановина I), *ил̄битом, скд̄битом* (Горачиће III), *ирѣвра̄ином, кӣја̄мѣином* (Себечево II, Црквине II).

Именица *дан* има облик *даном* и *да̄њом* (као у косовско-ресавском) — Н. Пазар, Кузмичево I — и облик *да̄њу* са прилошким значењем.

Именица *иуи* гласи *иӯиѣм* и *иӯиѣом*. Први облик има и прилошко значење „на тај начин“: *Т̄ӣјем п̄уѣм нѣѣнѣш дѣбит н̄ишта*.

МНОЖИНСКИ ОБЛИЦИ

У великом броју једносложних и двосложних именица облици множине проширују се уметком *-ов, -ев* и тиме каткад одступају од књижевног језика, као нпр. у овим случајевима:

зна̄кови-зна̄кѣв̄а-зна̄кове-зна̄ковима, да̄нови-да̄нѣв̄а-да̄нове-да̄новима (Штаваљ II), *а̄к̄ӣѣви-а̄к̄ӣѣв̄а-а̄к̄ӣѣве-а̄к̄ӣѣвима* (Годово II), *вѣшо-ови-вѣшѣв̄а-вѣшѣве-вѣшовима* (Н. Пазар), *кӯјракови-кӯјракѣв̄а-кӯјракове-кӯјраковима* (Тушимља I), *д̄блакови-д̄блакѣв̄а-д̄блакове-д̄блаковима* (Раждагина III), *га̄вранови-га̄вранѣв̄а-га̄вранѣве-га̄врановима* (Штитари I), *ча̄рдакови-ча̄рдакѣв̄а-ча̄рдакове-ча̄рдаковима* (Добриња II), *кд̄лушѣви-кд̄лушѣв̄а-кд̄лушѣве-кд̄лушѣвима* (Д. Пољана I).

Именица *Србин* код муслимана гласи често *Срб*, а у множини *Србови-Србѣв̄а-Србовима* (Д. Пољана I, Крће III, Раждагина II, Глоговик I, Годово II).

Неке двосложне речи на *-иц* и *-ак* (ѣц, ѣк) чују се са непроширеним и проширеним облицима множине:

мѣл̄ѣви-мѣл̄ѣв̄а-мѣл̄ѣве-мѣл̄ѣвима и *мѣл̄ѣвѣви-мѣл̄ѣвѣв̄а-мѣл̄ѣвѣве-мѣл̄ѣвѣвима* (Постење I), *сӣѣрци-сӣѣрѣв̄а-сӣѣрѣве-сӣѣрѣвима* и *сӣѣрѣвѣви-*

-*сї̄а̀рчѣвā-сї̄а̀рчѣве-сї̄а̀рчѣвима* (Бекова I), *сї̄у̀йѣци-сї̄у̀йѣца-сї̄у̀йѣце-сї̄у̀йѣцима* и *сї̄у̀йѣчеви-сї̄у̀йѣчѣвā-сї̄у̀йѣчеве-сї̄у̀йѣчевима* (Црквине II), *ї̄љусци* и *ї̄љускови-ї̄љускѡвā-ї̄љускове-ї̄љусковима* (Штаваљ III), *лѡнци-лѡнца-лѡнце-лѡнцима* и *лѡнчеви-лѡнчѣвā-лѡнчеве-лѡнчевима* (Делимеђе II), *свѣци-свѣтїаца-свѣце-свѣцима* и *свѣдѣви-свѣдѣвā-свѣдѣве-свѣдѣвима* (С. До II).

Овако се понаша и именица *ѣак* : *ѣаци-ѣака-ѣаке-ѣацима* и *ѣакѡви-ѣакѡвā-ѣакѡве-ѣакѡвима* (Кузмичево I, Полокци I, Добриња II).

У говору Пиве и Дробњака обичнији је проширен облик множине код двосложних именица „с кратким првим акцентованим слогом и дужином на другом слогу“, а код једносложних, множина је обичнија без уметка ако у косим падежима именице имају узлазни или краткосилазни акценат (в. Ј. В. *ib.* 51—52).

Источноцрногорски говори знају за проширење множинских облика једносложних и двосложних именица као и овај говор (в. М. С. *ib.* 66).

Остатак номинатива множине именица типа *камене* сачувао се у великом броју назива места:

Рибариће, Зāјчиће, Вѡјселиће, Мāйїдѡвиће, Прѡвѡновиће, Гѡрачиће, Жїйїниће, Дуњишиће, Жўњѡвиће, Вѡјковиће, Конѡдишиће, Дрāмиће, Мїйишиће, Цѡкѡвїће, Драгāниће, Крāвиће, Кончулиће (овако и у источноцрногорским говорима, в. М. С. *ib.* 66).

Генитив множине има наставак *а*, сем малог одступања што ће се показати ниже у свим зонама:

зїдѡвā, јунāкā, војнїкā, косāчā, чѡбāнā, зѡчѣвā, лāвѡвā, брѡгѡвā, задругārā, яарїшїзāнā, кўйїаца, иѡдѡврā, ајдўкā и сл.; у сјеничкој зони: *ајдўкā, косāчā* (Шушуре, Горачиће, Вапа).

Непроширен генитив множине срећемо код именица: *свāшїā, брāшїā, рѡбā, (чланова породице), илāсїā, снѡїā, дрўгā, иушїā, маќā, кмѡїшїā*. Овај последњи облик чуо сам у Долићима и Годову: *Укосїјѡ ѡсам илāсїшїā; Прѡїаде му дѡвѡїшї рѡбā; Погїнўло е дѡвѡїшї свāшїā где су се срѡли*.

Овакав генитив је обичан, код ових именица, при казивању неке количине, иначе је у употреби проширен.

Именица *гвс(ӣ)* у генитиву множине гласи *госїшї*, а именица *ѡвсї̄* (тур. в. РЈА, Вука, Елезовића СДЗБ IV) у генитиву множине гласи *ѡдсїѡвā* (Н. Пазар, Д. Пољана, Сјеница, Годово II).

Именица *нокai* у ген. множине гласи *нокїшї* и *ндќāишї*. Ово друго је чешиће.

Наставак *и* у ген. множине, сем код споменутих речи, среће се каткад и код именица *црѡ-црѡї* поред *црѡвā, мрāвї* поред *мрāвā, брāвї* поред *брāвā*, али рекао бих обичнији је наставак *а* као и код речи којима се обележава време: *сāшїā, мїнўшїā, сѡкўндā*, а тако и *мѡсѡца*. Овамо иде и *иѡдрāвā* (С. До II, Буђево II, Д. Пољана I, Врановина I).

Именица *чдвек-чдвек* као суплетивна, има у генитиву множине облик *људѝ* и *људѝ* у целом говору.

Облик *дајива* и *инструментала* има наставак *-има*: *ѵрсиѝма*, *ноќиѝма*, *ђавоѝма* и *ђавоѝма*, *синовима*, *бдевима*, *рдоговима*, *јурѝшима*, *змѝвима*, *ѵѝѝѝвима* и *ѵѝѝѝвима*.

У новопазарској и сјеничкој зони у неколико именица чује се и наставак *-ма*: *кѝѝма*, *људма* (Дежева I). *вдовма*, *јармовма* (Тријебине III), али је чешће коњима, људима, воловима, јармовима. У штавичкој зони код ових речи имамо само наставак *-има*.

Локатив множине. Када овај падеж стоји са предлогом *о* или *ѵри* има исти наставак као датив и инструментал, али ако стоји са предлогом *ѵо* никад нема наставак *-има* него *а* као генитив множине (Бољаре II). Историски развитак наставка *а* у генитиву друкчији је од развитка наставка *а* у локативу, зато је потребан кратак осврт на ово питање.

У локативу множине наставак *а*, уколико се овде среће, развио се путем „накалемљивања“ наставка локатива множине на генитив множине.

Претпоставља се да се ово догодило првобитно код именица типа син, тј. наставак локатива *-ѝх* додат је генитивском облику и добивено је *синовѝх* као и *ѵѝѝѝх*, *маѝѝѝѝх* итд. Узрок овом „накалемљивању“ је једнакост генитива двојине са локативом двојине. То је учинило да се генитив јавља место локатива и локатив место генитива у множини. После епохе губљења гласа *х* створен је један облик за генитив -локатив и задржао се до данас у новоштокавским говорима архаичнијег типа (косовско-ресавски и зетски) — в. А. Белић, Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 1, стр. 129—130.

Проф. М. Стевановић сматра да у овом случају не постоји једначење генитива и локатива, већ да то представља контаминацију облика генитива и старог наставка локатива множина, што је дошло после губљења наставка генитива множине. (в. М. С. *ib.* 67).⁴¹

Ја сматрам да је мишљење о контаминовању ових облика могућно и исправно, али томе процесу морао је предходити неки момент који га је условио. Тај момент могао би бити једнакост генитива-локатива у двојини код именица.

Кад су се облици двојине, помешавши се са множинским, изгубили као посебна категорија, траг једнакости ових падежа задржао се у свести носилаца једне групе говора новоштокавског типа и поново се појавио у контаминацији ових падежних облика.

Ова морфолошко-синтаксичка особина значајна је и са другог гледишта. Наиме, да је књижевни језик наших старих споменика (од XII—XV века) био сасвим далеко од разговорног језика, било би чудновато откуд овај појав (књижевног језика) контаминовања да се јави

⁴¹ Решетар сматра да је глас *х* био нека веза између генитива и локатива те је отуд дошло до међусобне замене код њих (Der štok. Dial. 213); Р. Бошковић сматра да једнакост генитива и локатива потиче од једнакости ових падежа код придева и придевских заменица (в. Годиншњак С. и В. Стојановић, II стр. 32),

као црта ван књижевног говора и да се сачува на великом подручју новоштокавске говорне групе.

Данас у овом говору, у граничној зони поред Бихора, једнакост локатива са генитивом среће се само када именска реч стоји са предлогом *ио*: *ио сабѡра̄, ио зидѡв̄а̄, ио идиѡк̄а̄, ио болеснӣч̄а̄, ио мајсиѡра̄, ио дишѡс̄а̄, ио дгњев̄а̄* (Бољаре II).

У источноцрногорским говорима (М. С. ib. 70) контаминован облик генитива у служби локатива употребљава се не само са предлогом *ио* него и са *о* и *ири*. У овом, пак, делу говора облик генитива у служби локатива никада се не среће са предлозима *ири* и *о*, већ увек локатив са наставком *-има*: *о оишѡсима, о јун̄а̄ӣма, о ајд̄ӯӣма, о мајсиѡрима, о досељенӣӣма; ири зидовима, ири ӣв̄ӣерима, ири иод̄овима, ири кр̄бовима* и сл.

Појава горње црте може се објаснити утицајем црногорских говора.

На другој страни запажемо да је ова црта непозната новопазарској и сјеничкој зони, мада се оне по једним делом наслањају на говоре који чувају ту особину (новопазарска на косовско-ресавски, где се ген. употребљава место локатива — в. Archiv XXV 217, сјеничка на бјелополски). Држим да је уношење ове особине у ове зоне било сасвим могућно, али је она ишчезавала јер је утицај млађих новоштокавских говора овде био много снажнији, те се због тога овде није могла одржати.

Именица *камен* сачувала се у старом облику *ками* (*камы*) и употребљава се више са прилошким значењем (слабо, зло, тешко) у зони поред Бихора и врло ретко (Бољаре II): *К̄а̄мӣе с̄ӣѡк̄о̄; К̄а̄мӣ м̄ене о(д) ӣѡбе; К̄а̄мӣ да м̄у е*. У истој месту среће се и са значењем именским (камен): *К̄а̄мӣ ӣӣ у ѡсӣа; К̄а̄мӣ ӣӣ у в̄ӣлице; К̄а̄мӣ ӣӣ у гла̄ву*.

Према облику *ками* образован је генитив *кама* (данас се не употребљава), а према њему је образован облик номинатива *кам*. Овај се облик, у поменутој зони, данас скоро не чује поред дужег облика-камен.

Овакви краћи облици, поред дужих, чују се код ових речи: *г̄р̄м* (жбун), *ӣла̄м, ӣра̄м, б̄ӯс* — *Б̄ѡше се сакр̄ӣјо иза једно̄га г̄р̄ма* (Буђево II), *Колико се з̄ас̄ӣӣде, св̄ѡ му ӣла̄мови ударӣше уз д̄браз* (Тријебине III), *К̄а̄д је д̄ѡфа̄ӣӣ ӣла̄м, н̄ѡсӣаде за ӣр̄ѡн̄ ѡка* (С. До II), *С̄акр̄ӣ се у ӣра̄м маг̄л̄е, ӣѡ га не на̄ђӣше* (Н. Пазар), *Не да̄м ӣӣ ни један ӣра̄м в̄ун̄ѡ* (Долиће II) са деминутивним значењем; *Ка̄ка м̄у е гла̄ва к̄ѡ б̄ӯс* (Д. Пољана I) (види Вука, Пословице, Предговор, XLV).

Именице које у књижевном језику имају наставак *-лац* (лъц), а значе живо биће, у овом говору немају у номинативу тај наставак, него је према косим падежима, где је *л* вокализовано (*л > о*), образован облик номинатива: *ӯсӣѡѡц, ра̄ӣѡѡц, чув̄ѡѡц, бран̄ѡѡц, с̄ӣар̄ѡѡц, им̄ѡѡц* (који има), *н̄ѡма̄ѡц* (који нема), *ӣре̄ѡѡц, ж̄се̄ѡѡц*. И у генитиву множине код ових и сличних именица вазда се задржава *о*: *ӣра̄ӣѡѡѡ, бран̄ѡѡѡ, им̄ѡѡѡ, ж̄се̄ѡѡѡ, ра̄нӣѡѡѡ*.

У штавичкој зони сем жетеѡц чује се *ж̄с̄њ̄ѡѡв̄ар*, ген. множине *ж̄с̄њ̄ѡѡв̄ар̄а̄* (Добриња, Годово).

Споменућу на крају неколико именица које у овом говору као и другим имају двојаку промену. То су већином некадашње именице

мушког рода *i* основа које су, помешавши се са именицама мушког рода *o*-основа, примиле њихове наставке, те су отуда и стекле ову особину:

jād-u, jād-a, glād-u, glād-a, smrād-u, smrād-a, p̄dgān-u, p̄dgān-a, d̄dbīn-u, d̄dbīn-a, r̄ūkovēd-u, r̄ūkovēd-a, zvēr-u, zvēr-a, vārbi-u, vārbi-a — на целом подручју.

Именица *jad* карактеристична је и тиме што има множинске облике именица женског рода типа жена: *jāde- jādā- jādama*.

Двојаку промену има и именица *krv-* старе у (и) основе — која се помешала са *i* основама женског рода и примила њихове наставке — *krv-u-i*, а сем тога примила је наставке и од именица мушког рода *o* основа — *krv-a-u*.

Карактеристична је именица *rai* зато што је изишла из групе именица женског рода *u* основа и пришла именицама женског рода *a* основа. Отуда је добила у номинативу наставак *a* па се и у промени изједначила са њима: *rai-a-ē-u-ū-ō-m* о *rai*, *rai-e-raiā-raiāma*.

Именица *rat* женског рода је и у црногорским и херцеговачким говорима, али тамо спада у именице жен. рода без наставка (*rat-i-i*) — в. М. Стевановић, *ib.* 71; Ј. Вуковић, *ib.* 50.

б) ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА БЕЗ НАСТАВКА У НОМ. ЈЕДНИНЕ

У којој мери ове именице чине одступања од књижевног језика најбоље се запажа у инструменталу јединице. Иако овај говор зна и за новије јотовање, ипак се то овде није у потпуности спровело. Именице овог типа чувају најчешће стари наставак *u*, каткад имају наставак *-ju*, а кашто се извршила и контаминација двају наставака *-om* и *-ju* као у речима: *smr̄hom, p̄dm̄hom, kr̄v̄vom, s̄dv̄om* и *nd̄hom*.

Наставак *u* имају увек: *st̄vār-u, r̄eč-u, st̄vārōs(ū)-u, ml̄dōs(ū)-u, m̄r̄s-u, nāp̄as(ū)-u, p̄ēd-u* (у изреци увек *p̄ēhu*): *Nisam z̄dov̄b̄lan s̄ ov̄m st̄vārū* (Пожега I), *Jā p̄i gar̄āp̄ūem mōjōm r̄eči* (Буђево II), *Nd̄s̄ se sa st̄vārōst̄i* (Постење I), *Lākō e p̄dōe ē si se oīās̄ s̄ ml̄dōst̄i* и *snāḡm* (Попа II), *Šp̄ā h̄e s̄ ov̄l̄k̄m m̄r̄si* (Кузмичево I), *Udr̄z̄j̄jo si se s̄ ov̄m nāp̄ast̄i* (и *nānast̄i*) — Брњица III, *Čdv̄ek se n̄ m̄ri p̄ēhu nō p̄dm̄ēhu* (Шушуре III).

Поред наставка *u* чује се и *-ju*: *čas(ū)-čas̄t̄i* и *čas̄hu* (Дунишиће III), *ml̄ōs(ū)-ml̄ōst̄i* и *ml̄ōsh̄u* (Вапа III), *p̄rd̄iās(ū)-p̄rd̄iās̄t̄i* и *p̄rd̄iāsh̄u* (Тушимља I), *nōj-nōhu* и *nd̄hom*, али увек *p̄dm̄ōhu*: *S̄ p̄r̄h̄m p̄dm̄ōhu* (Дежева I, Врановина I). Облик *pohu* има прилошко значење: *Dobro vid̄iš̄i nd̄hu* (в. облик дању) — в. М. С. *ib.* 65 и Ј. В. *ib.* 58.

Именица *khi* чује се у овим говорима као *khi, sh̄er, k̄er* што значи да се акузативски облик јавља као номинатив и данас нема разлика између ова два падежа. У штавичкој зони чешће је *sh̄er* и у инструменталу јединице гласи *sh̄erōm* (*Oīsh̄il̄e sa sh̄erōm na s̄bor* — Попа II). Друга два облика (*khi, k̄er*) распрострањенија су у сјеничкој и новопазарској

У источноцрногорским говорима код именица овог типа (в. М. С. ib. 65) вокатив увек има *e*, а тако и код вишесложних на *-ица*.

Наставак *o* у вокативу јединице имају и оне двосложне именице са старим краткосилазним (") акцентом на крају: *кѹцо* (Пожега I), *мајцо* (Вапа III) *иѹца-иѹцо* (типава жена, девојка) — С. До II, *фѹца-фѹцо* (онај ко се свуда завлачи) — Н. Пазар, *фрѹца-фрѹцо* (жена или девојка која кокетира) — Сјеница, *мѹцо* (Штаваљ III).

У источноцрногорским говорима именице овог типа понашају се као оне из претходног става (в. М. С. ib. 65). У црмничком говору двосложне именице на *-ица* имају *o* (СДЗБ IX, 406). Овакво је стање и у Бихору и околини Берана.

Тросложне и вишесложне заједничке именице женског рода на *-ица* истичем посебно зато што се понашају двојако. Наиме, у новопазарској и сјеничкој зони оне често имају наставак *e*: *ишениѹце*, *маљѹце*, *јѹриѹце* (Дежева I); *Јѹриѹце мѹја*, *кѹзиѹце мѹја* (Пожега I), *Кѹѹиѹце*, *слободѹце мѹја*; *сиѹрелиѹце*, *јѹдниѹце грѹднѹ*, *кѹкавиѹце црнѹ* (и кукавицо) — Кузмичево I, *чѹбаниѹце вѹрѹлиѹце* (Врсенице III), *Чѹбаниѹце вѹрѹлиѹце*, *ишѹѹ ме вѹрѹи свѹкѹ дѹн* (Штаваљ III), *иѹријѹиѹѹѹиѹце* (и пријатѹѹиѹцо) — Дујке III; а у штавичкој зони ове именице имају готово увек *o*. Могло би се рећи да је исти однос између *e* у овој зони и *o* у претходним: *несрѹѹиѹниѹцо*, *кѹкавиѹцо*, *незнѹлиѹцо*, *издѹиѹцо* (С. Д. II), *иѹроклѹѹиѹниѹцо* (Шароње II), *мѹзалиѹцо* (и мазалице), *иѹридѹиѹлиѹцо* (Годово II), *иѹромѹкѹлиѹцо*, *маљѹцо* (Попе, Добриња). Од именица м. рода чује се поглавица-цо.

Заједничке именице са једним или два консонанта на завршетку основе имају у вокативу јединице наставак *o* у свим зонама: *њѹво*, *ливѹдо*, *мајко*, *ћѹрко*, *слѹмко*, *црѹѹиѹѹо*, *гѹско* итд. — као у књижевном језику.

Неке именице које значе чељаде мушког и женског рода имају вокатив једнак номинативу: *ишѹиѹ*, *мѹма*, *ишѹѹиѹка*, *ујна*, *сиѹрѹина*. Само именица снаа (снаха) има у вокативу наставак *o-снѹѹ*; али код варошког становништва и ове именице, тј. тата, мама и сл. чују се са наставком *o*: *ишѹиѹ*, *мамо*, *бабо*, *ујно* и сл.

Именице *баба* и *сиѹрина* чују се на овом подручју и са погрдним значењем и тада имају у вокативу јединице наставак *o*: *ћѹѹиѹи*, *бѹѹо*, *јѹдна* (Штаваљ III), *Иди*, *сиѹрѹино јѹдна* (Бекова I).

Наставак *o* имају и хипокористични изрази као: *бѹко*, *ишѹѹиѹ*, *сѹко* па и именица *чиѹка-чиѹко* (мушки род).

У зони поред Бихора именица *бака* има у вокативу јединице наставак *e-бѹке* (Бољаре II) — особина бихорског и беранског говора.

Заједничке именице мушког рода на *-а* имају неједнак облик вокатива на подручју ових говора. Наиме, у новопазарској и сјеничкој зони вок. има наставак *o*: *слѹго* (Трнава I), *арѹмѹбаиѹ*, *кадиѹ* (Штаваљ III), *судѹиѹ*, *циѹиѹ* (Врановина I), а у штавичкој зони вокатив ових именица често је једнак номинативу јединице: *судѹиѹја*, *владѹиѹка* — *судѹиѹја* *владѹиѹка* (Годово II), *кадиѹја*, *арѹмѹбаша-кадиѹја*, *арѹмѹбаша* (Црквине II), само *слуга* има наставак *o- слѹго*.

Номинатив множине. Стари облик номинатива множине именица типа *камене* чува се у великој мери у називима места: *Дѹлѹмеђе*, *Бѹ-*

Када је придјев саставни део имена места, оно има придјевску промену: *Крѣа Јѣла-Крѣѣ Јѣлѣ-Крѣѣј Јѣли*, *Ђѣрова Глѣвица — Ђѣровѣ Глѣвицѣ — Ђѣровѣј Глѣвици*, *Дѣга Пољѣна — Дѣгѣ Пољѣнѣ — Дѣгѣј Пољѣни*, *Дѣшѣ Рѣјѣка — Дѣшѣ Рѣјѣкѣ — Дѣшѣј Рѣјѣци*.

На крају ћу споменути да је и именица *ѣисмо* примила наставак *а* те спада у групу ових именица, тј. мења се у једнини исто као именице типа жена: *ѣисма-ѣисмѣ-ѣисми-ѣисму-ѣисмѣм -о ѣисми*. У множини постоји колебање, тј. мења се и као женски и као средњи род: *ѣисме-ѣисми-ѣисмѣма* и *ѣисма-ѣисмѣма-ѣисмима*. Ово друго је чешће: *ѣимѣ двѣ ѣисме у дѣшѣнију* (Раждагина II), *Дѣнѣо ми ѣисму из дѣшѣниѣѣ* (Крѣе III), *Вѣиди ѣмѣ ли кѣка ѣисма* (Дежева I), *Дѣмѣ бѣчиѣи ѣисму у вѣрби* (Штаваљ III), *Дошлѣмѣ ѣисма* (Попа II).

г) ИМЕНИЦЕ МУШКОГ И СРЕДЊЕГ РОДА СА НАСТАВКОМ О-Е

Именице типа *Вѣуко*, *Мѣрко*, *Брѣнко* и сл. наметнуле су свој номинативски наставак именима *Лѣука* и *Ђѣрѣѣ* и чују се само у облику *Лѣуко* и *Ђѣрѣѣо*. Исто тако именице *Рѣде* и *Вѣуле*, које се не осећају као хипокористика, наметнуле су свој наставак именима *Гѣврилѣо*, *Мѣхѣилѣо* и *Дѣнилѣо* те гласе: *Гѣврилѣе*, *Мѣхѣилѣе*, *Дѣнилѣе* (види о овом појаву М. Стевановић, *ib.* 61).

Све ове именице са *л* у основи имају у инструменталу једн. наставак *-ем* у штавичкој, *-ом* у сјеничкој и новопазарској зони: *Вѣулем* и *Вѣуљем* (Шарѣѣ II), *Мѣилем* и *Мѣиљем* (Јеребице II), *Вѣулом*, *Мѣилом* (Дежева III, Вапа III). Исто тако наставак *-ем* заступљен је код именица којима се основа свршава гласом *ј*: *Блѣгѣдем*, *Рѣдѣдем*, *Мѣилѣдем* и сл. — у целом говору.

О овој особини ништа не говоре М. Стевановић и Б. Милетић, а Вуковић (*ib.* 54) каже да именице мушког рода на *е*, којима се основа завршава гласом *л*, имају у инструменталу *-ом* Вулом, Болѣом, Јѣолом.

Именице средњег рода типа сведочанство, будући да у номинативу једнине немају гласа *в* (сведочансто) имају и генитив множине без тога гласа па због тога и нема непостојаног вокала у овом падежу: *дѣвѣрсѣиѣ* (и *ђѣвѣрсѣиѣ*), *ѣѣбраѣимѣсѣиѣ*, *злѣчинѣсѣиѣ*, *зѣбисѣиѣ* и сл. и *дѣвѣрсѣиѣ*, *ѣѣроклѣсѣиѣ*.

Ако се у завршетку номинативног облика назива места чува траг придјевске промене, ти се називи мењају по придјевској промени: *Црѣвѣскѣѣ-Црѣвѣскѣѣга-Црѣвѣскѣѣме*; *Ўгљѣнѣскѣѣ-Ўгљѣнѣскѣѣга-Ўгљѣнѣскѣѣме*; *Зѣѣѣмѣскѣѣ-Зѣѣѣмѣскѣѣга-Зѣѣѣмѣскѣѣме*. Остали, пак, називи као Буђево, Бишево, Гошево, Вишњево и сл. имају промену као поље, село.

Именице *дѣчи*, *ѣиѣи*, *ѣлѣђи*, *ѣрѣси* не чувају дуалске облике у генитиву множине, већ гласе *ѣчиѣ*, *ѣиѣиѣ*, *ѣрѣсиѣ*, *ѣлѣђиѣ* и *ѣчиѣ*, *ѣиѣиѣ*, *ѣлѣђиѣ*, *ѣрѣсиѣ* (Шушуре III).

Траг црквеног језика среће се у речима *мѣшиѣѣѣниѣѣ*, *наказѣѣѣниѣѣ*, *ѣрѣвиѣѣѣѣниѣѣ* (Н. Пазар, Кузмичево I, С. До II, Ступ III). Вуковић износи низ речи са суфиксом *-ениѣѣ* (*ib.* 53). Тај суфикс овде је непродуктиван.

д) ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА СА ОСНОВОМ НА САМОГЛАСНИК *

Именице које значе мало и младо живо биће као *ййле*, *јјре*, *јјгње* и сл. и *дѣйе* у једнини се проширују гласом *йй*: *ййлейша*, *јјрейша*, *јјгњейша*, *дѣйейша* — у множини имају збирно значење обележено са *а*, *ад*: *дѣйе-дѣца*, *ййлад*, *јјгњад*, *јјрад*. У множини се ове именице понашају као именице женског рода, али ове на *-ад* могу имати и множинске облике мушког рода: *јарйћи* и *јјрићи*, *ййлићи* и *ййлићи*, *йрасйћи* и *йрасйћи* и понашају се као хипокористични изрази.

Овако се мењају и именице које значе нешто неживо, мало: *ййце*, *зрнце* и сл. Оне имају збирно значење обележено са *-ад*: *ййцад*, *зрнцад*, али се чује и множински облик као *ћебйћи*, *дугмићи* и сл.

У сјеничкој и новопазарској зони именица *ўже* мења се: *ўже-ўжѣйша-ўжѣйшу* (Дежева I) и *ўже-ўжсејша-ўжсејшу* (Вапа III), место множине има збирно значење *-ўжад-ўжадй*. У штавичкој зони ова именица чује се и у облику *кондйче-кондйчейша-кондйчейшу* итд.

У целом говору чује се *говѣче-говѣчейша-говѣчейшу*, *говѣда-гдѣдй-говѣдима* (Штитари I, Кузмичево I, Попе III) и *гдѣче-йша-йшу* (Шушуре III), а никада *говѣдо*.

Код именица које се проширују гласом *н* не појављује се никаква проблематика.

Именице проширене са *с* само у множини: *небо-небѣса*, *чўдо-чудѣса*, чују се и без проширења као *чўда-чудѣ*. Семантичка страна ових облика је неједнака. Наиме, *чўда* значи необичније догађаје, а *чудѣса* нешто фантастично.

2. Заменице

а) *Личне заменице*. Енклитични облици личних заменица 1. и 2. лица: *ни*, *ви* који су се некад употребљавали у дативу и акузативу, као и њихови измењени облици *не*, *ве* утицајем заменица *ме*, *йе* и именица типа *вълк* — *вълкы* — вуке употребљавају се данас и у овим говорима за датив: *ни*, *ви*; акузатив: *не*, *ве*:

Да си ни жив и здраво (Трнава I), *Дѣнйю нй ле дувѣна* (Вапа III), *Рѣкѣ вй ле да га чѣкайше* (Чедово III), *Немѣйше не звѣйш*; *Помдѣб не бдлѣ о(д) свйја*; *Бдѣже не йомдзи* (С. До II); *Поздрѣвйю вѣ Луко*; *Нйје ве чўо ка(д) сйе га звѣли* (Постење I), *Кољико сйе не йомдглы, йй-льйкѣ ве бѣг йомдѣб* (Пожега I).

Ове енклитике познају косовско-ресавски говори (в. Љ. Стојановић, *Archiv XXV*, 217), црногорски говори (в. Бошковић-Малецки, *Преглед дијалеката старе Црне Горе*, Краков 1932 г.), источноцрногорски говори (в. М. С. *ib.* 72). У говору Пиве и Дробњака постоји само енклитика 2. лица *ви* (в. Ј. В. *ib.* 59).

Краћи облик акузатива личне заменице 3. лица женског рода различит је у овом говору:

а) *Штавичка зона*: зна за ју: *Помѣри ју йѣмо* (Попе); *Немд ми ју йомѣлайи кољико андѣшамника* (Годово); *Подйгни ју* (С. До),

Осидџи ју (Шароње), *Помѣри ју* (Буђево), *Обѣси ју* (Тутин), *Узми ју* (Добриња);

б) *Сјеничка зона*: зна за *ју* и *је*, али је чешће *је*: *Мдго јӯ е бачӣи* (Вапа), *Здвидер јӯ нѣка дб̄ђѣ* (Дујке), *Виђѣо сам је и сино̄ј* (синоћ) — Сјеница, *Пдзн̄о сам је* (Брњица), *Срѣли смо е* (Врсенице), *Нико е није зв̄до* (Тријebene), *Пријази је* (Лопиже);

в) *Новопазарска зона*: зна само за *је*: *Помѣн̄јӯ е дѣца, бд̄гме, др̄ӯгӣ нѣ* (Бајевича), *Изм̄акни е да се не сино̄јчѣмо на њӯ* (Постење), *Осидџи је* (С. Село), *Бачӣ, је* (Осоје), *Покиселӣ је* (Трнава), *Узмӣ је* (Бекова), *Ндсӣ је* (Цврње), *Да мӣ је* (Кузмичево), *Покл̄дн̄и мӣе* (Врановина); али пред глаголским је само *ју*: *Укр̄ао јӯ е* (Штитаре) итд. као и друге две зоне.

Датив и локатив 1, 2. и сваког лица у једнини једнаки су акузативу и увек гласе: *мене, њебе, себе* — *Да и мене једну јабуку; И мене си обећао; Што мене нѣ даде; Нем̄о му њрӣчаӣ о мене и о њебе; Кӯӣӣо сам и њебе џӣанке; Учӣнѣће дн̄и себе ддобро исе* (део); *Да се сӣдр̄ам о мене и о њебе; Не мӣсли бн̄ о себе; Кд̄ не мӣсли о себе како ће о др̄убе.*

Ова црта позната је источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 74), косовско-ресавским (в. Љ. Стојановић, Archiv XXV, 217), у говорима ст. Црне Горе (в. Бошковић-Малецки, ib. 5), у Пиви и Дробњаку (в. Ј. В. ib. 58) — према томе представља заједничку особину групе новоштокавских говора.

На крају ћу споменути једну интересантну црту новопазарске зоне где се енклитични облик акузатива множине заменице 1. и 2. лица употребљава место енклитичног облика датива множине истих лица; иначе енклитични облици нас, вас уопште се не чују;

Посл̄ала ме ма̄ма да нас да̄ӣе бакр̄а̄ћ; До̄нӣјел̄а сам ѡ̄д̄ре да нас ѡ̄зме̄ӣе лѣб; О̄ће̄ӣе л'да вас о̄ћӯӣам л̄ук; Ако̄, ће̄ӣе да вас донѣс̄ем водѣ; Ад̄ѣме, да нас исе̄ћем др̄ва̄ (место да нам дате, да нам узмете, да вам очупам итд.) — Нови Пазар, Осоје, Пожега.

Овај појав јавља се, колико сам могао утврдити, уз глаголе који значе давати, узимати са значењем користи или штете. Свакако се ова особина могла развити под утицајем облика генитива-акузатива који су чешћи од датива.

Инструментал једнине личне заменице 1. лица у новопазарској варијанти чује се и у облику *моном* и *меном*, али није општа црта: *Што се не ѡ̄ӣӣӣам с мд̄н̄ом* (Тушимља I), *Ти д̄ћеш с мд̄н̄ом, али ја̄ тӣ не дам* (Глушци I), *Дош̄б е с мѣн̄ом* (Никољача I). Ово није особина овог говора, већ је унесена са стране, из студеничког и косовског (в. Љ. С. Archiv XXV, 217, Гл. Елезовић СДЗб IV), а позната је и другим суседним говорима.

Облик *моном* образован је, свакако, према *шобом*, а *меном* од заједничке основе *мен-* за генитив, датив, акузатив и локатив и наставка *-ом*.

Напомена: У штавичкој зони у делу поред Бихора, што је отуда и дошло, инструментал једине личне заменице 2. и сваког лица гласи *шабом* и *сабом* када стоје са предлогом, а акценат им је пренесен на предлог. Ако су ови облици под акцентом, гласе *шабoм*, *сoбoм*:

Ўзми шoб шoмo е ирѣ шaбoм; Нeћу кoкaи зa шaбoм; Бiјѣ е малo ирiје ирe(д) шaбoм; Пoвeди шoб дијeиe сa сaбoм; Вyчe вeликy влaкy зa сaбoм; Бaчи шoмo иo(д) сaбoм; али: С иoбoм сaм бiјo; Зaдoвoљaн је сoбoм.

Овај појав може се објаснити ако се пође од предлога *за*, *са* са инструменталом. Будући да је предлошко *a* акценатовано, а вокал следећег слога кратак, извршена је асимилација вокала у следећем слогу у правцу предлошког *a*: *за сoбoм* -*за сoабoм* -*за сaбoм*, *за шoбoм* -*за шoабoм*, -*за шaбoм*; *са сoбoм* -*са сoабoм* -*са сaбoм*. Пошто се тај појав учврстио код предлога *са*, *за* уопштен је и са другим предлозима.

Енклитични облик датива заменице сваког лица *-си* употребљава се у свим зонама овога говора, али не са одређеном службом, већ као речца иза или испред енклитичних облика заменица 1. и 2. лица:

Тeшкo си гa шeбe и шeишкo си шeбe (Кузмичево I), *Блaгo си мeнe и блaгo си гa мeнe* (Вапа III), *Тaкo е шoб, брaишe си ми дрaгi; Лaкo е њeму, брaишe си мoј; Лaкo е њeму, брaишe ми си мoј* (С. До II).

А. Вајан износи да се енклитика *си* јавља у двојакој служби: 1) као етички датив у чему се огледа утицај народне поезије, што не мора представљати само архаизам него се може посматрати и као источњачка црта; 2) у екскламативним изразима („здрав си“, „вајмех си меније“).

Вајан се нарочито задржао на питању да ли *си* представља, у у одређеним изразима, енклитику рефлексивне заменице (себе) или глаголску форму (јеси-си). Он је посматрао *си* (глаголско) у вредности императива и дошао до закључка да за то нема сигурних примера у српскохрватском језику. Даље истиче да се оптативна форма *са си* изједначава са глаголским придевом на л („добро си дошао“ — „добро дошао“, а „здрав био“ — „здрав“) в. А. Вајан, *La langue de Dominko Zlatarić II*, 175—176).

У нашем случају, конкретно, употреба облика *си* представља архаичну особину која се, како каже, Вајан „*si ethnique est particulièrement usuel en vieille Serbie en Macedoine*“ и не може се сматрати глаголском формом (јеси-си).

Енклитични облик *га* стоји често плеонастично: *Блaгo си гa мeнe* за за тебе.

Односно-упитна заменица *шoмo* у штавичкој зони нема генитива, >*чeгa*<, већ се место њeга употребљава акузатив *шoмa* са предлогом од: *o(д) шoмa си иoбeгao?* *o(д) шoмa бoлeснi, o(д) шoгa и лeк*. Иако овде нема (у штав. з.) облика >*чeгa*<, постоји њ гов супстантивизирани облик *чeгoвић*, што је унесено са стране (из Бихора).

Сјеничка и новозазарска зона знају за облик *чeгoвић*, али је и у њима чест облик *шoмa* са предлогом: *Збoг чeгa бi овa свaђa? Од чeгa пaчишe кyђу? o(д) шoмa сe илaшe oвi?*

б) *Придевске заменице*. Заједничке особине придевских заменица су ово:

α) У генитиву, дативу и локативу једине готово увек имају дужи облик (са покретним вокалом *a, e, y*) у мушком и средњем роду:

мога, твога, свга-моѐга, твоѐга, своѐга; моме, твоме, свме-моѐму, твоѐму, своѐму; чиѐга-чиѐму, нечиѐга-нечиѐму, нашѐга-нашѐму, вашиѐга-вашиѐму, њинѐга-њинѐме, њенѐга-њенѐме, њјнѐга-њјнѐме, њјзинѐга-њјзинѐме, овдѐга-овдѐме, тидѐга-тидѐме, ондѐга-ондѐме, коѐга-коѐму, самѐга-самѐме, никѐга-никѐме, неѐга-неѐме, шолѐкѐга-шолѐкѐме, колѐкѐга-колѐкѐме, свѐга-свѐму итд. — тако је и у источноцрногорским говорима (в. М. С. *ib.* 78).

β) У генитиву множине имају наставак *-ија, -ије*: *мојѐ-мојѐ, твојѐ-твојѐ, свдѐјѐ-свдѐјѐ, нашѐјѐ-нашѐјѐ, вашиѐјѐ-вашиѐјѐ, њѐнијѐ-њѐнијѐ, њјзѐнијѐ-њјзѐнијѐ, овѐјѐ-овѐјѐ; џнијѐ-џнијѐ* итд.

Запазио сам да облици са наставком *-ија* чешће стоје уз именицу женског рода, а са *-ије* уз именицу мушког или средњег рода: *мојѐ крава, твојѐ оваца, овољѐкијѐ лѐвада; нашѐјѐ људи, тѐкијѐ јунака, овѐјѐ шдрѐва, преко онѐје села, ѓза џвије брѐда* итд.

Наставак *-ија* заступљен је и у источноцрногорским говорима (в. М. С. *ib.* 79).

γ) У инструменталу једине наставак је *-ијем* и ређе *-им*: *мојѐм, твојѐм, свдѐјѐм, вашиѐм, њѐнијѐм, њјзѐнијѐм* итд.; *овѐм, моѐм, коѐм, тѐм* итд.⁴² Овако је и у источноцрногорским говорима (в. М. С. *ib.* 79).

δ) Датив, инструментал и локатив множине имају наставак *-ијема, ијема* (и ређе *-им, -има*): *мојѐм-а, твојѐм-а, свдѐјѐм-а, нашѐјѐм-а, вашиѐјѐм-а, њѐнијѐм-а, њјзѐнијѐм-а, овѐјѐм-а, какијѐм-а, никакијѐм-а* итд.; *овољѐкиѐм-а, неколикиѐм-а* итд. У источноцрногорским говорима наставак је само *-ијема* (в. М. С. *ib.* 79).

Појединачне особине придевских заменица су:

а) присвојна заменица 3. лица женског рода у сјеничкој зони најчешће се чује у облику *њјн-а, њјзин-а* (Штаваљ, Вапа, Лопиже), а у новопазарској и штавичкој зони обичнији су облици *њѐн-а-о* (Тушимља I, Детане II, Врановина I, Дежева I, Селац I). Облик *њјн* који познаје косовско-ресавски (в. Archiv XXV, 217) — не чује се овде.

б) 1, 2. и 3. лице једине показних заменица у мушком роду гласе *овѐ, тѐ, онѐ* што значи да су се облици мушког рода изједначили, због губљења гласа *j*, са обликом за женски род:

Њдѐвише тѐ двѐ ѓџи ѓрѐво ѓрѐо Гѐљевѐ (Раждагина III), *Овѐ дѐчаѐ је ѓѐмѐџан* (Кузмичево I), *Оџише овѐ снѐг за двѐ дѐна* (Грачани I), *Кџ зѐмџи двѐ ѓвор, нѐлѐј га бѐло* (Тријебине III), *Донѐси ѓѐ*

⁴² У речима са два акцента облик са помереним старим акцентом представља грађу из сјеничке зоне, а са испомереним старим акцентом из других двеју зона. Напомена: Код муслимана, нарочито у варошима заменица *њѐнов-а-о* замењује се обликом *њѐнан, њѐнна, њѐно* — на целом подручју.

мак шмо е исйреш кѹћѣ (Попе II). Множински облици ових лица гласе: *ови, ши, они- овй људи* (Жабрен III), *двй комшије* (Сјеница), *шй несрѣшници* (Рас I), *шй дйанци* (Штаваљ III), *шй илдсйови* (Годово II), *онй исй исйод главйце* (Д. Пољана I), *Онй з Дубйња* (Штаваљ III).

Ово је општа црта, али у граничној зони поред Бихора срећемо особину источноцрногорских говора, тј. да се поред множинских облика *ови, ши, они* чују и облици *ова, ша, она*: *овѣ кључѣви, шѣ коломбѣни, онѣ љѣмезови*. Ово показује докле се протегла особина коју је забележио М. Стевановић (ib. 75—76).

Упоредо са овим споменућу једну другу црту која се може сматрати општим појавом. Наиме, облици *ова, ша, она* срећу се без одређеног значења и функције и због тога се не могу сматрати специјалном морфолошком ознаком. Оваква природа ових речи константна је, јер се увек испред и иза њих у реченици осећа пауза, прекид израза и, колико сам могао утврдити, ове речи представљају неку узречицу, паразит. У извесним ситуацијама, а нарочито *ова* и *она*, јер су чешће од *ша*, носе у себи недоумицу или несигурност, па због тога и цео израз добива такав карактер.

Могло би се рећи да је говорно лице, у неким ситуацијама, приморано да употреби ове изразе као неко помоћно средство док наступи пуна концентрација и формулисање мисаоне реченице. Тада ове речи испуњавају празнину и једнаке су изразима па. . . ето. . . , ето тако. . . , како да кажем и сл.: *Дошѣ овѣ. . . бѣгаши зѣш Милѣвјкѣв* (Лукавице II), *Нйје овѣ. . . Радйсѣв бйјо на ливѣду* (Кузмичево I), *Је л' онѣ. . . Перунйка ошйшла нѣ воду?* (Брњица III).

в) Грађење именица од придевских заменица познато је и овде: *нашковић, вѣшковић, свѣјѣк, онѣковић, овѣкѣк, шѣкѣк, онѣкѣк*, али нису тако честе.

3. Придеви

Придеви *мѣчйй, мйшйй* и *кокѣшйй* у штавичкој зони чују се и као *мачйњй, мишйњй, кокошйњй*. Мислим да се ово може објаснити аналогјом ако се доведе у везу са именицама *мачињѣк, мишињѣк, кокошињѣк* — које постоје у овој зони па су од њих образовани придевски облици. Овоме је помогао, свакако, и придев *дешињи*, јер су истог типа.

Придев *болан* гласи *бѣн-бѣна-бѣно* где је мушки род добијен аналошким путем.

И овај говор, као и други, нема оштре разлике у наставцима између одређеног и неодређеног облика у промени. Сложена промена потиснула је просту до максимума, тако да се чак и код ових придева са наставцима *-ов, -ев, -ин* изведених од властитих имена или других чешће употребљава сложена промена од прости у зависним падежима:

Донѣси мѣло йруѣа из Мйлошевѣга гѣја (Постење I), *Јесу л'бйли и код Пѣйровѣга сйна?* (Дежева I), *Не мѣже се жйвѣш од Илйндѣга*

кабадачлѹка (Д. Пољана I), *Зѧр ѡма кд ѡрѣчи о(д) сѣсѣринѡга дейѣѣа* (Добриња II), *Не ѡрѣмѣчи се к Тѡмовѡме кдњу* (Сјеница), *Не мдѡсе се глѡдно ни к мајчинѡме грѡбу* (Штаваљ III); али чује се и неодређен облик: *Ѣмало је млдѡга Алѣна малѡ* (Вапа III), *Онѡ несрѣѣѣник ѡби брѡшѡва сѣна* (Д. Пољана I).

И поред тога што се и код правих и неправих придевских речи много чешће употребљава придевска промена, не би могло да се постави некое правило у овом правцу. Но, и поред те неодређености, чини ми се, постоји један момент који уноси извесну систематичност у овај проблем.

Посматрајући употребу придевских речи, запазио сам да се у добром броју мери чува акценатска разлика између одређеног и неодређеног облика и када се узима придевска промена место просте — у овим случајевима:

а) Код једносложних правих придевских речи које имају ^ акценат у номинативу једнине мушког рода неодређеног облика, одређени придевски облик у промени има ^ акценат, а неодређени облик, иако има наставке сложене промене, има ' или " акценат на падежном наставку.

Одређени облик: *Вѣшѣ вѡлѣм овдѡ сѡвѡга вѡла од ондѡ дрѡвѡга* (Годово II), *Продѡ ми ѡѣ ѡндѡ црндѡга кѣра* (Постење I), *Вѡлѣ ѡна, бѡме, ондѡ млѡдѡга нѡ сѣѡрѡга* (Житниће III), *Дѡ ми ѡдѡга врѡвѡга лѡба* (Н. Пазар), *Ако ѣѣѣ вѡровѡѣ вѣшѣ ѡвомѣ лѡдѡме нѡ дрѡвѡѣм, учинѣѣ ѡѡкѡ* (Лошиње III), *Ка(д) се ѡримѡкнѣш к ондѡме црндѡме бѡку, немѡ маѡѡѣ рѡкѡма* (Себечево I), *Шѡѡ ѡмѡ да ѡѣ ѡрѣчѡм о мѡѣѣм млѡдѣѣм гѡдинѡма* (Горачиће III).

Неодређени облик: *Нѣмѡ ниѡде жѡвѡга сѡвѡра* (Избице I), *Глѡвѡга и немѡга чељадѣѣа немѡ се бѡѡѡѣ ниѡѡѣ* (Пожега I), *Сѣѡрѡме се мѡжѣѣ насмѣѡѡѣ, а глѡвѡме немѡ* (Д. Пољана I), *Чѡвѡк се нѡдѡ жѡвѡме, а мрѡвѡме ниѡѡѣ* (Попе II); а и са ^ акцентом: *Чѡвѡк се нѡдѡ жѡвѡме, а мрѡвѡме не* (Сјеница); *Тѣшѡ се нѣсѣѣ с млѡдѣѣм и нѣукѣѣм волѡвѣма* (Долово II), *Замѡшѡла се врѡнѣѣм ѡлѡѣѣном да е сѡнѣѣ не вѡдѣѣ* (Црквине II).

Када се у инструменталу једнине узима наставак *-им*, на њему се јавља дугосилазни (^) акценат: *Завѡла се врѡнѣм ѡлѡѣѣном*; *Овѡ би се брѡ ѡрѣѣѡрѡло с јѡкѣм волѡвѣма*.

б) Двосложни придеви са ' акцентом (стари краткосилазни, односно кратки на крају) у одређеном облику, у промени, имају ^ акценат на првом слогу, а у неодређеном облику ' или " на падежном наставку.

Одређени облик: *Сѣди код овдѡ глѡдндѡга* (Шипче II), *Уѣѡѡѣ ме мѡрндѡме и ѡѡѡѣндѡме чѡвѣку, а нѣ нѣѡѡѡѡѡѣ далаѡѡри* (Н. Пазар), *Нѣмѡ далѡко онѡкѡга радндѡга и мѡдрѡга домаѣѣна* (Митрова II), *Нѡдѡш ми се ѡвѡме мѡрндѡме кѡмѡѣѣм* (Попе II), *Сѡѡко се бѡѣ ѡдѡвѡга рѡжнѡга глѡса* (Рајетиће I), *Дошѡ са свѣрѡлѡм за ѡдѡѡс и ѡрѡзнѣѡѣ ѡѡкѡ* (Бекова I), *Шѡѡ ѣѣш кѡме ѡрѡзнѣѡѣ ѡѡкѡ* (Брњѡца III).

Неодређени облик: Вала̑ њма̑и гледнога брѣи̑а (Себечеве I), Ђма̑ Милѣи̑ије ѡ̑ма̑и̑нога и вреднога сина (Врсенице III), Лак̑о е научи̑и мѡ̑дрѡга (Камешница III), Уил̑и̑и̑о се од ружнога сна̑ (Угао II), Га̑зи̑о е и по злат̑и̑номе ѡ̑дду, ѡ̑а̑ ѡно какаф̑ је сѣи̑и (Н. Пазар), Било̑ е, бѡ̑гме, и кра̑ни̑ја̑ и ружни̑ја̑ (Д. Пољана I).

И овде као код претходног типа, инструментал јединице са наставком *-им* има \wedge акценат на самом наставку: празни̑м, ружни̑м, кадри̑м и сл.

в) Код једносложних придева са \wedge акцентом, двосложних са \vee акценатом и вишесложних са ма којим акценатом — нема разлике између одређеног и неодређеног облика у промени, у зависним падежима:

си̑и̑-си̑и̑нога-си̑и̑номе-си̑и̑и̑јем; ѡ̑и̑-ѡ̑и̑нога-ѡ̑и̑номе-ѡ̑и̑и̑јем; ии̑и̑ед. љив-и̑и̑ед. љивнога-и̑и̑ед. љивноме-и̑и̑ед. љиви̑јем; лаж̑. љив-лаж̑. љивнога-лаж̑. љивноме-лаж̑. љиви̑јем; лукав-лукавнога-лукавноме-лукавни̑јем итд.

У називима места неодређени облик придева јавља се као категорија и доследно се употребљава:

Ни̑је ни̑је оѡ̑сни̑је нѡ̑ код Јанкова Ка̑мена и ѡ̑рѡ̑ Бо̑јова брѡ̑а (Брњица III), Кра̑ни̑ бвце он̑а̑мо к Мил̑еи̑и̑цу Ла̑зу (Рајетиће I), На̑јаче̑ ду̑ва̑ вѣи̑ар ѡ̑рѡ̑ Бо̑нова ѡ̑дѣа (Бекова I), Зма̑гли̑ се од Ма̑чкѡва ка̑мена (Ковачи II), Ка̑д бидѣи̑и ѡ̑крај Па̑и̑и̑на гу̑вна (Грнава I), Пѡ̑бже̑ к Ар̑ѡ̑воу грѡ̑бу (Пожега I).

Смаграм да ово представља остатак из оне епохе када је граница између одређеног и неодређеног облика била изразита, па се од придевских речи које имају само неодређени облик, сачувала једино у називима места: Такав случај имамо и код назива празника: Бурђева-дне, Бурђеву-дне, Митрова-дне, Митрову-дне — у свим зонама.

У промени придева у генитиву, дативу и локативу јединице имамо готово увек дужи облик (генитив-ога, ега, дат. -лок- оме, ему):

*Да му ни̑је дѡ̑брѡга има̑ња (Дежева I), Па̑ма̑и̑номе ни̑је ни̑и̑и̑а ѡ̑е̑ико (Штаваљ III), Чу̑ва̑ се ѡ̑нога Тѡма ѡ̑ва. ѡ̑ега (Аљиновиће III), Ши̑ѡ̑ не нач̑и̑и̑и вод̑и̑јер од говѡ̑ега рѡга (Бољаре II), Вѡ̑ли̑и̑у̑ћему но свѡме (Дежева I). Овако се понашају изведени придеви од основе именице и наставка *-j (ѡј)*: *враж̑ега, бѡ̑ж̑ега, вуч̑ега, двч̑ега, двч̑ему* итд.*

Нају се каткад по две или три придевске речи које као детерминативи стоје да истакну једну или више особина имена и тада се чује дужи облик придева: *Ду̑ше̑ ми̑ мога дѡ̑брѡга и ѡ̑и̑и̑ѡ̑нога ба̑ба* (Житниће III), *Па̑ма̑и̑номе и ври̑једноме лас̑но е си̑и̑ј* (Буђево II), *Ка̑ко л наб̑ѡ̑и̑ше за̑руга̑ри онѡ̑га вѡ̑ликѡга шар̑ѡ̑нога вѡла* (Ковачево I).

У инструменталу јединице придеви имају наставак *-и̑ем* (наставак демонстративне заменице *ѡ̑в*) и ређе *-им* (инструментал заменице *и-же* који је био део промене одређеног вида), а у дативу, инструменталу и локативу множине такође имамо *-и̑ем-а*, али ово је траг некадашњег дуалског наставак датива-инструментала *-ѡма* заменица тврде промене:

мáлїјем човѣком, нїскїјем пшавном, љуцкїјем дочѣком, безобрáзнїјем нáчїном, бїјелїјем-а, ддбрїјем-а, пмáсїїјем-а, вуненїјем-а покри-вáчїма итд.

У генитиву множине придеви имају наставак *-ија*, *-ије* остатак некадашњег наставка генитива-локатива множине, па пошто је извршено изједначавање датива-инструментала множине, пришао им је и локатив (од XVII века), а поменути наставак *-б × њ* остао је везан само за генитив и у овом говору данас је доследан:

Овїјá пїшїомїјá лївáдá (Д. Лопиже III), *Їмá шумá* *иза днїје вѣ-ликїје брдá* (Вапа II), *Не прелáзи се лáко прео вѣликїје нáмѣшá* (Жабрен III), *Имó сам у рóйсїно нѣколико ддбрїје другá* (Попа II), *Дднїјо сам шарѣнїјá шáмїјá* (Долиће II), *Їмáм нѣколико дебѣлїјá брáвá* (С. До II), *Кўїшћу нѣшїо мршавїје јáгњáдї* (Лопиже III).

Облик генитива са предлогом *їо* узима сз место локатива у једном делу штавичке зоне као код именица: по овїјá пїтдмїјá лївáдá и сл.

За употребу *-ија*, *-ије* вреди оно што је речено о заменицама.

Номинатив једнине мушког рода компаратива на овом подручју има наставак *-ји*, *-ији*, *-ши*. Наставак *-ији* сведен је на контраховано *и* (ији-ни) код свих оних придева где се у књижевном језику компаратив гради тим наставком.

а) Компаратив са *-ји*: *мáдїћї, љућї, бржї, дрáжї, јáчї, пѣшњї, пшáњї, скўїљї*.

б) Компаратив са *-ији*: *сїарї-сїарїјá-сїарїјѣ* (*сїарїјѣга-сїарї-јѣму*; множ. *сїарїї-сїарїјá-сїарїїма*); овако и: *прáвї, здравї, једрї, крїї* (ломљивији), *пшомї, сїорї, опорї* (опорији), *опїорнї, сїшї, пáмѣшнї, чувенї*; сјеничка зона: *чáзбѣнї, опрѣсїїї, зелѣнї, прáвѣднї* итд.

в) Наставак *-ши* уопштен је аналогичом код великог броја придева обично место наставка *-ји* и најчешће код једносложних који се завршавају гласовима *б, њ, в, м, н, р, к* па и *ћ*: *грўї-грўїшї, слѣї-слѣїшї, пїўї--пїўїшї, жїф-жїфшї, плав-плавшї, крїв-крївшї, здрав-здравшї, ндв--ндвшї, слán-слáншї, црн-црншї, млáк-млáкшї*, а према њима и *пїрдм- пїрдмшї, пїсок-високшї, дўбок-дубокшї и врўћ-врўћшї*.

Извесне особине везане за компаратив, који сам овде споменуо, познају и неки суседни говори. Тако нпр. источноцрногорски говори познају контраховано *и* као и наставак *-ши* уопштен код извесних придева (в. М. С. *ib.* 80—81); говори ст. Црне Горе пак познају најчешће наставак *-љи* (тврдљи, пунљи) — в. Бошковић-Малецки, *ib.* 12; козовско-ресавски говори поред компаративног наставка *-еј* врло често, у истим речима, имају наставак *-ши* (в. Љ. С. *Archiv XXV*, 215—216).

Место придева лак често се чује *лáшњї-лáшњá-лáшњѣ*. Ово је уствари облик компаратива придева ласан који је добио позитивско значење.

Испред придева се често, према ситуацијама, употребљавају речце: *на, їо, пре и прї*:

нáгрк, нáкисѣо, нáглўв, пддобар, пдмáлї, пдкраїпáк, прѣслán, прѣ-добар, прѣсладак, прѣболѣћ, прїгрк, прї.љуш, прїглўї итд. Речцама

на, *ѿо* и *ѿри* не само да се не појачава особина, него се у извесној мери умањује оно што значи позитив, а речцом *ѿре* показује се особина у већој мери него је казана суперлативом.

Речца *ѿо* чује се испред компаратива и суперлатива. Ако се налази испред компаратива, не појачава се особина; ако ли је испред суперлатива, особина се казује у већој мери неголи је казана суперлативом дотичног придева: *ѿдѿиѿаѿи*, *ѿдбољѿи*, *ѿдљеѿиѿи* *ѿонѿјслаѿи*, *ѿд-најбољѿи*, *ѿонѿјлеѿиѿи* и сл.

Оваква образовања са речцом *ѿо* забележили су М. Стевановић у источноцрногорским говорима (ib. 81) и Милетић у црмничком говору (СДЗБ IX 423), али семантика суперлатива код њих није једнака. У том погледу ови говори слажу се са констатацијом Стевановића.

4. Бројеви

Број *један* има у инструменталу једнине, дативу, инструменталу и локативу множине наставак *-ијем*, а у генитиву множине *-ија*, *-ије* као у придева и придевских заменица:

Не ѿре се с једнѿјем воллом (Постење I), *Мѿло ѿре седѿше с једнѿјем човѿком* (Н. Пазар), *Оѿиѿиѿ е с једнѿјем човѿком* (Д. Пољана I), *Не моѿ ѿодмириѿи село с једнѿјем волдвима* (Кузмичево I), *Свѿ ѿдѿу на сабор с једнѿјем чакѿиѿрама* (Мелаје II), *Од једнѿја се немѿ надаѿи* (Читлук III).

Бројеви 2, 3, 4 уз именице мушког и средњег рода не мењају се, него стоје са предлогом. Аколи стоје уз именице мушког рода које значе лице, чељаде замењују се бројном именицом:

Бѿјо сам с двоѿѿѿѿ ѿрѿјаѿиѿѿѿѿ (Чедово III), *Дошлѿ су двоѿѿѿѿ ѿарѿиѿѿѿѿѿѿѿ* (Дежева I), *Чуваѿше се од онѿ ѿройѿѿѿѿ ѿиѿѿо су на јѿндаѿл* (на страни), — Црквине II, *Изабѿри о(ѿ) двѿ брѿвѿ коѿѿѿ дѿѿеш* (Бекова I), *Ударѿи вѿјска ѿреѿ ѿрѿи село* (Ступ III), *Скѿѿни самѿре са свѿ чеѿѿири коѿѿа* (Врба I), *Дѿнас ѿемо у дрѿва са свѿ ѿрѿи јѿрма* (са три запреге волова) — Штаваљ III.

Двије и *две* има само датив и инструментал — *двѿма* и *дљѿма* (двије-двијема-двлѿјема-двлѿјема-дљѿма): *Дѿлѿ сам овѿјем двѿма* (и дљѿма) — Н. Пазар. За локатив се употребљава облик двојине: *О онѿјем двѿма* (дљѿма) *свѿѿиѿѿа се ѿрѿѿѿѿ* (Сјеница).

Обадвѿје (и *обадвѿје*) и *обадвѿѿ* понаша се у дативу и инструменталу као и *двѿје*, али је чеѿѿѿа употрѿба броја са предлогом: *Дрѿш се дбадвѿма рукама* (и с *обадвѿје* рѿке) — Сопоѿани I, *Угѿѿѿѿо с обадвѿма ногѿма* (и с *обадвѿје* нѿге) — Грачани I.

Три уз именице жен. рода има датив и инструментал *ѿрѿѿју*, *ѿрема* (према *двѿма*) место *ѿрѿѿма*, али је и овде обичнији број без промене: *Наѿѿдоше, бѿк ѿи ѿомѿѿѿ, с ѿрѿѿју сѿѿрѿѿѿѿ* (и чеѿѿѿе са *ѿри сѿѿрѿѿѿѿ*) — Попе II, *Кѿ(ѿ) сам дѿла двѿма, дѿѿу и ѿрема* (Кузмичево I).

У сложеним бројевима свезица и спаја мање вредности са већим: *шридес њ два, сиб и седмдесетий шри, двје и њде и осам сибийна и двадес.*

Код збирних бројева само јединице добивају збирну ознаку као у књижевном језику: *шридес њ седморо, двадес њ шрбе, њдес(и) и њшоро.*

Ови бројеви стоје увек уз генитив именица плуралија тантум: *двѡја клијешийа, шрде гусала и шрдѡја гусала, четвора врашја, њшора кбља.*

У штавичкој зони умножна ознака *ман* (од мах место пут) најчешће стоји иза редног броја: *дрѡги ман, шрѡћи ман, њший ман* као и уз број један — *једман* (један мах). Умножна ознака *ѡи* непозната је штавичкој зони, али се среће у другим двома: *једанѡи, двѡи, десетѡи, сибѡи(и) — Сибѡи сам ѡи каѡо.*

5. Глаголи

а) ПРОСТИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

а) *Инфинитив.* Код глагола на *-и* двојак је инфинитив: са *и* и без њега у чему се огледа остатак супина. Дати ма какво правило када се употребљава дужи, а када краћи облик, тешко је. Запазио сам да се на целом овом подручју употребљава краћи облик без обзира на место у реченици и без имало утицаја акцента: *жѡлет, спават, чуват, градит, чѡкат, износит, брѡит, оградѡит, побрат, дѡј, прѡј* итд. Специјална одлика говора овог подручја, као и неких му суседних, јест завршетак на *з, с* и код неких глагола на *ј*.

Код глагола I врсте првог раздела (по А. Белићу) којима се општи глаголски део завршава гласовима *з-с*, односно у којима наставку *и* претходи глас *с*, имамо отпадање дентала *и* у краћем облику инфинитива: *шрѡс* (прести) *ѡс* (пасти), *мѡс* (мусти), *сѡс* (спасти) и сл. Овако се понашају и глаголи I врсте другог и трећег раздела, тј. са општим делом на *д-и*, *б-и*: *сѡс* (сести), *јѡс* (јести), *рѡс* (расти), *срѡс* (срести), *грѡс* (грести), *дѡис* (дупсти), *зѡис* (зепсти).

Неправилни глаголи на *-ћи* (I врсте) понашају се као и претходни: *ѡс* (ићи), *изѡс* (изићи), *оѡис* (отићи), *наѡс* (наићи), *обѡс* (обићи), што представља аналогију. Ова особина споменута је у одељку о *ђ* и *ћ*.

Друга важна особина инфинитива, која је споменута у одељку о *ђ* и *ћ* јест његов завршетак на *ј* код неких глагола I врсте четвртог раздела са општим глаголским делом на *к, г, х* као: *рѡј, ѡѡј, ѡсѡј* (рећи, пећи испећи) — Ступ III, Грачане I, С. До II; *мѡј* (моћи), *дѡј* (доћи) — Сјеница, Н. Пазар, С. До II, Лошиње III, а у песми само дѡи: „*О вѡзире, каѡа ѡем ми дѡи* (Н. Пазар); али увек *шѡћ, мѡћ* (и чешће *мѡкнѡи*) и *дѡћ, ѡљѡћ, ѡжљѡћ, сѡрић*, тј. без промене *ћ* у *ј*. Глагол *дићи* употребљава се често и са инфиксом ну:

Помѡзи ми ѡсѡрић овѡ браве (Бољаре II), *Мѡслиш сѡрић овѡје дѡна* (С. До II), *Умѡш ми сѡрић јѡгѡаш* (Вапа III), *Мѡж ми дѡи ѡѡ брѡме сѡна* (Распоганче III), *Помѡзи ми се дѡћ* (Попе II), *Нѡма*

кѡме иѡдѣ (Н. Пазар), *Мѡж ли се мѣћ* (и мѡкнут) — Пoстeњe I. Кaо *сѡрићи* и *дићи* пoнaшaју сe слoжeни oд њих: *ѡсѡрић*, *иѡдић*, *иѡдић*.

Нeпрaвильни глaгoли I врстe кoји имaју *p* у oпштeм глaгoлскoм дeлу, сeм глaгoлa мрeти, нe слaжу сe вaздa сa стaњeм у књижeвнoм jезику. Тaкo нпр. глaгoл *дрeити* чyјe сe у oбликy *дeраит*, *дрaити* (пoрeд *дрѡјeити*), a слoжeни oд њeгa: *ѡдрaит*, *рaздрaит*, *иѡдeраит*, *рaздeраит* и сл.; *ирeити* уoпштe сe нe чyјe нeгo сe зaмeњујe глaгoлoм *ирeићрaит*, aли слoжeни oд њeгa су: *ѡирeит*, *нaирeит*(и), *зaирeит* и *ѡирѡјeит*, *нaирѡјeит*, *зaирѡјeит*. Истo тaкo нe чyјe сe *ићрeити*-трeти нeгo или jекaвски изгoвoр *-ићрѡјeит* или сe нaјрaдијe зaмeњујe глaгoлoм *ићрлaит*, aли слoжeни oд њeгa су *иѡићрeити*, *зaићрeити* и *иѡићрѡјeит*, *зaићрѡјeит*, *нaићрѡјeит*, *ићрѡјeит* итд.

Прeмa трпнoм глaгoлскoм придeву *бачeн* oбрoзoвaн jе инфинитив *бачиит*. Пoштo jе у прoстoм глaгoлу утврђeнa прoмeнa и уoпштeнa у oвим oблицимa, у извeдeним глaгoлимa уoпштeнo jе oнo штo jе вeћ пoстoјaлo у прoстoм глaгoлу: *ирeбaчѡиит*, *избaчѡиит*, *рaзбaчѡиит*, *убaчѡиит*. Oвa jе прoмeнa дaљe прeнeсeнa нa итeрaтивнe глaгoлe кoји сe извoдe нaстaвкoм *-ивaити* oд пeрфeктивних гoрњeг типa: *ирeбaчѡивaит*, *избaчѡивaит*, *рaзбaчѡивaит* итд.

Најoмeнa: Збoг бoљeг прeглeдa мaтeријaлa изнoсим имeницe oд глaгoлa нa *-ивaити* у кoјимa jе умeкшaн суглaсник: *зaићишивaѡнe* и *зaићишивaѡнe*, *иѡићишивaѡнe* и *иѡићишивaѡнe*, *ићишивaѡнe* и *ићишивaѡнe*, *рaзмaживaѡнe*, *избaчѡивaѡнe*, *ирeбaчѡивaѡнe*.

Oвaкo jе и у истoчнoцрнoгoрским гoвoримa (в. М. С. ib. 32) с тoм рaзликoм штo jе у њимa увeк извршeнo скрaћивaѡнe стaрoг дyгoг aкцeнтa aкo jе биo нeпoсрeднo пoслe дужинe, a oвдe тo нијe увeк учињeнo.

У вeзи сa oвим трeбa спoмeнути дa сe срeћe алтeрнaцијa и кoд суглaсничких грyпa *шић*, *жд* (oд *сѡиј*, *здј*) кoд учeсталих глaгoлa oбрoзoваних нaстaвкoм *a* или неких трaјних: *исѡишћaит*, *ирoишћaит*, *ирeмeшћaит*, *звѡишћeит*, *брѡишћeит*, aли oвдe сe зaпaжaју двa мoмeнтa:

α) у јeднoм случaју јaвљa сe oднoс *ић* : *ћ* кoји jе пoслужѡиo кao пoлaзнa тaчкa сa прoмeнoм, тј. прeмa *ићaити*-*ићaитeн*, *млaити*-*млaитeн* oбрoзoвaнo jе oд *ићсѡишћи*-*ићшћeн*, *нaмeшћи*-*нaмeшћeн* и сл. Прeмa oвoм oбликy oбрoзoвaн jе инфинитив *нaмeшћиит* штo jе зaхвaтилo и слoжeнe oд oвих глaгoлa (рaспушћѡит, прoпушћѡит, прeмeшћѡит, рaзмeшћѡит итд.). Прeмa глaгoлу *ићшћиит*, *нaмeшћиит* — oбрoзoвaн jе итeрaтивни глaгoл *ићшћaит*, *нaмeшћaит* и сл. VI врстe. У слoжeним jе уoпштeнo oнo штo пoстoји у прoстим.

Најoмeнa: Упoрeдo сa oвим трeбa спoмeнути и oднoс *ић* : *ћ* и *ѡ* : *ћ* — *мeћaит*, *срeћaит*, *крeћaит*, *ирeћaит*, *глѡћaит* — oбрoзoвaнo прeмa прeзeнту *мeћeм*, *крeћeм*, *глѡћeм* (чeшћe кoд мyслимaнa нeгo кoд прaвoслaвних).

β) У глaгoлимa *звѡишћeит* и *брѡишћeит* (кoд Вукa звѡишћaити-им, брѡишћaити-им) алтeрнaцијa jе уoпштeнa уoнoшeњeм jекaвскoг изгoвoрa и oвo jе чeшћe кoд мyслимaнa.⁴³

⁴³ Oд oколних гoвoрa, гoвoр Пивe и Дрoбњaкa нaјбoљe чyвa рaзликy измeђy oснoвe инфинитивa и прeзeнтa кoд глaгoлa oвoг типa (в. Ј. В. ib. 73).

Глагол *ч̀инити* са значењем ‚десити се,‘ ‚догодити се‘ често има умекшан сугласник и гласи *ч̀ињей*: *Не смѣ му се ч̀ињей н̀ишиа*. Такав облик инфинитива има значење ‚нешто радит‘ — *Мбр̄а му се н̀ешито ч̀ињей*.

Када овај глагол има значење ‚радити неки одређен посао‘ врсту посла или ако значи ‚мислити‘ — нисам чуо његов инфинитив. Сложени глаголи од њега су чести и имају готово увек умекшан сугласник у инфинитиву, што опет представља резултат аналогije: *уч̀ињей*, *нач̀ињей*, *ирич̀ињей*, *зач̀ињей* (према учињен, начињен, зачињен и сл.).

Као резултат аналогije среће се *знавай* (образовано према *б̀ивай*), а према *знавай* имамо *имавай* и *м̀авай* (од мнити).

б) *Презент*. Прегледаћемо особине презента по глаголским врстама. Неке од њих споменуте су када се говорило о гласу *ј*.

Глаголи свих врста у 1. л. јединице имају наставак *м*, сем глагола моћи и хтећи — *могу*, *хѣћу* — и ређих облика *вѣљу* и *вѣћу*, где се каткад замењује у са *о* што је раније споменуто.

Глагол јести — као и у суседним јекавским говорима гласи: *ѣјем-ѣјеш-ѣје-ѣјемо-ѣјеше-ѣјѣ* у штавичкој зони. Овако се понашају и сложени од њега. У сјеничкој и новопазарској зони он гласи у презенту *јѣдѣм* итд., а према њему се управљају и сложени од њега: *најѣдѣм*, *ијѣдѣм*, *изѣдѣм* и сл.

Глаголи *сесити*, *дићи*, *лећи* увек имају проширење са *не-сѣднѣм*, *дѣгнѣм*, *лѣнѣм*, док га глагол *сресити* нема никад *-срѣшѣм*.

Глаголи *рѣј*, *пѣј*, *врѣј* (рећи, пећи, врћи) имају увек у 3. л. множине измењен задњонепчани глас: *рѣчѣ*, *пѣчѣ*, *врѣшѣ* и *пѣчѣ*, *врѣшѣ* (према осталим лицима презента).

Глагол *мој* (моћи) чује се тројачко: *могу*, *могнѣм* и *могаднѣм*. Облици *могнем* и *могаднем* обележавају тренутну радњу.

Ошис (отићи) поред *дѣм* гласи *ошидѣм* и *ошиднѣм* (Врановина I), *обис* (обићи) чује се у облику *обијем* и *обићѣм* (*Да обије цијо свијей* — Годово II).

Глагол I врсте *надути* не чује се овде у облику *надмѣм*, већ иде у тип глагола *чуити* и гласи *надѣм*, *надѣеш-надѣе-надѣемо-надѣеше-надѣјѣ* и *надујѣ* (Пожега I, Шупуре III).

Глагол *иќаити* у штавичкој зони гласи *иќѣм-иќѣеш-иќѣе-иќѣемо-иќѣеше-иќѣе*, а тако и у косовском (в. СДЗБ VI, 323) и у пљеваљском (в. СДЗБ III, 150). У сјеничкој и новопазарској поред оваквог презента чује се и *иќам-иќаш-иќа-иќамо-иќаше-иќајѣ*. Презент глагола изагнат гласи *изајсѣнѣм* и *изајснѣм-еш-е*.

Глагол *деити* има презент *дѣнѣм*, а глаголи типа *чуити*: *чуѣм-чуѣемо-чујѣ*, *обуѣм-обуѣмо-обујѣ* (са *ј* у 3. л. множине) и мењају се правилно.

Глаголи IV врсте другог раздела у јединском облику презента немају гласа *ј*, али у 3. л. мн. чувају га као и претходни: *куидвай-куиѣм*, *кљѣити-кљѣм*, *давай-даѣм* и *даѣм*, а *куијѣ*, *кљѣјѣ* и сл. (Попе II, Ступ III, Н. Пазар, Кузмичево I, Добриња II).

Глаголи типа *казивати*: *казѣм*, *зашѣм*, *иребачѣм* — са умекшаним гласом су и без *ј* сем у 3. л. множине: *казѣјѣ*, *иребачѣјѣ* и сл.

Презент глагола *дрхѣиѣи* гласи *дрхѣим-дрхѣу*; *кукурукаѣи-кукуручѣм* (Детане II) и *кукурујѣкаѣи-кукурујѣчѣм* (С. До II); *жнѣѣи* само *жнѣм-жнѣш-жнѣѣ-жнѣмо-жнѣѣше-жнѣу* (Вапа II, Постење I, Митрова II); *знаѣи-знам* и *знадѣм-знаду* (Дежева I, Долово II, Штаваљ III). Глаголи типа *чуваѣи*, тј. са а у обе основе, немају ј у 3. л. множине: *чувау*, *узимау*, *гледѣу*, *кдѣау* (Бекова I, Осоје I, Тутин, Буђево II, Драгојловиће III).

Глаголи типа *снѣваѣи*, *сливаѣи*, *захѣваѣи*, *зановѣѣаѣи* гласе у 3. л. множине *снѣјевау* (Грачани I), *слијевау* (Алиновиће III), *закѣјевау* (С. До II), *зановѣјеѣау* (Бољаре II) и *снѣвау* и *снѣвау*, *сливау*, *зановѣѣау*, *закѣјевау* и *закѣјевау* (Н. Пазар, Д. Пољана I, Пожега I, Попе II).

Неки глаголи као *сѣѣѣи*, *зобаѣи* чују се без умекшавања гласа на крају општег дела (као VI врста): *сѣѣам-сѣѣау* (Дежева I), *кдѣам-кдѣау* (Постење I), *здѣам-здѣау* (Тријебине III), али се употребљавају и по V врсти — *сѣѣѣм*, *кдѣѣѣм* и сл. (Бољаре II, С. До II).

Презент глагола *видѣи* гласи: *видѣм* и *видѣу*. Овако и *вѣљу* (и *вѣљо*) — Буђево II, Горачиће III.

Млиѣ (од мнити < мнѣти) гласи *млиѣм-млиѣш-млиѣ-млиѣмо-млиѣше-мљу* и *млѣ* (Читлук III), *мислиѣи* -*мислим-мислиш-мислиѣ-мислим-мислиѣше-мислѣ* и *мислѣу* (Мур I, Паљево II) — ово последње је чешће нарочито код муслимана; *засѣѣѣи* гласи само *засѣѣм-засѣѣш-засѣѣмо-засѣѣше-засѣѣу* (Н. Пазар, Добриња II, Вапа III); *Не могу да засѣѣм њоу* (Н. Пазар), *Немау ка(д) да засѣѣу* (Тузиње).

Глагол *биѣи* (esse) -*бидѣм* и *биднѣм*, *бидѣмо* и *биднѣмо*; *хѣѣѣи*, *шѣѣѣи*: *дѣу-дѣш-дѣ* (од хоѣ) — *дѣмо-дѣше-дѣѣ* и *дѣу*; одрични облик *неѣу-неѣш-неѣ* (< не ој), а каткад се чује и несажет облик *неој*; у множини: *неѣмо-неѣше-неѣѣ* (не отѣ) и *не оѣу* и *неѣу*.

Општа црта свих глагола ових говора је да у 3. лицу множине имају наставак у — како код православних тако и код муслимана, а то је карактеристично за глаголе IV врсте по Лескину, односно VII и VIII по Белићу: *радѣу*, *ндѣу*, *видѣу* (Брњица III), *вдѣу*, *бежѣу* (Н. Пазар, Трнава I, Дежева I), *леѣу*, *вѣсѣу* (Сопоћани I), *ѣрадѣу* (Попе II), *кдѣу* (Врановина I), *леѣу*, *ловѣу* (Добриња II).

У источноцрногорским говорима проф. Стевановић констатује да је то особина говора муслимана (ib. 86).

в) *Импѣраѣѣв*. Особина гласа *ј*, нарочито његово губљење у извесним положајима, залази у област морфологије и захтева да се о њој посебно говори.

Импѣратив нема гласа *ј*: *немѣ-немѣше* (Н. Паз. р), *гледѣ-гледѣше* (Житниће III), *шѣѣа-шѣѣше* (Попе II), *ѣвѣ-ѣвѣше* (Расно III), *чѣка-чѣкаше* (Ковачи II). Исто тако код глагола типа *шиѣи*, *ѣѣи*, *биѣи* (ударати), *обуѣи*: *ѣѣ-ѣѣше* (Н. Пазар), *ѣѣ-ѣѣше* (Осоје I), *би-биѣше* (Вапа III), *обу-обуше* (Годово II). Међутим, глаголи IV врсте типа *куѣѣѣи* имају глас *ј*: *куѣѣѣ-куѣѣѣше* (Постење I), *ѣѣѣѣ-ѣѣѣѣше* (С. До II), *ѣѣѣѣ-ѣѣѣѣше* (Бреза III), *завѣѣѣѣ-завѣѣѣѣше* (Дежева I), *дѣрѣѣѣ-дѣрѣѣѣше* (Гоње III). Од глагола *ѣѣѣѣи* импѣратив гласи *ѣѣѣѣ*. Задржавање гласа *ј* у овој позицији везано је за семантичку базу. Овако

се понаша и глагол *бојајѝ се-бѡј се* (Кузмичево 1) као и *дојѝти* и *појѝти-дѡј, ѡдѡј, найѡј*, (Распоганче III).

Глаголи који у 2. лицу једине императива имају *и* у овом говору га каткад губе што је особина и источноцрногорских говора (в. М. С. *ib.* 89) и говора Шиве и Дробњака (в. Ј. В. *ib.* 70 и код Вушовића, СДЗБ III 59) те се чује краћи облик: *лѣз/с, нѡс, дѡж/ш* (Н. Пазар), *мич* (Окосе I), *бѣж/ш, сѡан* (Медаре III), каткад *сѡан* од *сѡајѝти* помешано са *сѡан* од *сѡајѝти, учѝн* (Велепоље II), *замѡл, вѣн, ѡвѣн* (Лукавица II) и сл. Код глагола *ѡружѝти, ударѝти* и *бацајѝти* имамо краћи облик: *ѡруж/ш, удѡр, бѡч*.

Најомена: Понекада се са овим облицима императива меша императив imperfективних глагола *ѡружѝти, ударѝти, бацајѝти*. У овом случају они се понашају као глаголи *чекајѝти, слушајѝти, гледајѝти* који су изгубили *ј*, а после отпадања *ј* у овом облику нестаје претходног вокала: *чѣкѡј-чѣкѡ-чѣк, слѡшѡј-слѡшѡ-слѡш, глѣдѡј-глѣдѡ-глѣ* и *гѡѡ* и *гле* (од гледте-глете), *ѡглѣ, ѡглѡ, ѡглѡѡ*. Императивски облици *јеђ* и *виђ*, који су овде чести као и у суседним говорима, поред облика *јеђи, виђи* — где имамо облике атематског императива са тематским наставком *и* — свакако су утицали на формирање краћих облика горњих глагола.

Овакви облици у 2. лицу множине добијају увек наставак *ѝте*: *бѣшѝте* (Сјеница), *сѡанѝте* (Штитари I), *дѡжѝшѝте* (Црквине II).

Глаголи *диђи се* и *мађи се* имају императив: *диќ се -диќѝте се* (С. До II), *маќ се -маќѝте се* (Трњава I), *измаќ се* (Постење I); глагол *бијѝти* (*esse*): *бѡдни* (Вапа III), *бѡднѝте* (С. До II); *знајѝти* и *имајѝти*: *знѡдни* (Дежева I), *знѡднѝте* (Попе II), *имѡдни-имѡднѝте* (Дољани I).

Глагол *давајѝти* има императив *даѡ-даѡѝте* и *даѡ-даѡѝте*.

Глаголи са општим делом на *к, г, х* у императиву мењају те гласове у *ч, ж, ш*: *пѣчи* (Н. Пазар), *сѣчи* и *сијѣчи* (Сјеница), *обучи* (Црквине II), *свѡчи* (С. До II), *вѣши* (Осоје I), *сѡријѡчи* (Вапа III) итд.

Сложени глаголи од *иђи-обиђи, оиђиђи, изиђи* гласе: *обиђи* (Угао II), *обиђѝте* (Расно III), *оиђиђи-оиђиђѝте* (Постење I), *изиђи-изиђѝте* (Врболази I).

За казивање праве заповести у овом говору постоји само 2. лице једине и множине. Књижевни облик за 1. лице множине никад се не чује. Место њега се узима 1. лице множине презента са интерјекционим турским изразом *ајде* и свезицом *да*: *ајде да кѡсѝмо, ајде да ѡдѡмо*. Али ова речца (*хајде*) примила је и личне наставке и добила облик императива: *ајде + мо-ајдемо, ајд + мо-ајмо; ајде + ѝте-ајдеѝте; ајмо + ѝте-ајмоѝте; ајдемо + ѝте-ајдемоѝте; ајд + ѝте-ајѝте*: *Ајмо да кренѡмо* (Д. Пољана I), *Ајѝте да крѣћѡмо, Ајдемо и ајдеѝте да свѡрајѝмо* (Митрова II), *Ајдемоѝте да седѡмо* (Дежева I). Ова речца узима се за казивање заповести и у 2. лицу једине и множине.

За казивање блаже заповести узимају се различите речце за пострекивање којима се такође могу додавати различити наставци + императив: *де, деѝте, ела, елаѝте, ну, а ну, да-ну*:

Дѣ донѣс мало водѣ (С. До II), *Дѣѝте да оѡ чѡском снѣсѡмо* (Дујке III), *Дѣла крѣни* (Вапа III), *Ела, учѝни ми ѝѡ* (Попе II), *Ну здѡи*

га (Горачиће III), *А ну њомџи, сџоколе* (Долиће II), *Дџа-ну сџдни ма̀ло* (Бољаре II), *Дџа-ну : аврши њб вџј* (већ) — Избице I. Овако и у источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 90).

За описно казивање заповести узима се и речца *дедер* и *де*. Речца *дедер* стоји испред императива, а *де* додаје се императиву:

Дџедер њонџси овџ до гувна (Добриња II), *Помџкни де ма̀ло нџгу* (С. До II), *Усџџаниде чџском* (Тенково I) (Види Вука, Српске народне пословице, 417). Каткада се и облику са *де* (дер) додаје наставак *џе*: *Помџкни дерџе ма̀ло асџџал да њрџџџ чџек* (Н. Пазар). (Види М. С. ib. 90; J. В. ib. 69).

г. *Имџерфекаџи*. Глаголи I врсте којима се општи глаголски део завршава консонантима *з-с* односно *џ-џ*, *г-к-х* чешће имају наставак *а(х)*, него *-ија(х)*:

јесџи: *јџџа-јџџаше, јџџасмо-јџџасџе-јџџџј*; *весџи*: *вџџа-вџџаше, вџџасмо-вџџасџе-вџџџј*; *врџи*: *врџа-врџаше-врџаше-врџасмо-врџасџе-врџџј*; *џеџи*: *џечџа* (и *џечџа*) *-џечџаше-џечџаше-џечџасмо-џечџасџе-џечџџј* и *џечџџа-џечџџаше-џечџџасмо-џечџџџј* поред *џечџџџа-џечџџџаше-џечџџџасмо-џечџџџџј* тако и глагол *џеџи* и слични му.

Глаголи типа *браџи*, *зџаџи* имају само *-а(х)-аше-аше-асмо-асџе-ају*: *бџра̄(х)-бџра̄аше-бџра̄аше-бџра̄асмо-бџра̄асџе-бџра̄џј*; *џраџи*: *џра̄(х)-џра̄ше-џра̄асмо-џра̄џј* и *џџра̄(х)-џџра̄аше-џџра̄асмо-џџра̄џј* (чешће).

Код глагола IV врсте другог раздела имамо два типа: *куџо̄ашџи*: *куџо̄а-куџо̄асмо-куџо̄џј* (Дежева I); *кљуџаџи*: *кљуџа-кљуџасмо-кљуџџј* (Постење I); Глаголи: *кажџиваџи, џребачџиваџи, заџиџиваџи* гласе: *кажџивџа(х)-кажџивџаше-кажџивџасмо-кажџивџџј* (Н. Пазар), *џребачџӣ а(х)-џребачџивџаше-џребачџивџасмо-џребачџивџџј* (Д. Пољана I), *заџиџивџа(х)-заџиџивџаше-заџиџивџасмо-заџиџивџџј* (Тврдошево I) и сл.

Глаголи V врсте: *дркџӣашџи*: *дркџӣа(х)-дркџӣаше-дркџӣасмо-дркџӣџј* и *дркџӣџџа(х)-дркџӣџџасмо-дркџӣџџџј* (Гочилово II) и *дркџӣџџџј* (Шароње II) изузетно од других; *жсџи-жсџеџи*: *жсџа̄(х)-жсџа̄аше-жсџа̄асмо-жсџа̄џј* (Добриња II). Глаголи VI врсте: *знаџи-знаџџџа(х)-знаџџџаше-знаџџџасмо-знаџџџџј* (Н. Пазар); *знаваџи* (према биват) *знава̄(х)-знава̄аше-знава̄асмо-знава̄џј* (Сјеница); *имаџи-џма̄(х)-џма̄аше-џма̄асмо-џма̄џј* и *имаџџџа(х)-имаџџџаше-имаџџџасмо-имаџџџџј* (Целимеђе II); *имаваџи* (према знавати) *-имава̄(х)-имава̄асмо-имава̄џј*; *смџи-смџџа(х)-смџџаше-смџџасмо-смџџџј* (С. До II) и *смџџџа(х)-смџџџаше-смџџџџј* (Н. Пазар); *смџџџџа(х)-смџџџџаше-смџџџџасмо-смџџџџџј* (Тузиње II); *умеџи-умеџџа(х)-умеџџаше* и *умеџџџа(х)-умеџџџаше* (Рибариће I). Глаголи VII врсте (по Белићу) — *носџиџи, косџиџи, газџиџи, возџиџи* и сл. немају умекшан сугласник општега глаголског дела:

гџџа̄(х)-гџџа̄аше-гџџа̄асмо-гџџа̄џј, *ндсџа̄(х)-ндсџа̄аше-ндсџа̄асмо-ндсџа̄џј* (Брњица III), *кџсџа̄(х)-кџсџа̄аше-кџсџа̄асмо-кџсџа̄џј* (Распоганче III), *вџдџа̄(х)-вџдџа̄аше-вџдџа̄асмо-вџдџа̄џј* (С. До II), али *видџиџи* има умекшан глас: *виџџа̄(х)-виџџа̄аше-виџџа̄асмо-виџџа̄џј* (Градац III), поред *виџџа̄(х)-виџџа̄аше-виџџа̄*

д̄асмо-в̄ид̄ас̄ӣе-в̄ид̄а̄х̄у (Н. Пазар). Овако и *седе̄ӣи-сед̄а̄(х)* — *се-д̄а̄ӣе-сед̄асмо-сед̄а̄х̄у*, *рад̄ӣӣи-рад̄а̄(х)-рад̄а̄ӣе-рад̄асмо-рад̄а̄х̄у*; *м̄ла-ва̄ӣ* — (од мнити) гласи *м̄ла̄в̄а̄(х)-м̄ла̄в̄а̄ӣе-м̄ла̄в̄асмо-м̄ла̄в̄а̄ј̄у* (Попиће II); *х̄ӣе̄ӣ-ӣх̄е̄ӣ*: *д̄х̄а̄(х)-д̄х̄а̄ӣе-д̄х̄а̄ј̄у* и *д̄х̄а̄х̄у* (Орље II) и *ӣх̄а̄в̄а̄(х)-ӣх̄а̄в̄а̄ӣе-ӣх̄а̄в̄асмо-ӣх̄а̄в̄а̄ј̄у* и *ӣх̄а̄в̄а̄х̄у* (Осоје I) и *ӣх̄ад̄ӣј̄а̄(х)-ӣх̄ад̄ӣј̄асмо-ӣх̄ад̄ӣј̄а̄ј̄у* и *ӣх̄ад̄ӣј̄а̄х̄у* (Мелаје II).

Найомена: Код муслимана често односно увек се чује аспиратна вредност место гласа *х*, односно новоразвијеног *ј*, у 3. лицу множине: *х̄а̄в̄а̄х̄у*.

д. Аорис̄ӣ. Овај облик је чест и код перфективних и имперфективних глагола:

р̄еко̄х (Н. Пазар), *х̄ӯх* (чух) — *Паљево II*, *зв̄д̄х*, *ӯй̄ӣӣа̄х* (Жирче II), *не см̄до* (Дубово II), *ис̄ӣрӣћа̄х* (Орље II), *ӣорӯх̄ӣх* (Детане II) — код муслимана у свим деловима овога говора, а *ј̄до* (Дежева I), *в̄идо*, *р̄еко* (Постење I), *зн̄до*, *см̄до* (С. До II), *накр̄ену*, *искр̄ену* (Вапа III, Добриња II) — код православних.

Глаголи са *ну* чују се и без њега: *ӣр̄ско(х)*, *см̄р̄зо(х)*, *сӣӣско(х)*, *ӣокл̄еко(х)*, *ис̄ӣр̄го(х)*, *ӣре̄ӣр̄го(х)* *се*, *ӣре̄ӣӯко(х)*, *ум̄ӯко(х)* и сл. и *ӣр̄ско̄х*, *сӣӣско̄х*, *ис̄ӣрго̄х*, *ум̄ӯко̄х*.

Глагол *х̄ӣе̄ӣ-ӣх̄е̄ӣ* гласи: *х̄до(х)* и *х̄до̄х* — *х̄досмо*, *ӣх̄до(х)-ӣх̄досмо*.

β) СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

а) Фӯӣур. При грађењу фугура глаголи који се свршавају у инфинитиву гласом *ј* место *ћ* добијају краће облике презента глагола хтети као и други глаголи:

ӣеј-ӣеј̄у-ӣеј̄ӣеш-ӣеј̄ӣе-ӣеј̄ӣемо-ӣеј̄ӣеӣе-ӣеј̄ӣе и *ӣеј̄ӣе̄* (од пећи) — С. До II; *реј-реј̄у-реј̄ӣеш-реј̄ӣемо-реј̄ӣеӣе-реј̄ӣе̄* (од рећи) — Аљиновиће III. Тако се понашају сви слични глаголи.

Найомена: Инфинитив у саставу футура често се замењује све-зицом да и презентом:

М̄ӯ, х̄емо да к̄д̄с̄ӣмо; В̄ӯ, х̄е̄ӣе, д̄џо, да дон̄д̄с̄ӣӣе в̄оду и сл., али и: *Нем̄б̄ ӣӣ да ӣл̄а̄ч̄ӣш̄ ӣа̄ӣа̄ х̄е ӣӣ к̄ӯӣӣш̄ н̄ӣӣш̄о.*

Глаголи I врсте који се данас у инфинитиву књижевног језика завршавају наставком *-ћи* понашају се у будућем времену неједнако:

1) Некима се окрњеном инфинитиву дода презент глагола хтети: *сӣӣӣи-сӣӣӣӣ х̄у-сӣӣӣӣу-сӣӣӣӣеш-сӣӣӣӣе-сӣӣӣӣемо-сӣӣӣӣеӣе-сӣӣӣӣе̄*; *сӣӣрӣӣи-сӣӣрӣӣӣ + х̄у-сӣӣрӣӣӣу-сӣӣрӣӣӣеш-сӣӣрӣӣӣемо-сӣӣрӣӣӣе* (Сјеница); *на̄ӣи-на̄ӣу-на̄ӣӣеш-на̄ӣе-на̄ӣӣемо-на̄ӣӣеӣе-на̄ӣе* (и *на̄ӣӣӣӣе̄* и *на̄ј̄ӣӣе̄*) — Н. Пазар; *за̄ӣи-за̄ӣу-за̄ӣӣеш-за̄ӣемо-за̄ӣеӣе-за̄ӣе* (и *за̄ј̄ӣӣе̄*) — Детане II; *из̄а̄ӣи-из̄а̄ӣу-из̄а̄ӣемо-из̄а̄ӣе* (и *из̄а̄ӣӣӣе̄* и *из̄а̄ј̄ӣӣе̄*) — Тутин;

2) Неки, пак, глаголи овог типа јављају се у будућем времену као неправилни III врсте, тј. са ну:

дићи-дигнути: *дигнућу-дигнућемо-дигнућиē* (Годово II), *лећи-легнући*: *легнућу-легнућемо-легнућиē* (Дубље II); *сићићи-сићигнути*: *сићигнућу-сићигнућемо-сићигнућиē* (Вапа III); *јући-јукнути*: *јукнућу-јукнућемо-јукнућиē* (Дежева I); *маћи-макнући*: *макнућу-макнућемо-макнућиē* (Окосе I). Ово је дошло због тога што би се футуром начињеним од крњег инфинитива глагола на ћи створила нејасност.

Глагол *ићи-ис*: *ићу-ићемо-ићиē* (и ја ћу ис итд.). Тако и глагол *обићи*: *ја ћу обис* и *обићу-обићемо-обићиē* (Бољаре II); *доћи-дој*: *дојћу-дојћемо-дојћиē* (Јеребице II) — у штавичкој зони, а у новопазарској и сјеничкој чешће је: *двћу-двћеш-двће-двћемо-двћеиē-двћиē* и *двћићиē* (Н. П., Кокошиће III).

Као општа црта ових говора је чување старог завршетка 3. лица множине презента глагола *хити* (хотѣть-хоте) у 3. л. множине глагола свих врста:

ирѣићу-ирѣићиē, *ирѣићу-ирѣићиē*, *брѣћу-брѣићиē*, *звѣћу-звѣићиē*, *гунућу-гунућиē*, *иланућу-иланућиē*, *ийћу-ийћиē*, *крићу-крићиē*, *јѣћу-јѣићиē*, *двсаћу-двсаћиē*, *дѣћу-дѣићиē*, *гледѣћу-гледѣићиē*, *ндсйћу-ндсйћиē*. Задржавајући ту архаичну црту, чува се и разлика између 3. л. једнине и 3. л. множине футура.

б) *Потенцијал*. Код помоћнога глагола *бити* као саставног дела потенцијала уствари постоје само два облика: *би* и *бише*. Први облик је уопштен за сва лица једнине и 1. и 2. лице множине. За 3. лице множине среће се облик *бише*, али је од њега знатно чешћи облик *би* те се може рећи да је тај облик постао скамењен и употребљава се за сва лица у оба броја, што се учврстило после губљења гласа *x* у 1. л. једнине: *ја би мѡгѡ-ићи би мѡгѡ-ѡн би мѡгѡ -ми би мѡгли -ви би мѡгли -ѡни би мѡгли* (и ѡни бише мѡгли).

У вези са потенцијалом, као модалним обликом, на згодније је овде изнети конструкцију, опет са модалним значењем, састављену од партиципа II (крњег перфекта) у мушком роду глагола бити и инфинитива некога другог глагола:

Бијо слѡићий иѡ се не би кѡјѡ (Сјеница), *Бијо радий иѡ би имѡ* (Црквине II), *Бијо кѡсий на време, а не лѡсѡи* (Алиновиће III), *Бијо кѡћий, а не расйѡрай* (Окосе I), *Бијо дѡј ка(д) ирѣѡѡ, а не бијо сѡѡѡи* (Никољача I), *Бијо чуѡић иѡ би и ићи имѡѡ* (Годово II), *Бијо грѡдић кѡћу ка(д) ирѣѡѡ* (Шароње II).

Ова конструкција значи: требало је да се догоди оно што значи био + инфинитив па се не би догодило оно што значи глагол друге реченице, или: пошто се није догодило оно што значи ова конструкција, догодило се оно што значи глагол друге реченице.

Сем оваквих афирмативних израза ова конструкција чује се често и у одричној форми:

Нѐ бијо скиџаџи нѐ раџиџи (Врсенице III), *Нѐ бијо седеџи нѐ раџиџи* (С. До II), *Нѐ бијо сџџаџи ља га нѐ би изџа* (Црквине II), *Нѐ бијо обеџаџи дџџџи* (Лопиже III), *Нѐ бијо одџи бџс ља му се нѐ би смџзле нџге* (Вапа III), *Нѐ бијо џџџаџи аџџџе ља га нѐ би кџзџи* (Кузмичево I).

Оба типа ових конструкција по свом значењу могу се свести на 'требало је' односно 'није требало'. Према томе, оне су једнаке конструкцији састављеној од перфекта глагола требати и инфинитива неког глагола:

Бијо слџџаџи ља се нѐ би кџџ једнако је *Трџџало је слџџаџи ља се нѐ би кџџ*; *Нѐ бијо седеџи нѐ раџиџи* једнако је изразу *Није џџџџало седеџи нѐ раџиџи* итд.

Потребно је ипак споменути да се овом конструкцијом био + инфинитив, иако је у основи једнака конструкцији састављеној од перфекта глагола требати и инфинитива некога глагола, врши само констатација да је требало нешто да се учини или да није требало да се учини. У оваквим случајевима, у овом говору, не осећа се нијанса прекоравања због нечега што се није извршило, а требало је, или што се извршило, а није требало и да због тога „сам по себи долази призивок прекоравања“, како каже Ј. Вуковић (в. ЈФ XX, 264).

Запазио сам да се нијанса прекоравања у овим говорима јавља у конструкцијама упитно-одричне или упитне форме које су по значењу једнаке претходној конструкцији. Нијанса прекоравања проистиче из израза *болан* који је присутан у свести говорног лица— нпр.: *Зџџиџо, бџлан, ниџи љџџ дџџаџо* или *Зџџиџо си га, бџлан, слџџаџо*. Самим тим овај говор се слаже са констатацијом Љ. Стојановића (в. ЈФ II, 205).

Сем ове конструкције овде се среће и безличност изражена употребом раднога глаголског придева глагола *биџи* у средњем роду јединице и инфинитива некога глагола:

Биџо гџџџи гџе гџџиџи ља се нѐ би набџ (Штитаре I), *Биџо слџџаџи маџку ља би бџџџ љџџџџ* (Лопиже III), *Биџо учџи да се не мџџџи сџџ* (Дежева I), *Нѐ било му даџаџи кад није заслџџџџо* (С. До II).

Ова конструкција има вредност личнога глаголског облика. Према значењу једнака је са претходном, али, ипак, има минималних разлика, јер се у њој каткад осећа, сем мекоће, и нијанса злурадости, што зависи од расположења говорног лица према ономе коме саопштење упућује.

γ) ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОЗИ И ПРИДЕВИ

Глаголски прилог садашњег времена увек има наставак *-уџи* зато што се 3. л. множине презента вазда завршава на *у*: *раџуџи* (Н. Пазар), *вџџџџи* (Дежева I), *нџџџџи* (Штаваљ III), као и *џџџџџџи* (С. До II), *џџџџџџи* (Чедово III), *џџџџџџи* (Рвацка I).

Глаголски прилог прошлог времена не постоји у овом говору као жива категорија, већ се замењује другим облицима (о томе се говори у одељку о синтакси).

Радни глаголски њридев. Резултати извесних гласовних промена ушли су у састав морфолошких особина. Такав је случај са контрахованим вокалом *o* који се јавља као наставак мушког рода у једнини код овог облика: *kāzō, њobrkō, нашō, сѡѡгō, осѡō* (Трнава I), *ѡзō, вѡдō, дѡō, седō* (Попа II), *гѡрнō, врнō, крѡнō* (Тријебине III) — и гласом *j* који се развио у међувокалском положају (од *и* ка *o*) код глагола којима се основа инфинитива завршава гласом *и*: *изгубѡѡ, ѡклонѡѡ* (Дежева I), *ѡклоѡѡ, ѡкосѡѡ* (Буђево II), *саѡѡѡ, ѡдѡѡѡ* (Брњица III).

Женски и средњи род у једнини, као и сви у множини, слажу се са књижевним језиком *-ла-ло-ли-ле-ла*.

Глаголи *крсѡѡѡ, ѡсѡѡѡ, намесѡѡѡ* гласе у радном придеву: *крсѡѡѡ* и *крѡѡѡ* (Д. Пољана I), *ѡѡѡѡѡ* и *ѡѡѡѡѡ* и *ѡѡѡѡѡ* (Долово II), *намесѡѡѡ* и *намѡѡѡѡѡ* и *намѡѡѡѡѡ* (Радуовци II), где је умекшавање гласова у инфинитивној основи извршено према трпном глаголском придеву.

Глаголи *желеѡѡ, волеѡѡ, ѡрѡѡѡ, смрдеѡѡ, начинѡѡ* и *чинѡѡ* гласе: *желеѡ* и *желеō* (Н. Пазар), *волеѡ* и *волеō* (Осоје I), *ѡрѡѡ* и *ѡрѡѡ* (Жабрен III), *смрѡѡ* (Н. Пазар), аналогичном према женском и средњем роду: *смрѡѡла-ло; начиѡѡ, учѡѡ*.

Појави аналогиче чине да глаголски трпни придев одступа од правилности књижевног језика:

а) *весеѡѡ, мусѡѡ, грисѡѡ, ѡресеѡѡ-вез, муз, грис, ѡрес* гласе: *вѡжѡѡ-вѡжѡѡ-вѡжѡѡ* (С. До II), *мѡжѡѡ-мѡжѡѡ-о* (Градац III), *грѡжѡѡ-грѡжѡѡ-о* (Никољача I), *ѡресеѡѡ-ѡресеѡѡ-о* (Угао II), *донесеѡѡ-донесеѡѡ-о, однесеѡѡ-однесеѡѡ-о* (Дежева I), *заврѡѡѡ, загрѡѡѡ* (Буђево II), код Вуковића *грижен, трешен, али везен и музен* (ib. 73—74) где нема консонантске алтернације. У источноцрногорским говорима гласови *з, с* умекшани су у трпном придеву ако стоје поред *е*: *донешен, однешен, мужен* (М. С. ib. 33).

Глагол *јесеѡѡ-јес*: *јѡден-а-о* и сложени од њега *изѡден + а-о* (Дубово II), *ѡјѡден-а-о* (Војковиће I);

б) *ѡрѡѡ* (и *ѡрѡѡѡ*) — само сложени од њега: *ѡѡрѡѡ-ѡѡрѡѡ-о* (Ораше I), *дѡрѡѡ-а-о* (Вапа III), *ѡѡрѡѡ-ѡѡрѡѡ-о* (Трнава I), *наѡрѡѡ-наѡрѡѡ-о* (С. До II), *заѡрѡѡ-заѡрѡѡ-о* (Тенково I), *саѡрѡѡ-саѡрѡѡ-о* (Тушимља I), *наѡѡрѡѡ-а-о, саѡѡрѡѡ-а-о* (Распоганче III).

в) *ѡѡѡѡѡ-ѡѡѡѡѡ-ѡѡѡѡѡ-о* (Н. Пазар) и *ѡѡѡѡѡ-ѡѡѡѡѡ-о* (Вапа II) и *ѡѡѡѡѡ-а-о* (С. До II); *завѡѡѡ-завѡѡѡ* (Постење I), *завѡѡѡ-о* (Ступ III) и *завѡѡѡ-а-о* (Рамошево II); *савѡѡѡ-савѡѡѡ-савѡѡѡ-о* (Дежева I) и *савѡѡѡ-савѡѡѡ-о* (Тузиње II) и *савѡѡѡ-а-о* (Лопиже II); *убѡѡѡѡѡ-убѡѡѡѡѡ-убѡѡѡѡѡ-о* (Штавал III) и *убѡѡѡѡѡ-убѡѡѡѡѡ-о* (До-

љани I); *ѝребиѝи-ѝребијен-ѝребијена-о* (Крће III) и *ѝребивен-ѝребивена-о* (Врановина I). Ова особина налази се и код Вуковића (ib. 74).

г) *донијѝи-донѝи*: *донѝен-донѝена-о* (Требиће I);

д) Глаголи VII врсте са *сӣ* у општем глаголском делу мењају тај скуп у *ш̄*: *к̄ршићен-а-о* (Н. Пазар), *ѝушићен-а-о* (Тутин) и *ѝу^hћен-а-о* (Крушево II), *намѝшићен-а-о* (Судско Село I) и *намѝ^hћен-а-о* (Дражевиће III);

ђ) Итеративни глаголи на *-иваѝи* (како је то већ речено) исто тако имају промењен глас: *зайишиѝвѝан-а-о*, *завезѝивѝан-а-о*, *забачивѝан-а-о* (и завеживат, забачиват — ређе).

6. Непроменљиве речи

а) *Прилози*. Овде има прилога који одступају обликом од оног што је у књижевном језику; сложених прилога; остатака некадашњег глаголског прилога на *е*; именица са прилошким значењем и туђих речи (турских) са прилошким значењем.

1) Прилози за место чују се често са прираслим речцама или са испадањем и сажимањем вокала:

ѝвалѝ, еѝдалѝ, ѝбвѝ, вѝћек, нѝћек, ноћенак, онћенак, еѝмо, енамо, еѝмо, енаѝе (ено онде), *овудѝр, онудѝр, онудѝјен, ѝклѝн, ѝѝлѝн* и сл.

2) Прилози за време такође се одликују налепцима:

ѝадѝр, садѝр, ѝндѝр, ѝѝлѝн, јако, ѝѝјако, јаком, јѝѝи-а, ѝѝлѝн, ѝѝлѝјен; ѝѝсад у облику *ѝсад о ѝслѝ*, а *ѝѝсад* овако и *ѝѝслѝ* (в. Ј. Вуковић, ib. 77).

3) Потребно је споменути и прилоге за начин жљѝ и ѝдобре (остаѝи старог локатива *злѝ* и *ѝдѝрѝ* од зло и добро). Жљѝ се чује само у сјеничкој зони (Лопиже — код Васојевића) што је особина црногорских говора (в. М. С. ib. 91); *Жљѝ смо се ѝкућили и сиѝкли*; *Жљѝ ѝи ѝиѝо сиѝјемо сѝл дрѝјимо ѝд мало сиѝкѝ*. Облик *ѝдобре* среће се у поздравима. Свакако је резултат компаратива *ѝѝлѝ* и јавља се као ѝегов паралелни облик. Чује се у делу штавичке зоне поред Бихора, а другде га нема. *ѝдобре си ми дошѝ*; *ѝдрѝв си и ѝѝбре си дошѝ* (Бољаре II).

4) Прилози за потврђивање: *адѝ* са значењем да, јест, дабоме; *Вѝделѝј како не усрѝћѝше онѝ исѝо(ѝ) главѝцѝ? Адѝ, вѝѝија сам* (Набоје II); *анѝ* — дакако, свакако: *ѝћемо л' ѝочѝнаѝи сѝѝра да ѝѝѝемо? Анѝ, ѝѝѝѝ ћемо чѝкаѝи* (С. До II); *аданѝ* — свакојако, бесумње: *Тѝѝа, ѝћу л' и ја с ѝѝѝѝм? Аданѝ* (Добриња II).

Код ових речи може бити и супротности ономе што се саопштава или пита, а каткад има и подруглѝвости. У том случају оне нису прилози него узвици:

ѝда нећеш ѝрѝј да ћу ѝогѝнѝѝи (Н. Пазар); *ѝда ѝћеш ѝлѝѝѝи да ѝмаѝ зуѝе о(ѝ) чѝлѝка* (Драмиће I); *ѝћемо л' звѝѝ Мѝкоѝу? Анѝ*

(аданб) још ћу му *цѣцвару сѣрѣмий* (Сјеница). Има подругљив тон и значи 'само ми још он треба'.

За потврђивање се употребљава и упитна речца *зър*: *Кò иѝò р-згòвãрã иза кѹћѣ?* Љубо *зър* (Штаваљ III).

Сложени ѝрилози. Оваквих прилога има разних врста. Наиме, састављени су од *ѝредлога* и *именице*:

ѝзмã, нãрѹку, ѝоневòљи, изнебу̀а, наду̀шак: *Оборѹће и нãјачег ѝзмã* (једним махом) — Трнава I, *Кад ми дòћѣ нãрѹку* (згодно); *Нãђò га нãбога* (срећом, божјом помоћу) — Годово II; *Оѹријейѝльѝми смо се ѝоневòљи* (Шароње II), *Дòћѣ ми изнебу̀а* (изненада, неочекивано) — Дежева I, *Пдѹй ѹн бардãк наду̀шак* (без предах) — Трошнице I; или су састављени од *ѝредлога* и *заменице*: *зѹсѝа, зѹсѝо* (од заиста, заисто) — *Ол' ми зѹсѝа дãѝ* (Тушимља I); или од два *ѝрилога*: *бржебòдљѣ-òн иѝи скдчѝ бржебòдљѣ иã у сѹд* (Постење I); или *ѝредсѝављају емѝийѝчне реченице*: *уддòбрѹчас, аковбòдã, узòчас, будибòгснама, идѝамосе Нѹкола, уддòбрѹчас* (Сјеница), *Узòчас му бѝло* (Горачиће III), *Кѹ(д) си ѝорãнѹјо, аковбòдã?* (Штаваљ III), *Нѹко му не мòже кра̀ја уфãѝѝѝѝ, будибòгснама* (Буђево II), *Кã(д) иѝò рѣч'ѣш, идѝамосе* (Н. Пазар) итд.

Сложени су прилози и *нãзòрицѣ, ѝоневòрицѣ, наоѝдсло*: *Оѝишòѣ нãзòрице за нѝм*; *Сѣјãћу и ѝоневòрицѣ* (иако не волим); *Тѹ дòће унаоѝдсло* (са срећом) — Пожега I.

Остаци некадашњег партиципа глаголског на *е* сачувани су у изразима: *сѣдѣ, лѣжѣ, жмѹрѣ, шркѣ, клѣчѣ и сѝòдјѣ*, али је чешће *седѣћкѣ, лежѣћкѣ, жмѹрѣкѣ, сѝòдјѣкѣ* итд. (С. До II, Буђево II).

У новопазарској и сјеничкој зони ове речи чују се само у облику *седѣћкѣ, лежѣћкѣ* (Дежева I), *шрѣћкѣ, сѝòдјѣкѣ, жмѹрѣкѣ* (Шушуре III), *клѣчѣкѣ* (Трнава I) итд. — што значи да су присељеници из црногорских крајева, који су носили собом ову црту, дошли у ове две зоне пре него се извршио процес преласка *-ћк* у *чк* (в. М. С. ib. 93).

Именице са ѝрилошким значењем. Употреба именица са овим значењем позната је и другим говорима. Са таквим значењем овде су познате *мѹка, сѝла, чѹдо* (и значе *мѹчно, иѝшко, мндго*):

Сѝла смо јãда вѝдели (Штаваљ III); *Мѹка ми ѣ, Аксо, да иѝи иѝò збòрим* (Вишњице III); *Глãд бѣше ѝриѝѣгла, а мѹка дòшла лѹдима, брãѝ нã браѝа да кидѝиѣ* (Тријевине III); *Рѣци ми ãко иѝи нѹје мѹка* (С. До II); *Убѝло нѣ сѝла јãда за вриѣма Швãбѣ, ãл' овã рãѝа свѣ зãврѝѝ* (Дољани I); *Їзгѝбе сѝла лѹдѹ* (Н. Пазар); *Чѹдо сѝјѣна е ѝòкòсијо òвѣ гòдинѣ* (Горачиће III); *Дòшло е на òвã збòр чѹдо нãрода* (Чедово III).

Стари предлог *ѝрез* помешао се и изједначио са предлогом *без*. Из те везе добијен је нов облик *брес*, који је данас раширен на целом подручју ових говора:

Мдиш ти брез мене (Пожега I), *Осѝали смо брез мала и брез кућѝ* (Дежева I), *Бре(з) алаѝа нѝма занѝа* (Н. Назар), *Бре(з) земљѝ нѝма имања* (Трнава I), *Їди брез њѝга* (Буђево II), *Осѝб брез дѝца и мајкѝ* (Крће III), *Брез ѝкака рѝзлѝга* (Набоје II), *Чдвек бре(з) закѝдна* (Врановина I).

Предлог *ѝреко* чује се у облику *ѝрео* и *ѝро*: *Їди ѝрѝ брѝда* (Годово II), *Од Буђева ѝеш свѝ ѝрео ѝдѝла до Субѝга Дѝла* (Раждагина III), *Немѝ гѝзѝѝ ѝрѝ жѝѝа* (Д. Пољана I), *Немѝ забасѝѝ кад биднѝш ѝрѝ шѝме* (Лопиже III), *Навѝдѝѝо се ѝусѝѝѝк ѝрѝ ливѝдѝ* (Кузмичево I).

СИНТАКСА

1. Именице

Познато је да збирни бројеви стоје уза збирне именице на *-ад*, али та особина пренесена је и на множинско значење именица на *-ад* уколико га имају, као и на именице средњег рода на *-о-е*:

Прддб сам овб чѣворо јѣгњадѣ (и јагњића) — Кузмичево I, *Кѣ-йѣјо сам чѣворо йѣлѣдѣ* (и пилића) — Н. Пазар; *Дѣ ми сѣл дѣсе-шоро зрѣадѣ* (и зрна) за сѣме (Судско Село I), *Промѣнијо досад ѣрде насѣлѣ* (Шушуре III), *Закојб е ѣо јѣдно зрѣо на чѣворо мѣсѣѣ* (Селаковац I), *Обишб е ѣшоро сѣлѣ* (Добриња II), али и алтернативно: *Промѣнијо досад три насѣлѣ. . . на четири места пет села* (в. М. С. ib. 115).

Понекад се заједничке именице употребљавају у једнини место у множини:

Ўдарѣ Нѣмац да ѣлѣчкѣ и убѣјѣ (Тријебине III), *Родѣла е овѣ гд-динѣ шлѣва да се ѣб одѣвно не ѣанѣѣ* (Н. Пазар), *Да вѣдѣ(ш) шѣѣ е кѣѣјо ѣѣѣрѣкѣ* (Кањевине III), *Бѣше се ѣрб ѣдѣла заѣрѣѣо ѣскер кб мрѣви* (Кузмичево I).

Именице које означавају апстрактне појмове као *лејошѣ*, *дивошѣ*, *дубина*, *висина*, *мрзлина*, *врућина* и сл. као и градивне именице *-уље*, *ракија*, *вино*, *вода* — чују се у множини као у књижевном језику:

Досадѣле су ни међѣдневичке врућине кб богојавѣнскѣ мрзѣлине (Д. Пољана I), *Онѣјѣ лејошѣ нѣгде нѣмѣ* (Врановина I), *Донесѣше нѣ-какѣјѣ рѣкѣјѣ* (Попе II).

У пословицама се често изоставља именица ма ког рода била ако стоји поред придева:

Дѣѣ лѣша убѣше Мѣлоша (Добриња II), *У муѣнѣме се ловѣ* (Д. Пољана I), *Слѣћѣ е јѣдна кафѣнскѣ од ѣѣ(ш) домѣћѣјѣ* (Дежева I), *Цѣрскѣ се не ѣдрѣчѣ* (Горачиће III), *Не зашѣми дѣвѣјачкѣ нѣкаѣ* (срећу) — Н. Пазар.

2. Заменице

Датив јединине личних заменица 1, 2. и 3. лица у употреби је место присвојних заменица: када се показује коме припада именска реч у предикату:

Тí си мѐне зѣӣ ӣа̄ ћеш ми кӯӣӣӣ ш̄ам̄ӣју (ти си мој. . .) — С. До II; *Он је ш̄ѣбе св̄д̄јак̄ ӣд̄ ма̄јци* (твој рођак) — Гоње III; *Ј̄а сам њѐму син̄овац̄* (Кузмичево I).

Овако се понашају и енклитични облици личних заменица: *Ни-јѐсмо зн̄а̄ми да ӣӣ је жѣна на̄ша св̄д̄ӣа*; *Тí си му б̄ӣјо уч̄ӣӣељ*; *Обрен ј̄о е уч̄ӣӣељ*.

Енклитични облици личних заменица 1, 2. лица *ме*, *ми*, *ӣе*, *ӣи* употребљавају се поред пуних облика старог датива у целом говору с тенденцијом јачег истицања наглашене заменичке форме:

Мѐне мѐ срам̄ӣа (Доња Вапа II), *Мѐне ме зовѐ* (Трнава I), *Мѐне мӣе ж̄а̄о св̄а̄к̄д̄га ӣош̄ӣѣн̄д̄га ћо̄ѣка* (Осоје I), *Мѐне мӣе ӣме Муф̄ӣӣ* (Пожежина I), *Мѐне ми га д̄а̄ѣи* (Пожега I), *Тѣбе ӣи га д̄а̄ѣм на чув̄а̄ње* (Мур I), *Тѣбе ӣе зл̄о на̄шло а̄ко не д̄б̄ѣи* (Попе II), *Тѣбе ӣӣе др̄а̄го њег̄д̄во весѐље* (Вучинића Хан I).

Ова особина врло је распрострањена на нашем језичком подручју. Сусреће се у источнорногорским говорима (в. М. С. ib. 117), а у староштокавским говорима представља једну од карактеристичнијих црта (в. А. Белић, Дијалекти, LXVI и даље; 293, 399 и даље).

С обзиром на распрострањеност ове црте у несловенским балканским језицима она овде представља балканизам.⁴⁴

Лична заменица сваког лица — *себе* не употребљава се ако се припадање односи на 1. или 2. лице у функцији субјекта, већ се обично чува заменица оног лица којег је и субјекат:

Тí ш̄ѣбе глѣд̄а, а не мѐне (Добриња II), *А̄ко чув̄а̄м ӣе мѐне чув̄а̄м не ш̄ѣбе* (Буђево II), *Умѐм ја, мѐне чув̄а̄и и бес̄ ӣвоѣ ӣд̄мо̄ћи, н̄б̄ глѣд̄а ӣӣ ш̄ѣбе* (Ступ III), *К̄ад̄ га уф̄а̄ӣӣс̄мо, свѣз̄а̄смо га и ӣовед̄с̄мо с на̄ма* (Трнава I).

Ако је субјекат заменица 3. лица, припадање субјекту обележава се заменицом *себе* у сваком оном случају где би се унутребом заменице 3.

⁴⁴ А. Белић сматра да је ова црта продрла из романских дијалеката чији су се носиоци асимиловали са Словенима Бугарске, Македоније, Србије и старе Србије у времену од VII—XIII века (в. ДИЈС LXXIII). Ја бих овом додао само још један детаљ, а то је утицај албанског језика откуда је ова црта и у новије време могла бити освежавана, јер на овом подручју има шиптарских насеља, а једним делом наслања се на косовски говор где се и албански језик (код мањине) употребљава. Понављање заменице као албанску црту утврдио је и П. Скок (ЈФ XII, 76),

лица створила нејасност. Не ствара ли се нејасност, не употребљава се заменица *себе*, него 3. лица било сама или с предлогом:

Чувā ђн себе ддбро (Тушимља I), *Умē ђн себе сачувајѡ*, не бѡј се (Бекова I), *Ако е ѡкосѡјѡ ѡе њемѡ е, њѡје мēне* (Брњѡца III), *Одагнѡше га са ѡњѡма* (Попе II).

Недоследна је употреба заменице *себе* место личних заменица 1. и 2. лица ако ове стоје са предлозима; доследнија је са заменицом 3. лица у истом положају, а исто тако и у пословицама:

Ако рādѡм, ѡе за мēне (и за себе ређе) — Штитари I, *Брѡни ѡѡ за ѡебе* (и ређе за себе), *немѡ(ј) за мēне* (Рајетиће I), *Да вѡдѡш како рādѡ кад је за себе да се рādѡ* (Постење I), *Ко њѡје за себе њѡје ѡи за дрѡгѡга* (Н. Пазар, С. До II).

Иза показне заменице сваког лица (*сам-сама-само*) доследно се употребљава заменица *себе*:

Какав си сām себе ћеш доаќаѡ (Црквине II), *Тѡ ћеш сām себе дѡј глāвē* (Тушимља I), *Сама себе е дѡшла глāвē* (Попе II), *Не мѡгу сама себе цевāѡ да дām, а нē овольќѡме ѡѡскору* (ситној деци) — Мур I.

Присвојне заменице 1, 2. и 3. лица, ако показују припадање субјекту, а нарочито се наглашавају, не замењују се заменицом *свој*:

Одвојѡ сам мѡја јāгњāѡѡ ѡријен Бѡрћев-дана (Долово II), *Ндсѡм се јā с мојѡм нѡмѡшѡѡнѡм* (Избице I), *Забвѡјѡ сам се с мојѡм ѡнокѡшѡѡнѡм* (Набоје II), *Одлѡчи ѡвѡе ѡвце ѡā ћѡрā на кѡриѡѡ* (Аљиновиће III), *Плāѡѡѡћеш га ѡвојѡм глāвѡм, ѡѡ ддбро знādни* (Ковачи II); али ако има значење ‚властити‘ увек се употребљава: *Имā својѡ кѡћѡ и имāѡе* (Никољача I), *Не жāлѡ ѡи свој жѡвоѡѡ* (Риково I); и у пословицама: *Свој своѡе дѡи не вādѡ* (Осаоница I).

Заменицу *ко* у генитиву једнине замењује акузатив *ѡѡа* без обзира да ли се тиче лица или нечега другог:

Ѡ(ѡ) ѡѡа се боѡи? *Од ајдѡкā* (Годово II), *Ѡ(ѡ) ѡѡа се ѡлāѡѡѡ?* *Од мāјкē* (Сјеница), *Ѡ(ѡ) ѡѡа бѡжѡѡ?* *Ѡд Љуба да ме не ѡбије* (Штавал III), *Ѡ(ѡ) ѡѡа си се ѡлāѡѡѡ ѡѡљќѡ?* *Од вѡќѡвā* (Палјево II), *Ѡ(ѡ) ѡѡа ћеш да грādѡш ѡѡр?* *Ѡд вѡљќā*, *ѡ(ѡ) ѡѡа ћѡ* (Дунишиће III).

Заменица *ѡѡа* (акуз). употребљава се место датива када се обележава нека сврха:

Шѡā се свāћāѡѡе? (Ступ III), *Шѡā вѡчѡѡѡ ѡѡѡн* (Мур I), *Шѡā јѡриѡѡ ѡо кѡћѡ кѡ мανѡѡа?* (Д. Пољана I), *Шѡа се смѡјѡѡѡе?* (Н. Пазар), *Шѡа чѡќāѡѡ сād, ѡѡо не ѡдѡѡѡе?* (Дежева I), *Шѡа сейриѡѡ ѡвден, а не ѡрифāѡѡѡѡѡ се ѡдсла?* (Попе II) — место чему се сваћате, чему вичете итд.

Одавде се види да код носилаца овог глагола нема разлике између узрока и намере, односно циља и сврхе. То се још лепше види код предлога *због* и *ради*.

Насупрот оној употреби, где *шија* стоји место *кога*, ако се тиче лица, уопштен је облик *кога* у акузативу када се нешто пита, без обзира да ли се то односи на лица или ствари:

Понеси нџице. Кога да ѿнесѣм (Дубиње III),³ *Ўзми онѡ руно ђндалѣ. Кога да ѱзмѣм* (С. До), *Донеси ми лоѿѿѿу скрај гѿвна. Кога да донѣсѣм?* (Врановина I), *Довѣди дијѣше. Кога да доведѣм?* (Паљево II). Ова особина позната је и источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 116—117).

Инструментал јединице упитне заменице *ко* употребљава се место локатива јединице исте заменице:

Поручи ми ѿо кѿм ка(д) шћѣнѣш д ѿдѣш (Митрова II), *Прѿѿи ми ѿо кѿм онѣ врѣће* (Пожега I), *Дѡѿури ми ѿо кѿм мѿло лѣба за данѡс* (Горачиће III), *Ол' ми ѿрѿѿѿѿѿ ѿо кѿм мѿло дѡвана* (Жуњевиће I).

Акузатив јединице односне заменице *који-која-које* једнак је генитиву и када се односи на ствари, али се чешће замењује са *шио*:

Наѿдвари од ѡноѡ бѡра коѡга смо јѿчѣ ѿсекли (Кањевине III), *Донеси мѿло сѿра коѡга си јѿѿрѡ(с) сѿрѿла* (Лукавица II), *Извадиѡ сам ѡнѡ зѡб шѿо ме бѡлиѡ* (Аљиновиће III), или без показне заменице — *Извадио сам зуб што ме болиѡ*.

Уочава се да акузатив *кога*, када се односи на ствари, радо стоји при истицању предмета на који се односи заменица.

Акузатив јединице релативне заменице мушког рода једнак је често генитиву и када се односи на предмет који стоји у дативу, инструменталу и локативу:

Сѡкѡ сам ѿруће вѡздѡн с ѡнијем косијѣром коѡга си јѿчѣ кѿѿиѡ (Горачиће III), *Не ѿримѿчи се как дрѡлѡнику коѡга ѡни слѡжѣ, е ће ѿѿи ѿрѣбиѿ нѡге* (Тенково I), *Цѿѿо дѡн ѿрѿчѡ о онѡмѣ кѡшу коѡга е сѡм сѿѿлѡ* (Пожега I), *Иди ѿрѡво к онѡмѣ рѡсѿу коѡга ѡдављѣн видѿш* (Попе II).

У овом случају честа је замена *кога* са *шио* које се не мења. Тако се, као и у претходним примерима, показна заменица може изоставити: *Сѡѿ се фѡли с кѡњем што е кѿпѿѿо* (Врановина I).

Када, пак, нека именица стоји у номинативу или акузативу јединице, онда се релативна заменица слаже са падежом имена, али и тада је честа употреба *шио* место *који-а-е*:

Сѡкѿ ѿлѡс(ѿ) коѿ је ѡѡбро здѣнѿѿи неће мѡриѿѿ ѡѿи кѿшѣ, или што е добро зденут (Осаоница I), *Искоѿѡ сам ѡнѡ ѿрѿи коѿѣ биѿѡ нѡсре(д) лѡвѡдѣ* (или што е биѿо) — Драмиће I, *Превѿѿѿѿѿ онѡ*

ilás(ī) коѣга смо данас укосили (или што смо данас) — Годово II, *Донѣси рѣшѣио кодѣ си ићѣла да крѣиш* (или што си) — Гоње III.

У релативним реченицама заменица *чи* (чији) односи се и на именице мушкога рода које не значе чељаде, нити стоје у једнини, а тако и на именице женског и средњег рода опет место *који-а-е*:

Донѣси ми џемадан чѣ су рукави ѣокрѣћени (Долгиће II), *Вѣдѣ сам онѣ кирѣијѣ чѣ коњи бѣху орамѣли* (Добриња II), *Збѣни де оно дијѣше чѣја су гѣведа у жѣио* (Сјеница I).

Место заменице *чији-а-е* у оваквим примерима често се узима *ишѣо* са краћим обликом личне заменице 3. лица испред помоћног глагола јесам:

Нѣка дѣћѣ онѣ жѣна ишѣо јѣ е крѣва ѣоѣрѣла (Тушимља I), *Вѣдѣјо сам онога несрѣићѣка ишѣо мѣ е кѣћа изгорѣла* (Постење I), *Донес оно јѣре ишѣо мѣ е нѣга слѣмѣна* (Чедово III).

Придевске показне количинске заменице оволики, толики и онолики стоје место прилошких количинских израза оволико, толико, онолико:

Слѣмѣ ово.ѣикѣ љѣде бѣсѣебе зѣвѣ (без потребе) — Н. Пазар, *Шѣд л' сѣ скѣијо оно.ѣикѣ ѣѣрод* (Црквине II), *Прѣѣадоше ми оноликѣ сѣѣиови* (Шушуре III), *Кѣ ѣеи ѣо.ѣикѣ чѣ.ѣад, ако бѣга зѣиш* (Долово II) и сл.

3. Синтакса падежа

У погледу употребе падежа (без предлога) нисам запазио нарочитих одступања од књижевног језика, те се на том питању нећу задржавати.

Именски облици с предлозима, као синтагматске целине, својим значењем често одступају од стања у књижевном језику те ћу од тих момената изнети оно што је најбитније.

Генитив. Једночлани посевни генитив замењује се присвојним придевом. Ако генитив личног имена има пред собом именску реч у служби атрибута, опет се замењује:

Бѣјо сам коѣи кѣћѣ ѣјка-Нѣкѣвѣ (Тутин), *Оѣишѣ е ка кѣћи ѣѣо-Мѣмедѣѣѣ* (Сјеница), *Поѣѣрч до сѣсѣрѣ ѣѣѣка-Ићѣнѣ* (Селац I), *Онѣ е кѣћа ѣѣо-Илѣна* (Вапа III), *Ўзми браѣи-Цѣѣѣѣѣв кѣѣѣи* (Избине I), *Нѣје мѣе нѣ сѣѣрина-Мѣѣрино* (Шушуре III).

Примећује се да именица као атрибут стоји вазда у номинативу и испред имена у генитиву коме нешто припада, а замењено је присвојним придевом. Име у служби атрибута у оваквим случајевима осећа се као компонента непотпуне сложенице, што се види из губљења индивидуалног акцента атрибута, као и нарочитог истицања имена, односно придева изведеног од њега.

При обележавању припадности презименима на *-ић* генитив се замењује присвојним придевом: *Марића чдир*, *Живљевића ливда*, *Радуловића чџема* и сл. Ако ли презиме има други завршетак, а не *-ић*, добија ознаку присвојног придева:

Одјавише ашанскѣ бвце (Ашанин презиме) — *Штаваљ III*, *Чувене су камешничанскѣ девџке* (Камешничанин презиме) — *Брњица III*, *Пдзнате су биле расовскѣ делџје* (Расовац презиме) — *Пожега I*, *Нашла е село несреће од онѣ ирџовскѣ будалѣ* (Тртовац презиме) — *Видово I*, *Билд е вџзда људи из биочанскѣ куће* (Биочанин презиме) — *Д. Пољана I*, *Иди йокрѣ каличанскѣ ливадѣ* (Каличанин презиме) — *Чипаљи III*.

Код показних заменица *ова*, *џа*, *она* генитив се некад замењује придевским изразима *овогов*, *џогов*, *оногов* — у штавичкој зони, што је особина црногорских говора (в. М. С. *ib.* 97); *Овдгови кодџи су бдџи нб ондгови* (Бољаре II).

Предлози с генијивом. Употреба предлога *без*, *до*, *сем* са прилошким значењем позната је и овим говорима:

Свѣ сџе скочили на њџа без ја (Градац III), *Побегоше свѣ без Милан и Јаћим* (Ступ III), *Оће свѣ бес Фџилиј* (Козарево I), *Бџо е вџџе до ирџен два сџџа* (Шипче II), *Нџко дрџџи до џиј* (Тушимља I), *Нџмџ нџко сем ја и Лџзо* (Јбуљац I), *Нџмџ џи џиџ ирџичаџ сем дџбро* (С. До II).

Предлог *од* стојећи уз име лица има присвојни карактер:

Донџси канџџар од Милџентија (Врсенице III), *Иџиџи нџџице од Мџкоџџе* (Бољаре II), *Узми лџџаџу од Арса* (Горачиће III), *Куџи онџ сџно од Фџилија* (Дежева I), *Позџрџиџо сам од чџка Пџџа* (Распоганче III) — у овим примерима не мисли се на само лице, већ на његову чељад, на кућу као заједницу. Споменути изрази једнаки су присвојном придеву имена уз предлог — *од Милџентијевџ*, *од Арсовџ*, *од Филијовџ*.

Синтагматском целином *од Милџентија* не упућује се на само лице зато што говорно лице у тренутку говора не види лице о којему говори или га не мора видети, али га узима као представника кућне заједнице. И сасвим је логично пошто Милџентије није увек присутан код куће — то се од њега лично не може тражити, али је његово име увек симбол његове кућне заједнице.

Није изузетна употреба имена у генитиву, већ се чује исто толико и присвојни придев:

Доџџџџо сам овндџе од Јџџимовџџа (Д. Пољана I), *Куџиџо сам јџбуке од Лџзаревџџа* (Сјеница), *Сџд је оџиџџ од Аџазовџџа* (Годово II), *Крџџџо је од Нџџиџиџџа* (С. До II).

Предлог *из* употребљава се место предлога *од* уз имена лица или именицу која значи лице:

Тражи из Љуба ма̀ло дува̀на (Сјеница), *Узб сам из Цвѣѣѣа дурбѣѣн* (Беле Воде I), *Ол ѡ̀ра̀жѣѣѣѣ из Ма̀рка онѣ ѡ̀дре* (Избице I), *Узми из онѣѣ косача ма̀ло ѡ̀ра̀вѣ за ѡ̀де* (Гоње III).

Кад предлог *из* стоји место *од*, мисли се искључиво на лице, јединку у коју стоји предлог, те се не може схватити да припадност обухвата чељад или кућу имена које стоји у генитиву.⁴⁵ То се може рећи ако се узме у обзир само спољашња страна израза. По значењу се види да из косача и од косача није исто. Наиме, од косача значи нешто сасвим одређено. Нема тражења, него се обележава место и приближно је значењу *крај косача*, *ѡ̀шу ѡ̀ред њѣга* и само треба извршити радњу узимања. Из косача, пак, значи да треба прво добити одобрење од имена у генитиву са предлогом, па после тога извршити радњу узимања. Дакле, *из* садржи у себи нијансу припадности у ужем смислу и ограничену само на лице, зато се и не може заменити, у оваквим случајевима, присвојним придевом.

Употреба предлога *од* уз име лица у овом говору не слаже се у целини са оним што је у источноцрногорским говорима. Наиме, овде нема оне варијанте где је предлог *од* + *име лица* једнако по значењу присвојном придеву тог имена — нека ти дадну врећу од Мијајла = Нека ти Мијајлови дадну врећу (в. М. С. *ib.* 97).

Предлог *крај* употребљава се као у књижевном језику те нема потреба да се о њему говори.

Скрај обележава један од крајњих делова оног имена које стоји у генитиву или обележава раздаљину од имена с овим предлогом до другог имена или меру:

Он ма̀же да дозѣвѣ скрај сѣла довлѣна (Добриња II), *Има колико скрај њѣвѣ дѣвлѣ* (Брњица III).

Искрај обележава потицање из околине имена у генитиву или обележава сами крај оног имена са овим предлогом или раздаљину, меру, поређење:

Ја сам искрај Сѣниѣѣ (Дујке III), *Бијо е јѣдан искрај(ј) Сѣѡѡѡѣна* (Дежева I), *Донѣси кѡсу искрај љѣѡѡѣѣѣ* (Жирче II), *Искрај(ј) јѡ̀букѣ дѣѡѡѣѣ ѡ̀ма дѣѡѡѣѣ кѡра̀ка* (Пожега I), *Кѡ искрај бѡ̀на̀ра дѣвлѣ* (Дежева I).

⁴⁵ У Црмници предлог *из* с генитивом имена лица значи заједницу куће „из Ника — из Никове куће“, а предлог *од* са именом лица значи лично од некога (в. Милетић, СДЗБ IX, 506). И у источноцрногорским говорима је овако. Наиме, ако *из* стоји место предлога *од* + име лица, значи лично од некога, „Донеси ми они дуг из Марка (од Марка)“, „лично од Марка“, а ако предлог *из* не стоји место предлога *од* — значи од заједнице лица уз предлог *из*: из Томичине куће (в. М. С. *ib.* 98, види Вук, Пословице, Предговор XLV, 1836. г.).

Накрај показује један део имена у генитиву, или значи да се неко или нешто налази на крају имена са овим предлогом:

Сѣдни тѣу накрај клѣиѣ дѣк донѣсѣу сѣололицѣу (Д. Пољана I), *Немѣ да сѣидѣи накрај грѣдѣ* (Н. Пазар), *Кѣћа му е накрај(ј) сѣла* (Вапа III), *Понѣси тѣа дѣва накрај авлицѣ* (Годово II).

Украј обележава да се неко или нешто налази у последњем делу онога што значи име у генитиву: *Наиѣ сам га укрѣ(ј) колибѣ* (Кузмичево I), *Сакрѣјо се укрѣј магѣзѣ* (Сјеница). Поред оваквог значења *украј* може имати значење *„пored“*, односно стајати место поред. *Лезиј укрѣј иѣиша* = лежи поред пута.

Употреба и значење ових предлога у великој мери поклапа се са оним што је констатовано у источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 99—100).

За изузимање употребљавају се предлози *осим*, *осем* (*освѣне*, *свѣн*, *освѣн*). У свим зонама најчешће се чује *сем*, а *осим* и *осем* у посебним случајевима:

Пиши тѣи ђсим мене кога гѣј ђј (Добриња II), *Ўзми свѣ дрѣгѣ сѣм Марка* (С. До II), *Ђсем и ѣвѣкѣиѣ и ѣдолѣжѣа дѣна(с) су свѣ с пѣма* (Мур I).

Примећује се да *осим* и *осем* стоје кад хоће има јаче да се истакне. Тиме се истовремено скреће пажња на име у генитиву које излази из заједничког делања.

Истицање се врши и код општинских именица када се нађу са *осим*, *осем*: *Свѣ е сагорѣло ђсим онѣ кукурѣза исѣо(ѣ) јѣза* (Пожега I), *Покосијѣ е гоипѣво свѣ и ѣ иланину ђсем Лѣза* (Бољаре II).

Сем се употребљава и у прилошком значењу:

Свѣ су илѣиѣиѣи сѣм онѣ иѣгорѣлка (Штитари I), *Мѣже свѣко иѣмој сѣм овѣ иѣгорѣли и иѣмоћии* (Страдово I), *Рѣдијо е свѣко дѣна(с) сѣм овѣ малѣ дијѣиѣ* (Попа II). Уочава се да *сем* има прилошко значење најчешће када стоји уз показне заменице.

Узрок, намера и циљ помешани су у овом говору, те се за обележавање ових нијанса подједнако употребљавају: *због*, *ради*, *рад*, *зарад*, *сѣорѣд* и сл.:

Свѣдише се због воде (рад воде) — Врановина I, *Доиѣ због куиѣвѣниѣ* (и рад куповине) — Сопѣане I, *Ако си доиѣ сѣорѣд вѣне, вѣн се слѣбодно* — С. До II, *Нијѣси тѣи иѣрѣиѣ сѣорѣд мене* (Кањевине III), *Доиѣ сам зарѣд иѣѣбе и иѣвоијѣ чѣѣѣди* (Шароње II), *Скѣиѣиѣи се сѣорѣд водениѣѣ* (Врановина I). И предлог *с* иде са овом групом и обележава узрок: *Ломѣ се с иѣуѣѣга иѣсла*, — али он је чест за казивање и намере, и времена, и начина и узрока.

Себѣиѣиѣ (арапско *sebeb* = узрок, повод — себеп — себет + шта), употребљава се место *због чега*, односно са значењем *„због чега“*: *Се-*

бѣшиѿ се скѹиѿјо ова̀ нароиѿ (Н. Пазар), *Себѣшиѿа ѿрашѹ кѹће и ѣлѣад*, тј. Због чега врше запрашивање? — Осоје I.

Употреба предлога у са генитивом разликује се овде од оног што познаје књижевни језик. Наиме, он овде стоји место предлога *код* и показује да се неко или нешто налази код имена које стоји у генитиву:

Кѹа мѿе у Милѿна (С. До II), *Како ти бѿ у ѿриѿаѿеља* (Увац III), *Неће ти бѿи рѹжно ѹ нѿс* (Гоње III), *Такав је дбичѿј у нѿ(с) селѿка* (Троштице I); *Цѿрски не дѹчекѿше у Кѿлѿчѿнѿ* (Свираново I), *Бѿјо сам ѹ Ашѿнѿ на ѿсело* (Шушуре III). То је особина и источноцрногорских говора (в. М. С. *ib.* 102).

Предлог у чест је место *од*:

Траѿси у Ђорѿа јѣдну бѿцу (Сјеница), *пшиѿи у Мѿре сѿиѿо* (Н. Пазар), *Кѹиѿјо сам коња у Милѿна* (Дежева I), *пзми у Сѿмкѣ мало коња* (Ковачево I), *Чѹо сам ти ѿ ѿриѿу у Шѿѿѿѿѿнѿ ѿ виѣ ѿѿко бѿ ѿродѿем* (Брѿница III), *пзѣли су дѣвѹјку у Мѿриѿѿ* (Дујке III).

Свуда у овим примерима предлог у идентичан је предлогу *од*: од Маре, од Ђорѿа, од Штављана итд. и види се да стоји после глагола који значе тражење, узимање или примање.

У групу предлога са генитивом спада и предлог *мимо*:

пди мимо кѹћѣ ѿ ѿдслѣ краѣм ливѿдѣ (Врановина I), *Прошѣ е мимо Милѣниѿјеѿѣ кѹћѣ* (Жуњевиће I), *Прѹђѿем мимо прошеѿе ливѿдѣ* (Чедово III), *Кѿ(д) сам бѿјо мимо Дѹлѿѿѿ ѿѹче меѿѿѿа* (С. До II).

Показујући правац кретања поред именице у генитиву, било да се том именицом обележава припадање или да се не обележава, *мимо* стоји место предлога *ѿред*, после глагола кретања или оних који су узети у том значењу (на пример бѿјо у значењу 'пролазијо' — у последњем примеру), зато је и уопштен са генитивом.

Ако ли се пак казује неко поређење, *мимо* стоји често са акузативом:

Лѣшиѿ је мимо дрѹгѣ мѹмке (Тушимља I), *Вѣзѣ мимо свѣ девѹјке у село* (Постење I); али и при поређењу чује се са генитивом: *Сѿиѿ-мѿли смо га мимо дрѹгѿѿѿ ѿриѿеѿеља* (Бујево II), *Рѿди мимо свиѿѿѿ ѿѹдѿи* (Распоганче III), *Мѹчи се мимо свиѿѿѿа* (Гоње III), *Не жѣлѿм ниѿиѿѿа мимо нѿрѹда* (С. До II), *Онѿ вѹ е јѣшнѿи мимо дрѹгѿѿѿ гѹвѣди* (једе више, боље од других) — Дежева I, *У ѿудниѿѿ е мимо дрѹ-гѿѿѿ девѹѿѿка* (Попе II).

У овом случају *мимо* има функцију предлога *од* који би стајао иза пропуштеног израза *више*, али се то може претпоставити: Ради више од свије ѿуди; Мучи се више од свиѿѿѿа итд.⁴⁶

Будући да се *од* радо употребљава при поређењу, то је и предлог *мимо* узео на се ту функцију као и у случају показивања правца, што

⁴⁶ У неким конструкцијама предлог *мимо* стојећи са компаративом представља редупликацију компаративног значења.

значи да су се основне ознаке предлога *мимо* — правац (мимо кућу) и *иоређење* (мимо друге људе) измешале са значењем предлога *иоред* и *од*. Због тога *мимо* је изгубио своје право место уз име у акузативу и пришао групи предлога који стоје са генитивом, чија га је сличност и повукла за собом.

Предлогом *мимо* може се обележавати и изузимање имена у генитиву. Именица је тада са атрибутом;

Тѝ си иѝб рѝдѝјо мимо мѝга знања (Детане II), *Нѝк не иѝройѝнѝ барем иѝб мимо оноликѝ мѝкѝ иѝшо е иѝройѝло* (Лукавица II), *Нѝк свѝ изгѝрѝ, каѝжѝ, мимо наѝшѝ кѝћѝ* (Раждагина III), *Тѝ учѝн иѝакѝ, ѝликѝ мимо моѝ вѝлѝ* (Себечево I).

Са дативом стоји предлог *к-ка*: *Примѝкни се к вѝиѝри*; *Оиѝшла е ка кѝћи*, али његову функцију врло често врши предлог *код* и то најчешће када стоји уз лица или друго нешто живо:

ѝди иѝи код мѝне (Постење I), *Немѝ д' иѝѝм код њѝга* (С. До II), *Иди код овѝцѝ* (Опаве I), *Оћу д' иѝѝм код ѝѝјака* (Батњик I), *Поѝиѝрч код Мѝринка* (Чедово III), *Иѝшо не иѝѝм код сѝиѝрица* (Полокци I) — и увек тако. Намера и циљ помешани су са обележавањем места где се неко или нешто налази, а будући да предлог *код* означава место и узео је на себе функцију предлога *к, ка*.

Предлози с акузативом. Предлози *на* и *у* стоје искључиво с акузативом у овом говору, без обзира да ли је име уз глагол кретања, праваца или мировања:

Тѝр кѝју на глѝву (Штаваљ III), *Иѝиѝд иѝиѝе иѝб на глѝву* (Ступ III), *Исиѝѝ се на јѝбуку* (Дежева I), *ѝно га обѝшено на јѝбуку* (Постење I), *Бѝчи коѝ дрѝво на огањ* (С. До II), *Вареника, мѝѝе на огањ* (Добриња II), *Јѝ доо у Сѝницу* и *Јѝ си л биѝо у Сѝницу* (Гоње III). И увек тако.

Ово је особина и црногорских и неких других говора, али као црта овога говора захтева да се на њој посебно задржимо и дамо извесна објашњења.

Познато је да неки балкански несловенски језици (албански, румунски и новогрчки) „не разликују кретање од мировања“, како каже П. Скок (ЈФ XI, 131) и да се појав неосећања разлике између глагола кретања и мировања у нашем језику развио под утицајем романским и албанским.

У нашем случају могли су утицати романски сточари којих је у средњем веку било у овим крајевима (в. Ј. Ердѝановић, Цвијићев зборник 1924, 268—371) и по којима је суседни предео на северу и прозван Старим Влахом, а такође и албански насељеници од краја XVII века наовамо. Њихов су утицај могли подржати и црногорски присељеници у XVIII и XIX веку.

Употреба акузатива у служби локатива не јавља се у области ових говора тек доласком носилаца особина зетскога говора, већ се као резултат билингвизма среће много раније, а то потврђује појава исте особине на разним местима нашег језичког подручја и без међусобних веза.

П. Скок каже: „Та појава пренесена је на све словенске дијалекте од Призрена преко Косова све до Дунава“ (ЈФ XII, 131). Она се сусреће и ван ових граница, јер ју је констатовао и у Банату П. Ивић (ЈФ XVIII, 153).

Говорећи опширно и документовано о овом појаву у црногорским говорима Л. Вујовић (ЈФ XX, 87—124) каже „Да је процес кретања ове црте, гледан као целина, ишао од југоистока ка северозападу“ (ЈФ XX, 101).

Предлог *за* стоји са именицом у акузативу када у реченици имамо глагол намере или циља: *Спрѣмѣм се за пѹт* (Трнава I); *Мислим за Сѣницу* (Аљиновиће III) и сл.

Одмах се запажа да предлог *за* и именица уз коју стоји, налазећи се иза глагола намере, садржи у себи читаву реченицу. *Спрѣмам се за љуѣ* једнако је изразу *Спрѣмам се да љуѣујем*. Оваква елиптичност заступљена је када предлог *за* стоји пред називом места: *Ја мислим за Нови Пазар*; *Мислим да пођем путем који води у Нови Пазар*; *Мислим да кренем путем који води у Н. Пазар*.

Карактеристична елиптичност среће се и у конструкцијама када предлог *за* стоји испред предлога *у* или *на* ако су ови пред акузативом после глагола кретања (в. М. С. *ib.* 105):

Спрѣмѣм се за у село (Сјеница); *Је л гдѣов Милан за љ Гѣње* (Шушуре III); *Довѣдѣише ми коња, шрѣбѣше ми за у Дѣлиће* (С. До II); *Јеси л' крѣнѣо за у Вају* (Д. Пољана I); *Спрѣмѣш ли се за у Пѣје* (Годово II); *Спрѣмѣише се за на Црквину на сабор* (Аљиновиће III); *Ко мисли за на Врѣло нѣка крѣнѣ* (Цврње I).

У свим овим примерима предлог *за* у основи садржи намеру са нијансом узрока и замењује реченицу. Он је, дакле, елиптични облик реченице коју захтева глагол главне реченице и која из њега проистиче. *Спрѣмам се за у село* идентично је изразу: *Спрѣмам се за љуѣ који води у село*, *Спрѣмам се за љуѣовање у село*, односно *да љуѣујем у село*.

Место предлога *ѣо* (када има значење циља или сврхе) стоји за иза глагола кретања: *Пошрч за лојѣѣу*; *Оде за врѣћу, за воду, за ваѣру*.

Врло је честа употреба предлога *ѣо* у дистрибутивном значењу и среће се уз ове падеже. Др М. Ивић каже: „Кад је појам обухваћен дистрибуцијом субјекат реченице, онда уз *ѣо* долази номинатив“ и „Ако је појам обухваћен дистрибуцијом објекат реченице — онда долази акузатив“ (ЈФ XIX, 198—199):

Пушићѣј нѣка ѣдѣ јѣдна ѣо јѣдна ѣвца (Гоње III); *Ајѣше јѣдан ѣо јѣдан* (Постење I); *Прескѣкѣѣ е војник ѣо војник* (Кузмичево I); *Гѣћѣли су јѣднога ѣо јѣднога* (С. До II); *Фѣѣѣли су јѣдну ѣо јѣдну* (Града III); *Продѣѣ ѣѣву ѣо ѣѣву* (Дежева I); *Куѣићу ви ѣо фѣну шѣмију* (Дујке III); *Дѣћу ви ѣо јѣдно рѣно вѣнѣ* (Бољаре II).

У дистрибутивној служби среће се овај предлог и са дативом: *Давѣћеш сѣли јѣдној ѣо јѣдној* (Штаваљ III); *Обѣћѣѣѣ е јѣдној ѣо јѣдној девѣјци* (Врановина I).

Предлог *према* употребљава се с локативом место предлога *уочи* с генитивом: *Двѳри према њѳику* (место уочи петка) — Тушимља I; *Учиш се да двѳриш према недељи* (место уочи недеље) — Н. Пазар.

Предлози *међу*, *над*, *под*, *ипред* и *за*. Код ових предлога поремећена је правилна употреба јер се често чују с акузативом место са инструменталом, али нема обрнутог појава, тј. да стоје с инструменталом место с акузативом.

С акузативом: *Не шућићи међу овце ко вук* (Тушимља I); *Не сѳиђи ѳако на(д) дгањ ѳеи се осмудиш* (С. До II); *Трѳажѳио сам ѳа нема по(д) сламу нишѳа* (Пожега I); *Видѳи ѳе сѳиоу ипред бвце* (Дољани I); *Ено га шућѳи за кућу* (Пожега); али увек: *Однѳс ѳо међу сијѳна* (С. До II); *Не наднѳси се на(д) бунѳр* (Долиће II); *Тур шѳио ип(д) главу* (Штаваљ III); *Бѳч мало сѳна ипред бвце* (Црквине II); *Задѳни ѳо лисѳа за сѳрѳу* (стреху) — Ступ III; *Турѳио укушѳи за кѳу ѳа сѳднѳио* (Бућево II).

Са инструменталом: *Са(д) сам га видѳо међу оѳкѳсима* (С. До II); *Међу ѳама нема бѳлѳга* (Осаоница I); *Вѳѳаше се вѳлики бѳлак наѳи Кѳлиѳољем* (Увац III); *Шѳд е заѳѳмѳло над Гѳлиѳом* (Лопиже III); *Прѳчау е под оѳѳм главѳѳм нѳишѳо шућѳи по нѳѳи* (Шарође II); *Нѳа га ипред ѳѳма* (нека га . . .) — Д. Пољана I; *Нема онѳѳа раѳшлѳка под нѳѳом* (Жуњевиће I); *Сѳиђ ипред волѳвима док дѳѳем* (Дежева I); *За кѳѳ(м) му иперѳѳка* (Грнава I); *За ѳудѳма е иѳѳка, а за рѳѳм-ѳѳкаш* (Постење I).

У источноцрногорским говорима (сем код предлога под у два случаја), акузатив и инструментал са овим предлозима међусобно се замењују (в. М. С. ib. 106—107).

У сјеничкој зони редовно се употребљава предлог *за* с генитивом: *Ово е дѳбро за кућѳе, за зимѳе, за сѳокѳе, за ѳѳѳа* (Чедово, Вапа, Гоње); *Да за срѳѳна ѳѳѳа* (Сјеница); *Ово ѳѳѳе за најрѳѳка* (Тријебине).

У другим двома зонама *за* са генитивом стоји само у здравицама: *Наздрѳви за срѳѳна ѳѳѳа* (Дежева I); *Нѳк наздрѳѳи за срѳѳна ѳѳѳа* (Митрова II). У другим ситуацијама нисам га чуо. (Испитивачи ијекавских говора досад нису ништа изнели о предлогу *за* са генитивом).

4. Синтакса глагола

а. ПРЕЗЕНТ

Одређивање садашњости у овим говорима, као и иначе, зависи од три момента: од говорног лица-приповедача, од момента говора и од глаголског вида. Говорно лице игра најважнију улогу зато што од његова схватања, психичког момента и ситуације у којој се налази зависи какав ће се облик презента појавити.

Упоредо са говорним лицем иде момент говора говорног лица који служи као полазна тачка за утврђивање да ли се оно што се врши, догађа, збива, поклапа са њим (моментом говора) или не. Вид, исто тако, као ознака стварног значења глаголске радње служи за одређивање значења презента.

И овде као у књижевном језику презент се среће у двојакој употреби: или се остварење радње поклапа са тренутком говора говорног лица — *индикативни њрезенти* — или се значење презента одређује према неком другом моменту, а не према тренутку говора — *релативни њрезенти*.

Релативни презент је у врло широкој употреби, а од свих видова његових у овој синтаксичкој категорији најчешћи је приповедачки. Њему се, као што је познато, значење одређује „према догађајима вршеним у прошлости“ (в. А. Белић, ЈФ VI, 104), где презент перфективних и имперфективних глагола има видско значење, а временска ознака му проистиче из ситуације везане за прошлост (в. А. Белић, ЈФ VI, 104):

Пбћем њи ја и њримакнем се до њурскѣ сѡражѣ (Троштице I);
Ѕмѣм њи ја кња ња га оседлам и њбћем за Мѡѡровицу; Ка(д) сам бѡјо њрб Рогднѣ, а оно насрѣѡ њуѡа седѡ чдвек и држѡ њуѡку њрб крила (Избице I).

Исто тако презент нема временског значења у уопштеним изразима, али његово значење везано је за ситуацију у којој се тај израз употребљава као и за схватање говорног лица и средине у којој се употребљава:

Кб радѡ ња се не кѣе (Кузмичево I); *Вран врану дчи не вадѡ* (С. До II), *Кб брзо судѡ брзо се кѣе* (Н.Пазар); *Кб радѡ не бой се глѡди* (Сјеница, Црквине II).

Као што презент нема правог временског значења у нарави исто тако нема га ни онда када се узима за радњу која се обележава каквом другом речју или неком временском ознаком. И овде, као у књижевном језику, увек постоје извесна средства која јасно обележавају вршење или извршење радње после момента говора: *Суѡѡра кдсѡмо ѡ ѡланину* (Штавал I); *Дбвечѣ долѡзи сѡѡри* (отац) — Постоње I. Ове формалне ознаке (прилошке речи — сутра, довече) показују да се презентом обележава радња која иде упоредо са нечим другим, тј. са претпоставком да ће се нешто извршити. Уосталом то је једна од битних одлика презента — показивање напоредности — у свим ситуацијама било да је узет са временским значењем или без њега.

Презент сличан горњој врсти заступљен је у оним ситуацијама када говорно лице претпоставља да ће се нека радња догодити или жели да се догоди. Став говорног лица јасно је изражен и презентом се обележава начин. И ово је заступљено у књижевном језику, али га истичем због тога што се каткад овај тип презента меша са оним претходним презентом. У изразу *Суѡѡра идемо у ѡланину* запажамо да постоји намера исто онако као у изразу *Идем у град*, где имамо значење намере. Према томе, модално значење презента срећемо често и у оним ситуацијама када

се њиме обележава оно што ће се догодити — будућност, па тако и у уопштеним изразима:

Ако не ддѣш, кѣјѣш се (Н. Пазар); *Ако не ддѣнеш, неће бйш ддѣбро* (Чедово III); *Нека уфѣшй волдѣ йѣ нека йдѣ* (Трнава I); *Нека догна жйшй йѣ нека чѣка* (Попе II); *Нека ўзмѣ дбўћу, а нека се не дбўвѣ* (Тријебине III).

Особина је и ових говора да уз непредикативне глаголе стоји презент са свезицом *да* као допуна, односно као носилац предикативности и то много чешће него инфинитив:

Тй не смѣш д' йдѣш йрео шўмѣ (Себечево I); *Оволикѣ девѣјка йѣ не зна ти врейѣно да обрнѣ* (Годово II); *Тй не можеш да йребѣчйш кѣменом йрѣ јѣбукѣ* (Н. Пазар); *Тй, Пѣро, мѣрѣш да йлѣшй(ш) шйшйш* (или мораш платит) — Распоганче III.

На крају ћу истаћи једну црту ових говора, која је, додуше позната и другим говорима нашег језика, али на коју се мало обраћала пажња. Она се не јавља само као дијалекатска црта, него је срећемо и у књижевном језику. Проф. Ј. Вуковић је говорио о том појаву у својој расправи (Говор Пиве и Дробњака, 85—86). Ја ћу тај појав приказати онолико колико је карактеристичан за овај говор.

Познато је да се презент употребљава за казивање будућности било да је то означено неким прилошким изразом или да није. Сем овог презент перфективних глагола често се употребљава место футура II.

Овај говор као и неки други, па и књижевни језик, има ту особину да са презентом трајних глагола употребљава речцу *уз* и тако означава неку могућну радњу у будућности:

Ако ушчўвѣш, имѣш (Тушимља I); *Ка(д) тѣ усйшйшй шйш, рѣци му ѣ не знаш* (Попе II); *Шшо шй гдј усйрѣжй, немѣ му дѣш* (Трнава I); *Ако сўйра не ускѣсймо, дѣћу шй кѣсу* (Требиће I); *Ка(д) шй усйрѣжйш, слѣбодно ми немѣ дѣш* (Батњик I); *Усйрѣжйшеш и шй мѣне нѣшйш йѣ шй нећу дѣш* (Гоње III); *Ако усйрѣге овѣ лейѣш, срѣдйћемо свѣ* (Д. Пољана I); *Ако уздржй овѣ мрзлына, йревўјћемо ћўбре* (Дежева I).

Познато је да имперфективни глаголи постају перфективним ако се испред њих стави префикс. Међутим, зна се да сваки префикс не може да се узме уз ма који имперфективни глагол. Такав је случај и са префиксом *уз*. Наиме, ако он може да стоји уз глагол *мицайш-узмицайш, дисайш-уздисайш, дизайш-уздизайш, дрхйш-уздрхйш* и неке друге, дотле се, пак, не може спојити са глаголом *горейш, йласйшйш, ишй, живейш* и сл. Употреба му је, дакле, ограничена као и другим префиксима. Међутим, запажа се да се овај префикс разликује од других тиме што у неким случајевима спојен са трајним (трајно -учесталим) глаголом уноси перфективност, а некад не уноси, нпр. *дрхйш-уздрхйш, йейш се-усйейш се*; али: *дисайш-уздисайш, мицайш-узмицайш* итд. и

најзад што се јавља у презенту неких имперфективних глагола док се у инфинитиву тих истих глагола не налази.

Запазио сам у овим говорима да предлог, префикс *уз* са презентом имперфективних глагола не обележава само могућну радњу него често и напоредност која, истина, није обавезна, али је карактеристична као синтаксичка категорија: *Ако ушчуваши, имаћеш*; *Ако узгори вајра сву ној, неће ни биш зима* једнако је: *Ако ираје чување, ирајаће и имање, односно док ираје чување, ирајаће и имање*; *Ако ираје горење са ирајањем ноћи, ирајаће и ишолоша*. У другим, пак, случајевима нема напоредности: *Ако га усипиши, рећи ће ти*. Ова се конструкција поклапа са перфективним презентом, тј. са значењем футура.

6. ВРЕМЕНА ЗА ПРОШЛОСТ

Ови говори познају сва претеритална времена, мада нека у широј, а нека у ужој употреби. Наиме, ужа је употреба имперфекта и плусквамперфекта него аориста и перфекта.

а) *Имперфекат*. Полазећи од момента говора, овај облик показује радњу која је трајала у прошлости скоро увек напоредо са другом радњом, а њено вршење, у овом говору, доследно је везано за оно што је приповедач видео, доживео или се узима да се обележи доживљај саговорника, али само у питањима.⁴⁷

У овим говорима не може се говорити о употреби имперфекта ограничавајући га на извесну групу глагола. Приповедач ће га употребити ма од којег глагола имперфективног ако је говорна ситуација таква да он треба да саопшти оно што је лично видео, што је запазио, а односи се на извесно лице или лица те је често заступљено 3. лице једнине или множине. У оваквим случајевима поред имперфекта може се увек ставити прилошка одредба *када*, у *оно време када*:

Видо сам га, седание йорей казана (Н. Пазар) — значи: Када сам прошао, видео сам га, тј. за време пролажења, у оно време када сам прошао — било је и његово седење; *Она јадница седание и илакаше крај извора* (Пожега I); *Ка(д) сам йрошд, наврџание вџду* (Годово II); *Ойкад узимаше жийшо, није га немā* (С. До II); *Насађивā ову секйру, ваља ми ддиш у дрва* (Муово I); *Бџме, дна йрисийгла: сама йџраше и музаше и свџ* (Д. Пољана I); *Само две-ири илијевљајс жсийшо, више се нико не виђаше* (Брњица III); *Ймашеј десџтак шшо илашћажу на Велику ливаду* (Чедово III); *Ка(д) сам найшџ, свџ лежājу и сйавājу, а дџца се йгрājу йорей йшока* (Вапа III).

⁴⁷ Питањем значења и употребе имперфекта у нашој науци бавио се низ испитивача: А. Мусић (Глас СХХI); А. Белић (ЈФ VI); М. Стевановић (ЈФ XIX, XX); А. Стојићевић (Словенска академија знаности и уметности, Љубљана 1953); П. Ивић (ЈФ XX); Ј. Вуковић (ЈФ XVII, XX и Радови III); Б. Милетић (СДЗБ IX, 550) и П. Ч. Сладојевић (ЈФ XX). Њихова мишљења су неједнака и на њима се нећу задржавати.

Поред оваквог саопштавања, односно употребе имперфекта у саопштавању, он се често среће у одговорима на питања, што је такође саопштавање:

Јеси л' виђѐо Їбра? Јѐсам, вѐлѧ, мѧло ирѧје куиѧвѧше кѧсу (Бобовик I); Кѧмѧј (камо их) Кѧмчѧни? Сѧ(д) се виђѧјѧ онамо и сеђѧјѧ крај оне фрѧбѧ (Штавалъ III).

Сем тога имперфекат се употребљава уз велики број глагола за казивање жеље или намере, везан је за садашњост, а обележава неку врсту модалности, односно опитивне условности. Овако је и у Пиви и Дробњаку (в. Ј. В. ib. 88—89); Ево таквих глагола:

дугѧвѧи, мѧј (моћ), сирѧмаи, намерѧвѧи, вѐлѧи (вредети), заливаи и замјѧвѧи, ишиѧи (хитати), ирѧчаи, кѧиѧи, иђѧ (пећи), ирѧжси, куиѧвѧи, мислиѧи, рѧдиѧи, имаѧи и сл. — Зѧво сам ѧше да мѧм даѧи онѧ ишиѧо ми дугѧвѧше (Н. Паазр); Мѧишѧѧ како да иѧиђѧрам онѧ дрѧѧ (Д. Пољана I); Сирѧмѧ мѧло колибѧ за сѧиѧку иѧ ми ирѧбѧше јѧш мѧло ишиѧѧѧ (дасака) — С. До II; Намерѧвѧјѧ да загрѧдѧ онѧ ѧше (Пожега I); Чѧни ми се да ишиѧ намерѧвѧше за Пѧзѧр (Батњик I); Грѧђѧ јѧдно дрѧсѧло за секѧру иѧ не мѧгу овѧм (Годово II); Ёѧио, залиѧвѧ овѧ рѧсѧда да се не осѧиѧи (Лукавица II); Сирѧжсѧ овѧ дрѧриѧу да се не чуѧѧ (Бољаре II); Виђѧо сам ѧо овѧѧма да иђѧ дѧбро чуѧѧше (Кузмичево I); Чуѧѧсмо ово гѧја од онѧјѧ ѧосѧковиѧѧ (Гушимљѧ I); Мѧишѧѧ куѧиѧи онѧ ливѧду код јѧбукѧ (Црквине II); Мѧрѧ мѧло вѧнѧ за ирѧдају (Штавалъ III); Мѧрѧсмо да виђѧмо колико фѧиѧѧ овѧ кѧѧѧ (Градац III); Иѧѧ да сирѧтим мѧло лѧба за косѧѧѧ (Расно III); Шѧѧ да иѧсѧдим мѧло лѧка иѧ кѧиѧѧ (Грнава I); Печѧ мѧло рѧкѧјѧ да се нѧђѧ (Врановина I); Пресѧиѧѧ овѧ жѧиѧѧ да се не усѧѧѧи (Попе II), Плѧиѧѧсмо да га не би кѧѧѧ уфѧѧиѧѧ (Дѧтане II); Трѧжсѧ да куѧѧм мѧло жѧиѧѧ (Тузиѧе II); Куиѧвѧ мѧло зѧби, ирѧбѧше ми за овнѧѧе (Шароѧе II).

Имперфекат глагола *биѧи* приближује се по значењу глаголу *имати* (у презенту), али ипак има потврдно значење („тако је“):

Биђѧше јѧш мѧло жѧиѧѧ, нѧ неђе имаѧи до јѧчма (што значи: има јѧш мало, постоји) — С. До II; Бѧше дѧсад дѧбра лѧѧѧѧ (тако је, досад је) — Постоѧе I; Бѧше нѧумѧн да ишиѧ ирѧжси мѧло иѧрѧ за неѧѧи дѧн (има намеру, намерава) — Сјеница.

Новопазарско-сјенички говори познају конструкцију од имперфекта глагола хтети и инфинитива другог глагола која се употребљава да покаже нешто што се готово догодило, а може означавати и неку намеру:

Дѧѧ одѧцѧиѧи да ме не ирѧбѧѧѧѧѧѧ (Д. Пољана I); Јѧ ишиѧ иђѧѧ дѧѧи нѧ ишиѧ одѧ (Брѧѧѧѧ III); Шѧѧ куѧиѧи овѧгѧ кѧѧѧ, а нѧмѧм иѧрѧѧ (Житѧиѧе III); Ти иђѧше узѧѧи, ал' ише он ирѧварѧ (Врсенице III); Да е јѧш мѧло ирѧѧѧ, иђѧше г' уфѧѧиѧѧѧ (Дежева I); Шѧѧше ишиѧ дѧѧи нѧ бѧѧѧѧѧ Пѧѧѧѧѧ (Раждѧѧѧѧ III); Шѧѧше ме ѧбиѧи да му

се ѿмѡдлѣ (Себечево I); *Оћаше ѿгѡи́нѡи да не сѡи́госмо* (Постење I); *Да не ѡаде ова кѡша, шћасмо ѡрижњети* (Добриња II); *Да ѡм не дадосмо, дћажу ѡућ* (Врановина I).

Конструкцијом имперфекта глагола моћи и инфинитива некога глагола као имперфектом глагола требати казује се радња везана за услов, погодбу:

Да ми ѡи даде, мдга г' уфѡи́и (Трнава I); *Онѡ се мдгаше ѡкодси́и, нѡ ѡи не шће* (Вапа III); *Мдгаше чѡвек изгуби́и главу, да не би нас* (Судско Село I); *Зѡвниде Радивоја ѡрѡбаше ми да га видѡм* (Штаваљ III).

β) *Аорисѡи*. У односу на тренутак говора аорист означава радњу која се свршила непосредно пред тренутком саопштавања или трајала до тог тренутка.

Као и у књижевном језику и у овим говорима аорист се употребљава и од перфективних и имперфективних глагола. Код имперфективних глагола аористом се обележава прекид вршења радње и будући да се мисли на момент прекида, стиче се утисак перфективизације радње:

Радисмо код њега ѡри да́на и ни́иша ни не даде (Тријebene III); *Дијелисмо злд и дѡбро* (Горачиће III); *Триесмо и мѡчи́смо се ѡри гддине* (Штаваљ II); *Живѡше с мѡкѡм и невѡлѡм* (Кузмичево I); *Дѡсиа ја за шѡбе ради бес ѡлаћѡ* (Дежева I); *Ти ме шѡже, Андрија, за онѡ шѡиѡу* (Тушимља I); *Зна́м кад га ѡи звѡ исѡред кѡћѡ* (Попе II); *Дѡсад ми ѡрича о Јеврѡму* (Добриња II); *Сад не зваше да кре́нѡмо* (С. До II); *Сад ни ѡричаше да мѡ е кѡћа изгорѡла* (Трнава I).

Употреба аориста је разноврсна, али је најчешћа у наратији, када се разликују два начина приповедања. Један начин је онда када приповедач аористом обележава субјективан доживљај.

Навалѡше Тѡрѡи од Јавѡра и ми се бѡрисмо чѡи́авѡ нѡј. Ујуѡру ѡмѡ(ш) шѡа видеѡи: зацрњела се кѡја и фѡс, а свѡки ѡгибаѡц држѡи јѡдан дрѡгѡга зѡ грло. Заћосмо ѡи ми ѡе ѡкѡуисмо шѡд би нѡишја, а онѡ ѡсиависмо да ѡј ѡице кљѡју (Вапа III).

Други начин причања је када говорно лице аористом износи нешто онако како је њему испричано и примењује директни говор:

Навалѡи аскер, кажѡѡ, са ѡри сѡране и ѡѡѡли свѡ шѡо наћѡ ѡрѡ(д) собом (Чедово III); *Тѡ гддинѡ, вели, нѡшѡра не нерѡдица ѡе кре́нѡсмо са сѡдкѡм у Бѡснѡ* (С. До II); *За двѡје нѡћи, вели, и за два да́на, да ѡи кажѡм, ѡаде снѡјѡг ѡрѡ нѡјвишѡга чѡѡка* (Дражевиће III).

Поред овакве употребе аориста, где нема временског значења, често се узима, такође без временског значења, за казивање будућности, али не опште будућности, него „непосредне“ за коју говорно лице прет-

поставља да ће се сигурно догодити; управо по његову мишљењу постоји могућност да се то може догодити сваког тренутка:

Бѣжипше, људи, изгйбосмо од Нѣмѣцѣ! (Врановина I); *Ошадрише, скѣйѣсмо о(д) зймѣ* (С. До II); *Уйомбѣ! Издреше свй сйѣдгови!* (Штаваљ III); *Донѣсипше водѣ, онѣмѣсмо жсѣдни* (Дежева I); *Налджипше, људи, йомрзосмо* (Постење I).

Аористом се казују такве врсте будућности где говорно лице жели или намерава да изврши неку радњу:

Јѣ одо(х) на њиву, а шйй ѣшй йокѣйшй онѣ слѣмѣ (Лукоцрево I); *Одвѣйше јѣгѣйшй, а јѣ ошрча(х) за нѣжипше* (Дујке III); *Ошрча јѣ чѣском да найдим коѣна, а шйй прййѣзи жйшйо* (Тушимља I).

Између овог и претходног аориста постоји разлика. Наиме, у првом случају говорно лице са великом вероватноћом претпоставља да ће се догодити оно што се казује аористом, али ипак то не зависи од његове воље. Та претпоставка проистиче из страха, а оно што се казује аористом везано је за услов: ако се не реализује оно што значи други глагол, догодиће се оно што значи аорист и обрнуто.

У другом случају реализација радње (Ја одо(х) на њиву) не зависи ни од таквих услова, нити проистиче из страха, него је везана за вољу и одлучивање говорног лица. Према томе, овај аорист једнак је индикативном футуру и има индикативно значење.

Безвременска употреба аориста заступљена је у изрекама — као у књижевном језику: *Док се дѣма нѣ надимѣ ни вѣйре се нѣ огрејѣ* (С. Д. II); *Шшо одѣ йреко зубѣ, одѣ йреко дѣвѣй брѣдѣ* (Чедово III); *Дѣѣ лѣша убѣше Милоша* (Постење I).

Сем споменутог аорист је у овим говорима, као и у другим, чест у питањима, љутњи, прекоравању, жалости и чуђењу:

Амѣн шшо ймѣ кѣйшју жсѣну, нѣ где ју наѣ (Митрова II); *Кѣко шйй онѣ рѣче да јѣ йобѣго(х), а шѣбе ошѣвѣ* (Дољани I); *Рекѣсмо ли да се йомѣжсѣмо и йѣзймо?* (С. До II); *Срѣм га било, йрѣварѣ не шѣ йоцрѣкѣсмо жсѣдни* (Буђево II); *Е, мѣј сѣнко, ка(д) си шѣкѣв нйшй га сѣѣче, ти шйшече* (Лопиже III).

γ) *Перфекѣй*. Такав је глаголски облик којим се може казати свако вршење или извршење глаголске радње у прошлости, тј. пре тренутка говора, а реализовање те радње констатује се, саопштава у садашњости.

Он се употребљава чешће него иједно од претериталних времена. То долази, свакако, због тога што говорно лице овим обликом упознаје слушаоца са говорном ситуацијом, односно са збивањем догађаја било из непосредне прошлости или из прошлости уопште где је саопштење одмерено према моменту праве садашњости или према другом моменту. Отуда се перфекат јавља као облик широког означавања било индивидуалног доживљавања било свега другог ван овог вида саопштења.

Широка употреба овог облика не утиче на сужавање употребе других претериталних времена сем плусквамперфекта. Ово је, свакако, дошло због гломазности плусквамперфекта, али ако је потребно да се истакне прошлост пре друге свршене радње, неће се узети перфекат место њега. То значи да овај говор чува сва прошаста времена, да постоји чврсто осећање разлике између њих и да их носиоци говора, полазећи од њихова значења, употребљавају у одговарајућим ситуацијама.

Нарација је омиљена носиоцима ових говора. Приповедач се уживљава у оно што излаже и тако постиже већу импресивност код слушалаца. С обзиром на то, говорно лице врло често узима перфекат као најпогоднији облик за казивање не само свршене радње пре тренутка говора говорног лица него и за приповедање ма каквог догађаја, збивања те уопште по ширини употребе иде упоредо са презентом.

Облик перфекта је и овде као и у књижевном језику, тј. пуни и крњи — без помоћног глагола. Између њихове употребе нема граница. Који ће облик бити узет, зависи од ситуације у којој се налази говорно лице и од његова односа према чињеницама које се излажу. Како ови моменти нису свакад једнаки, то ни саопштење нема једнаку боју. Конкретно, ако је догађај такве природе да захтева извесну краткоћу израза и носи сам у себи неку необичност, нешто што се није очекивало, нити претпостављало, нешто што садржи не само необичност него извесно изненађење — онда ће говорно лице узети краћи облик. Перфекат тада има карактер узвика. Непотпуним перфектом, уопште узевши, постиже се већа импресивност, као краћи има екскламативности у себи. То га одваја од ситуације када се употребљава дужи облик, јер је овај мање више развучен, не садржи у себи никакву необичност; рекло би се да је и стереотипан. Његова примена заступљена је и у казивању свакидашњих догађаја, збивања; без брзине је, живости и екскламативности. Сличну употребу перфекта констатовао је Ј. Вуковић (Говор Пиве и Дробњака, 92—93). Дакле, у оваквој ситуацији, ако говорно лице жели да догађају да више свежине и живота било то у квалификативној, приповедачкој, модалној или пословичкој употреби перфекта среће се такозвани крњи перфекат.

Према томе, може се рећи, да се перфекат са неформулисаном споном употребљава и овде у индикативном и неиндикативном значењу. Али с обзиром на то да је неиндикативна служба перфекта, уопште узевши, много шира, самим тим је и перфекат са неформулисаном споном чешћи. Ја се нећу задржавати на моментима који су познати књижевном језику, а уколико се служба перфекта поклапа са оним што је тамо заступљено — то је само по себи објашњено и разумљиво.

1) Пуни перфекат

а) приповедачки: *Ишб сам ја шћакб, како шћ рече, йреко шумб док грѹнуше йушке* (Полокци I); *Пушовб сам једнбм с йокбјнйм Миладнйм йреко Рогдзнб* (Косуриће I); *Поранйли смо, кажб, йрб сунца* (Избице I); *Ка(д) смо бйли на Угљанскб Пдље, дйже се магла* (С.

До II); *Ка(д) сам се скїнѹо с коња, бѣше ми се дѣсна нога ддузѣла* (Д. Пољана I); *Живѣо је мѣло, сѣћам се ја, ѿошїо смо га дднели коїи кѹћѣ* (Буђево II); *Кад је Никдла рѣњен, ѿогїнѹо ми је и дїац и браїи* (Постење I); *Чїм су зайѣлїли Сїїдѣанову кѹћу, ѿобѣгло е свѣ жївѣо* (Брњица III); *Ка(д) Тѹрци удѣрїше, људи су се брѣнїли, а нѣјач је пїшїїѣла кѣ гѹја у ѿрдуїї* (Распоганче III); *Знѣм ддбро ка(д) су ѿроїца ѿогїнѹла бѣш на ѿрѣг оїї кѹћѣ* (Попе II); *Оїколїли су, кѣжѹ, кѹћу и зайѣлїли да свѣ жївѣо изгорї у љѹ* (Добриње II); *Пдслѣ бунѣ влѣс(її) је ѿдфѣїлала млдгѣ људе и дїшѣрѣла у сѹргун* (Горачиће III).

Грађа ових говора показује укрштање разноврсних нијанса у употреби овог облика у разним ситуацијама. Те разноврсности најизразитије се запажају у релативном значењу перфекта (приповедачком), а проистичу из елемената везаних за збивање догађаја и односа приповедача према њима. Тај однос у овим говорима одговара оном што П. Ивић назива „организованим причањем догађаја“.

Приповедачки облик пуног перфекта овде је карактеристичан по томе што се у њему јасно запажају компоненте: причање по чувењу и препричавање или саопштење у чему знатну улогу игра момент субјективног доживљавања. Ти моменти међусобно се преплићу и каткад их је тешко разлучити, али доминантну улогу игра препричавање било туђих или својих доживљаја. У овом другом случају јавља се елемент субјективности који се, разуме се, не може схватити као констатација у садашњости реализоване радње у прошлости, јер би се у том случају изједначила категорија релативна са индикативном.

Перфекат као облик за прошлост, с обзиром на момент субјективног доживљавања, не може се одвајати од других простих претериталних времена, али код њега није тај момент онако изражен у релативу као што је то случај са аористом, а нарочито с имперфектом.

Тај однос веће или мање субјективности међу овим облицима и у овим говорима потпуно се слаже са констатацијом П. Ивића да се перфекат најчешће узима у 3. лицу, а аорист у 1. и 2. „не због неког механичког правила већ због тога што је радња у 1. лицу, сасвим разумљиво, позната говорном лицу из властитог искуства, што са другим и трећим лицем не мора бити“ (ЈФ XX, 242).

б) *Квалификациївни*: *Пдбеда нїїе дднѣла слобдду ѿе се нї о шїїа не боїмо* (Дежева I); *Сїїїслї смо се овдѣка пѣ шѣворїмо* (Годово II); *Збїїли смо се на овѣ језїчак кѣ да нѣмѣ свїјѣша нї зем.ѣ* (Детане II); *Сѣвїїо сам нїс до зем.ѣ дїїка сам се разболѣо* (Н. Пазар); *Псѣсїїо си се оїїкако си ѿосїїѣ глѣвѣр* (Д. Пољана I);

в) *Модални* — са значењем заповести, условности, будућности: *Прѣђи с мїром да се нїси шѣлїїо* (Пожега I); *Да ме нїјесї дїрѣ, кѣзѣћу ѿе сїрїїу* (С. До II); *Да се нїси гурѣ, бд.ѣ би ѿи бїло* (Окосе I); *Да нїси ѿїснѹо вїше нї рѣчи* (Штаваљ III); *Ако не дснѣсїи водѣ, ѿојѣ ѿи га е ѣѣвѣ* (Трнава I); *Чѣкѣ, нїјесї ушїкѣ* (Вапа III); *Сїїїн, мѣјковићу, нїјесї ѿобѣгѣ* (Бољаре II);

2. Перфекат̄ са неформулисаном сјоном

α) У индикативном значењу: *Шт̄ид си одоцнијо, Јевреме? Ја, вѣлѣ одоцнијо* (Жањевине II); *Дошла војска на Бабињачу* (Шушуре II); *Отишла ми мама код љѣка, а ја остѣла сама* (С. До II); *Свѣ отишли на сабор, а мене остѣвили да чувам кућу* (Добриња II); *Ја се наштаљила с њим, а он набѣијо* (постао охол) — Црквине II.

β) У неиндикативном значењу

а) *Приповедачки: Десѣ(ш) гддинѣ, вели, ја радѣијо и шрѣљѣо, а вѣсе излежѣво* (Врановина I); *Ја га чуво и подѣзо још од љелѣна, а он мене каменом* (Сопоѣане I); *Ја га садѣијо, глѣдѣ и чуво, а оно ни да љомѣри* (Селац I); *Ја се мучијо од зорѣ до нѣни свѣки дан* (С. До II); *Бѣме, кѣжѣ, ја сѣкѣ, ѣ сам радѣијо* (Алуловиѣ I).

Губљење помоћнога глагола у 1. лицу једине обичан је појав у реченицама где се другим делом (напоредном реченицом) износи супротност оном што је казано реченицом у којој је 1. лице перфекта.

Посебно треба споменути употребу овог типа перфекта у питањима у којима се изражава чуђење са нијансом прекоравања:

Тѣ љокосѣијо вѣше од мене (Страдово I); *Тѣ ѣрѣи дошѣ* (Буђево II); *Они вѣше урадѣли* (Д. Пољана I); *Тѣ нѣкога љомѣго* (Н. Пазар), *Вѣ њѣга бранѣли* (Постење I); *Тѣ ми рѣко како шрѣба да радѣм* (Кузмичево I); *Вѣ дошрѣли да љомѣгѣше* (Попе II);

У овим питањима вазда се подразумева, уколико није истакнуто, уметнута мисао са глаголом који значи неко казивање (говорење, причање) што облику перфекта даје неиндикативни карактер.

Пропуштање споне, мислим, овде се може везати за дијалoшку форму, где се говорно лице ослања на оно што је пре саопштено.

Иза заменице *се*, иза старих заменичких енклитика *не*, *ве* и иза енклитика *ме*, *ше* глаголска енклитика је никада се не чује у овим говорима зато што ју је нестало гласовним путем:

Уилѣијо се, велиш, чѣвек ѣѣ ни да ѣроговѣри (Шароње II); *Навѣкѣ се он штѣко да му дрѣги радѣи* (Детане II); *Наѣуо се, кѣжѣ, ѣѣ сѣмо сѣѣње* (Раждагина III); *Најѣо се ѣѣ љобеснѣо* (Бекова I); *Нажѣвѣо се и наужѣво* (Паљево II); *Смѣјѣ се свѣком кад би шѣо рѣко* (Тузиње II); *Ородѣијо се с дѣбрѣм људѣма* (Црквине II); *Скуѣило се кѣсѣшѣо и сакѣшѣо* (Бања I); *Чѣм нѣ звѣо Милиѣин, сѣрѣмили смо се* (Шипче II); *Пѣзвѣ не да му љомѣгѣмо, а нѣ да ни умѣси ѣѣију* (Буђево II); *Пѣшиѣ вѣ, кѣжѣ, ѣдзвѣ, мѣраше ѣс* (С. До II); *Он вѣ чѣијунѣијо и ранѣје* (Дежева I); *Пѣрѣѣ да вѣ вѣдѣ ка(д) сѣе ѣшли ѣрѣ шѣме* (Набоје II); *Увѣк ме ѣрѣсвѣјѣо и љомѣго* (Н. Пазар); *Свѣкад ме одвѣјѣ о(д) дрѣгија рѣѣка* (Чедово III); *Фѣлѣијо шѣ мѣго* (Бекова I); *Јуѣрос шѣ звѣо у свѣиѣове* (С. До II); *Понѣдијо шѣ, брѣше, ѣрѣвога* (Лукавица II).

Губљење споне је у 3. лицу једнине сасвим је обичан појав код глагола који немају уза се заменицу *се* као и када се та спона не налази иза старих заменичких енклитика (*не*, *ве*). Исто тако спона се губи и у 3. лицу множине. Овај појав је врло широк и познат многим говорима. У архаичним (староштокавским) говорима констатовао га је А. Белић (в. Дијалекти ист. и јужне Србије, 633—635), као и М. Павловић (в. Говор Сретечке Жупе, 193) и М. Стевановић (в. Ђаковачки говор, СДЗБ XI, 136). У новоштокавским говорима спомиње га Б. Милетић (в. Црмнички говор, СДЗБ IX, 535). (О овом питању види опширније И. Грицкат, О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику. Посебно издање САН ССХХIII, 1954 г., 115—118).

У широкој нарави, где форма препричавања најбоље одговара приповедачу, 3. лице једнине и множине срећу се веома широко без формулисане споне било у почетку приповедања или у току самог излагања. У почетку приповедања краћи перфекат јавља се као уобичајена, устаљена стилска форма за потенцирано казивање новог без „надовезивања на претходно“ или служи за истицање глагола, као припрема за даље казивање. У току приповедања, иако постоји веза са оним што је пре речено, и овде као у књижевном језику, крњим перфектом истиче се глагол било да се ставља на прво место, у реченици, или да се не ставља. Таквом стилском формом стиче се утисак почетка приповедања. Овим се крњи релативни перфекат, у оваквим положајима, јасно разликује од пуног релативног перфекта који у суштини служи за тиху, широку наравију и без видног истицања нечег новог везаног за подмет и прирок:

1) у *почетку* приповедања: *Бѣјо један сирџма(х) чѣвек* (Попа II); *Бѣла нѣка дѣјакѣ жѣна* (Годово II); *Живѣо нѣкаш бѣгаи чѣвек* (Трнава I); *Бѣјо један џѣр љѣ имѣо двѣ сѣна* (Тутин); *Пушѣов један чѣбѣнин ѣрѣ љѣпинѣ* (Шароње II); *Окѣмѣла вѣшишѣца змѣју* (Дежева I); *Живѣла нѣкаш двѣ брѣѣна* (Постење I); *У нѣкѣ мѣсѣю жѣвѣли џѣр и џѣрица* (Штитари I); *Нѣкав сѣѣрац и бѣба имѣли сѣмо јѣдну кѣзу* (Тријѣбине III).

2) у *току* приповедања: *Наѣшла чѣма у онѣ кѣћу*; *Сѣдѣ љѣѣшник љѣред вѣѣрѣ и глѣдѣ шѣѣ радѣ домѣћѣ* (Н. Пазар); *Пѣслѣ дѣѣѣѣ љѣслѣ сѣна у свѣѣи да нѣшѣо наѣчи* (Жуњевиће I); *Ка(д) су дѣшли ѣѣмо, а кѣћа му зарѣсла у кѣров* (Ступ III); *Оѣѣрѣгла, велѣ, од мѣјкѣ диѣѣѣ* (Брњица III); *Нѣшѣѣ дрѣѣгѣ нѣ удѣриѣо грѣм и зайѣлѣѣо сѣѣдѣове* (Добриња II); *ѣѣѣо ѣѣѣкѣ, велѣ, љѣлѣѣла црѣква са овдѣѣ брѣда на онѣ* (Митрова Река I); *Сусрѣѣо љѣс магѣрѣѣ љѣ г' уѣѣѣѣѣ шѣѣо су му вѣлѣкѣ љѣѣѣ, а овѣј му одѣговорѣѣо* (С. До II); *Живѣли, да ѣѣѣѣѣ кѣжѣѣм, кѣ гдѣлѣбовѣ* (Постење I); *Свѣѣ кѣћѣѣли, а ѣн расѣѣѣѣѣрѣѣ, амѣ се нѣѣѣ љѣзнѣѣѣѣло* (Драмиће I).

Перфекат са неизраженом споном у наравију као у широкој категорији има одређенији карактер него неокрњени перфекат зато што овде нема онаквог укрштања, препричавања и личног доживљавања.

Пропуштање споне у приповедачком перфекту среће се у 1. и 2. лицу множине, али не тако често:

*Причекивали ми, бђгме, један другђга свѐ до Бђјова бђда (Увац III); Седѐли ми и разговѐрали до нѐкђ дђба нђћи (Војковиће I); Чђдѐли се свѐ ми кѐко дђбро жѐви (Шипче II); Чѐкали ми доклѐ свѐйови дђ-
ћђше (Црквине II); Огладнѐли ти ми кђ вђци (Врба I); Текли ми нђ нѐ-
мѐсмо кђме (Н. Пазар); Зѐдали се ми један другђме да чђвамо шѐјну
(Страдово I); Разглѐсили ми по сѐлу кѐко ћемо да сѐлѐмо у Срђбију
(Грачани I); Вѐ, бђгме, шѐкли и сѐкли ѐко ѐмѐше кђме (Штаваљ III);
Трѐли и скѐйѐли се вѐ кђ и ми ѐрђ Сѐјѐрђга Влѐ(х)а свѐ до Краљѐва
доклѐ тѐраја рѐиѐа (Шароње II);*

б) квалификативни: *Сѐйсла овѐ Вђчѐ (Клисура) ѐѐ ти шѐсно да
дѐиѐиш ка(д) си у ѐђ (Годово II); Зѐшђдрила овѐ ѐрђклѐшѐ бђдѐ
окђ нас ѐѐ не вѐдѐмо нѐишѐа (Црквине II); Надвѐсѐјо Црѐни вђ(х)
свѐ окђ сѐбе (Вуча Локва I); Зѐшђиѐђо Ѐбар кроз овђ клисђру
(Попиће II); Прионђла онѐ сѐла уз Ѐбар (Добриња II).*

в) модални: *ѐднђ шѐ ђѐвђ ѐко не слђшѐиш (Јеребице II); Појѐо шѐ
вђк дѐнас ѐко дѐиш у лѐвђду (Детане II); Убѐјо шѐ грђм ѐко
ошѐдѐи (С. До II); Чђдо шѐ наило знѐдни дђбро (Прѐенова I);
ѐко дѐиш, изѐлѐ шѐ гђја (Дежева I); Пђнђ шѐ ђѐвђ ѐко се ѐ-
мѐрѐиш дѐшѐлѐ (Никољача I); Ѐзела шѐ мђка ѐко не дђнесѐиш (Гоње
III); — где се као и код претходног парочито истиче глагол.*

г) гномски: *Шѐо дѐкла навѐкла (Сјеница, Крѐња Јела II); Шѐо
колѐвка зађђѐла шѐо маѐѐика закоѐла (Селац I); Побѐле се јѐѐѐре
ѐреко свѐкрѐѐ (Н. Пазар); Трѐла бѐба лѐн да јђј ѐрђћѐ дѐн (Постење
I); Кољѐко дђбра учинѐла, шѐољѐко срѐћѐ имѐла (Годово II); Ко-
љѐко водѐ ѐдѐила, шѐољѐко сђза ѐрђљѐла (Себечево I);*

Перфекат се врло често чује у питањима како у пуном тако и у непотпуном облику, али у овој другој форми понекад има карактер узвичног израза:

*Јеси л' дошђ? (Окосе I); Ка(д) си дошђ с ѐђѐа? (Врановина I);
Кѐко си ѐђѐовђ? (Детане II); Дђклѐ си се накѐнѐјо (Дољани I);
Кђ(д) си наумѐјо ѐѐко рѐно? (Горачиће III); Где си скѐйѐб дђсад?
(Н. Пазар); Кудѐјѐн је сѐѐѐѐнђ? (Детане II); Кољѐко сѐе сиђѐѐ
уѐсѐѐли? (Будиће I).*

Ако се саопштава нешто што се није очекивало, за њим одмах следи питање које, уствари, има природу узвика: Нпр., неко лице је изненада умрло или доживело нешто несвакидашње, тада се перфектом изражава чуђење: *Умро Вукосав (саопштење). Умро! Кад умро? Како умро?! То не може бишѐ кад сам га видео ѐре два сѐиѐа здрава!* (в. Ј. Вуковић, *ib.* 93).

Најзад ћу споменути да се перфекат често среће и у одричним реченицама, где нема временске одредбе, зато што се пориче веза радње са субјектом:⁴⁸

⁴⁸ Види П. Ивић, ЈФ XX, 253.

Бдишко се није ни њомѣријо одавлен (Себечево I); *Нисмо имали сй-јена дш њб зимѣ* (Караула III); *Нисше се њомѣдлм нижад* (Дражиће I).

д) *Плусквामीрфекай*. Иако му је облик доста компликован, ипак се употребљава:

Ка(д) сам ја дошб, њи си веј бијо засиб (Н. Пазар); *Ка(д) су Брњичани сийгли, ми смо били ушли у Сеницу* (Горачиће III); *Бијб е куйијо дббра коња ња му црче* (Радуловци II); у овом случају радња казана плусквамперфектом значи нешто што се догодило пре друге радње. Перфективни глаголи су чешиће у употреби.

Веза имперфекта глагола бити са партиципом претерита II (бија потеро и беше уранијо) такође је честа и служи за казивање последице оног што је вршено или извршено, што је приповедач видео:

Беше њокосијо колико двоица (Угао II); *Беше сунце висдоко оско-чило ка(д) смо крѣнули с Јанкова кѣмена* (Д. Пољана I); *Беше ддсиа њодмакб кад ја њошрча(х) за њим, а он се дбрну и гађа ме* (Чедово III).

Који ће се од ових облика плусквамперфекта узети, зависи од ситуације, као што је и наглашено, али, држим, треба споменути још неке моменте који карактеришу конструкцију од имперфекта глагола бити + радни придев (бија, бе(х) + сијо). Наиме, наспрам ове конструкције у другој реченици најчешће срећемо презент, аорист или футур (перфекат и потенцијал ређе). Овакав распоред није случајан, већ проистиче из говорне ситуације и осећања ближе прошлости самог говорног лица.

Облик презента у оваквим конструкцијама има претеритално значење и поклапа се са значењем имперфекта који служи као ознака личног доживљавања говорног лица:

Беше њосѣкб једну букву ња седѣ и одмѣра се = *Беше посеко једну букву па сеђаше и одмараше се* (Тенково I); *Беше скувб бакраћ мѣса ња дѣљи свима* = *Беше скуво бакраћ меса па дељаше свима* (Жабрен III).

Момент личног доживљавања наглашен је и употребом аориста: *Бѣсше одмакли кад ве зовнуше* (Шушуре III); *Бѣсмо заборѣвили на вас, а ви се њомољсше* (Бекова I).

Приповедачка форма јасно обележава претериталну природу футура, те се, дакле, и он јавља место аориста, односно као облик којим се обележава субјективност:

Пдишшо бѣше сѣо, рѣђе чељадима = *Пошто беше сео рече чељадима* (Градац III); *Пдишшо бѣше узјаб коња, окрѣнуће се к нама и завикај* = *Пошто беше узјао коња, окрену се к нама и завика* (Врановина I).

Материјал нам даје могућност да утврдимо: конструкција од имперфекта глагола бити и радног придева неког перфективног глагола употребљава се у приповедачкој форми за обележавање скорије прошлости коју приповедач износи као субјективан доживљај.

У говору Пиве и Дробњака (96) Вуковић је утврдио да се друга форма плусквамперфекта („био сам сию“) употребљава за казивање радње која је претходила другој радњи израженој каквим претериталним обликом. Тако је и овде, само што се овде употреба претериталног облика (за обележавање друге радње) или облика са претериталним значењем не везује искључиво за овај тип плусквамперфекта, него се среће, као што смо видели, и у првој форми плусквамперфекта, али за обележавање ближе прошлости.

в. БУДУЋА ВРЕМЕНА

а) *Фуиур*. Основно значење футура и овде је вршење и извршење радње после говора говорног лица: сигурност да ће се нешто извршити или претпоставка, жеља или намера.

У правом временском значењу футур је најчешћи у питањима: *Гдѣ ћеш њрџ?* (Бољаре II); *Кѣко ћеш њрескџиши?* (Дежева I); *Дѣ л' ши мџ сѣми?* (Н. Пазар); *Кѣ(џ) ши џдиши, сџиура ал сѣд?* (Попа II); *Кад ћеш њлаћаш џну шиџишу?* (Горачиће III).

Оно што нам је познато из књижевног језика о неправом футуру заступљено је и у овом говору и нема потребе о том говорити. Примере наводим ради илустрације.

- 1) *квалификациџни фуиур*: *Тѣ ће њџци свѣкџа дџкѣши и џдџиши ѣко е и сирџа* (Сопоћани I);
- 2) *џришведѣчки фуиур*: *Јѣдну нџ ће ме изѣвѣши џрѣи кућу ѡѣ рѣј*: „*Јѣвѣ, нџѣс ши Тџрџи нѣ нѣс.*“ (Лопиже III); *Ка(џ) смо бѣли на Крњѣчу, завѣкѣ Пѣиџо*: „*Ѧко џвѣко џдѣмо, сви ћемо изџиши.*“ (Распоганче III); *Ѧко џбноши се џзмеши село док ће нѣко завѣкаши свр(х) Бџ(џ)ишиѣ* (Вапа III); *Ми се џиџиѣсмо, а џни, зѣр ѡмѣслише да смо џбѣгли ѡѣ ши навѣлиш к нѣма* (Полокци I);
- 3) *модални фуиур*: *Не дѣм ши га да ћеш сѣд џрѣиши* (Лукавица II); *Нѣј г' џзѣи да ћеш сѣкаши до нѣба* (Селац I); *Ѧћемо џиш да ћемо изџиши* (Брњица III); *Не мџгу ши џмоћ да ћеш ми дѣи извѣдиши* (Гоње III); *Помџћемо ѣко ћемо и изџиши* (С. До II); *Дѣјиѣ ѣко ће бѣши фѣјда* (Горачиће III); *Ѧко ћеш џишѣ дѣвѣјку, џзми је дѣмѣ(х)* — Ковачево I.

б) *Фуиур егзакџни*. Означава радњу која ће се извршити пре друге радње или којом је друга условљена.

Футур егзактни у овим говорима се често среће у погодбеним реченицама:

Ѧко бѣднѣ дошѣ, рѣци му да сам га ѡрѣѣши (Д. Пољана I); *Ѧко бѣднѣм мџѣ, ѡмоћу ши* (Шароње II); *Кад бѣднѣ ѡкосиѣ, дѣће ши кѣсу* (Грубетиће I); *Кад се бѣднѣше врѣиши из ѡланинѣ, дѣјише код нѣс* (Бућево II).

Честа је употреба футура егзактног за казивање прошле радње која стоји у вези са радњом која треба да се изврши у будућности:

Ако не биднѹ ѿдзнѧми, да ме ѿсѣчѣиѣ (Трнава I); *Ако ѿе не биднѣ слагѣ, ѿсѣчи ми ѹ(в)о* — Н. Пазар; *Ако биднѹ дѣсад крѣнѹли, да ме убѣјѣиѣ* (Врановина I).

Код глагола *мој* (моћи), *смей*, *шћей* и *даи* нема футура егзактног него место њега стоји презент са инфиксом *не* (односно *-дне*, *-адне*): ако могнем или могаднем, смеднем, шћеднем или шћенем, даднем, знаднем итд.

г. НАЧИНИ

а) *Императив*. Поред непосредног и оштрог заповедања овај се облик често чује са бојом жеље или молбе: *Донѣс мало водѣ, жиии мајка* (Никољача I); *Кѹи ми кѹиу, мѣ дѣбрѣ сѣрико* (С. До II); *Нѹ да ми ѿѹ врѣћу, мѣ дијѣиѣ* (Грачани I). Онамо где се јавља присвојна заменица *благ* и болећив тон императиву даје она.

Сем овакве употребе императив је чест у приповедању:

Наложѣсмо вѣлики дѣга ѿ сѣди и ѿричѧ(ј) до нѣко дѣба нѣћи (Трнава I); *Нѧвали Турчин ѿ ѹдри, а ми дѣж не да(ј), док ѿѹче ѿдѣ* (Чедово III); *Ка(д) се рѧздѧнѣ, ми ѿиѣци и сѣиѣнѣј код Пусѣйѣоља* (Шушуре III).

Ако трајање радње хоће нарочито да се истакне, употребљава се удвојен облик императива:

Уилѧиѣ ѿи се ја ѿ бѣж и бѣж, а би зѧ мѣм (Дежева I); *Ўмѣѣеризи ѿи се би, ѿ сѣди, сѣди док сѹнце зађе* (Градац III); *Зѧиѧиѣ се чѣк ѿ кѣси и кѣси, бѣже ѿрѣси, кѣ мѧниѣ* (Увац III).

Потребно је споменути да се у овим говорима често среће императив после свезице *ѿа*, што уствари представља семантички еквивалент потенцијала. У главној реченици таквих конструкција врши се одрицање могућности:

Нећу ѿе ѿслѹшѣиѣ ѿа убѣ ме (Н. Пазар); *Не бежѣм, вѧлѧ, ѿа ѹдри* (Попа II); *Не дам ѿи да јѣдѣи ѿа ѹмри о(д) глѧди* (Дежева I); *Нећу ѿе нѣсиѣ ѿа осѣѧ ѿѹ мѣшав* (Цоковиѣ I).

б) *Потенцијал*. Њиме се уопште изриче могућност извршења радње, жеља нека или допуштање. Будући такав, модални облик, и не значећи време него услове за вршење или извршење, употребљава се у споредним реченицама са бојом ма ког времена. Сем оног што познаје књижевни језик о употреби потенцијала за казивање услова или могућности, жеље, циља, приповедања итд. овде се среће врло често пермисивни потенцијал (уза свезице *да*, *кад*) где се главном реченицом износи

сигурност извршења чак и у случају остварења оног што се казује зависном реченицом или се главном реченицом износи одрицање могућности чак и у случају остварења неостварљиве претпоставке:

Звѣћу ѿе да би ѿогѣнѣо и Нѣћѣ ѿе звѣћѣ да би ѿогѣнѣо (Д. Пољана I); *Не моѣу ѿи ѿѣ учињѣи да би ми ѣко извѣдѣо* (Штитари I); *Нѣмѣм да би ме убѣјо* (Н. Пазар); *Узѣћемо онѣ девѣјку да би свѣ изгѣнѣли* (макар сви) — Кузмичево I; *Узјѣћѣу овѣгѣ коња кад би ме ѣдмѣ сѣиѣро* (Постење I); *Нѣће ѣн ѣлѣиѣиѣи ѣиѣѣиѣу и кад би му глѣву разбѣли* (С. До II); *Слѣгаће ѿе кад би му јѣзик ѣсекѣ* (Караула III).

Најѣмена: Пермисивни потенцијал истакао сам због тога што је он овде врло жива категорија док се у другим говорима, према оном што је регистровано, не би могло рећи да представља ширу категорију.

д. ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОЗИ

Прилог времена садашњег сачуван је и има разне службе. Њиме се може казати начин као обичним прилогом или заменити временска или узрочна реченица — као у књижевном језику:

Не кѣћѣ се кѣћа, сѣнко, седѣћи (Штаваљ III); *Срѣѣе не ѣлѣчѣћи и кѣкаѣћи из глѣса* (Селац I); *Иѣдѣћи ѣрѣо Гѣљевѣ, најѣћѣи* (најћи ћеш) *на јѣдну ѣубокѣ ѣдљину* (Раждагина III); *Иѣдѣћи как Бѣшеву, мѣрѣи ѣрѣј кроз онѣ кљисѣру, ѣмѣ не бѣј се ни о ѣиѣа* (Годово II).

Употребу глаголског прилога садашњег место погодбених и допусних реченица нисам могао чути мада сам трагао за њом, али ценећи према овом што је изнесено, вероватно постоји.

Поред овог што је речено, напомињем да се он радије замењује реченицом оне врсте која му одговара. Ово је, свакако, учинило те се прилог времена прошлог уопште не чује, или бар ја га нисам могао чути. Запазио сам га само од глагола бити-бивши, али не са значењем глаголског облика, већ као обичан придев (Сећам се и ја мога бившега учитеља, што може бити књишко).

5. Везници

Ови говори имају сличности са другим говорима као и подударана са књижевним језиком, али имају и црта које су им својствене.

Овде ћу изнети углавном оно што ѣступа од књижевног језика:

а) *Уѣиѣиѣи везници*. Еѣа чује се често у старом свом облику јѣѣа (ѣѣѣ) — да ли. Именска реч о којој се пита, поред овог везника, стоји увек у генитиву:

Јѣѣа Пѣвѣла? (Окосе I); *Јѣѣа ѣѣѣѣ?* (Осоје I); *Јѣѣа сѣѣѣѣѣѣ?* (Постење I); *Јѣѣа крѣѣѣѣ ѣѣѣѣ?* (С. До II); *Јѣѣа ми коња?* (Митрова II);

Еда какѝј̄а нѝмѝц̄а? (Д. Пољана I); Поред везника *еда-једа* глагол се ретко чује (ипор. Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, 102).

Везник *ал* чује се као упитни, али има и нијансу чуђења:

Шѝа̄ е ѝѝбе, а̄л ѝѝ ѝе гла̀ва омр̀зла? (Сјеница); *Нијеси ѝѝа̄к̄ав бӣјо, а̄л си се ѝома̀мијо?* (Тријебине III); *Коѝ ѝѝ ѝе ѝа̄вѝ, а̄л си на ѝѝр̀не сѝа̄вѝ?* (Црквине II). Претпостављам да у овом случају имамо спајање *да + ли = дал* и *али* које стоји место дисјунктивног *или*. Иако се везник *али-ал* широко употребљава, ипак је пришао групи упитних везника јер му је *дал* блиско по облику, па га је тако и заменио.

Везник *дѝлми* (тур. deyimli) одрично-упитног је карактера и значи *није ли, ѝошѝо*:

Дѝлми си ѝдз̄а̄н (Није ли да си позван) — Бреза III; *Дѝлми су ѝор̄ӯчѝ̄ли* (Н. Пазар), в. Гл. Елезовић, СДЗБ IV, 130.

Реч *зар* употребљава се и за питања: *З̄а̄р ѝеш д' ѝд̄еш* (Брњица III); *З̄а̄р нијеси ѝѝ и(з) с̄ела?* (Буђево II); *З̄а̄р н̄ема̄ нӣко̄га од н̄ашӣј̄а?* (Шароње II).

Упитну заменицу *шѝо* или речцу *зашѝо* замењује каткад именица *чудо* у директним питањима:

Ч̄ӯдо си ѝдранѝјо? (Гоње III); *Ч̄ӯдо ѝе н̄ема̄ к̄дд̄ н̄ас?* (Увац III); *Ч̄ӯдо није и онѝ ѝоко̀сијо?* (Трнава I); *Ч̄ӯдо ми н̄ѝ д̄о̄ђе на м̄ббу?* (Дежева I); *Ч̄ӯдо л' бѝ с̄ М̄а̄р̄ом ѝе се не в̄р̄ће?* (Тушимља I). (Ип. Ј. В. ib. 101).

б) *Узвичне речце*. Речца *ма̄, а̄ма̄* (ма гал., ама тур. порекла) стоје увек место *ѝа*:

Ма̄ ѝресѝ̄ати с̄ ѝвојом̄ ф̄а̄л̄ом (Полокци I); *Ма̄ не б̄идни диј̄ѝѝе* (С. До II); *Ма̄ д̄дбар је он* (Градац III); *Ма̄ н̄ѝѝѝ ѝѝѝ учѝ̄њѝѝ, ч̄дече* (Дујке III); *Ма̄ д̄дсѝ̄а е н̄ѝговѝга бѝло* (Лопиже III); *А̄ма̄ н̄ѝѝ ѝѝѝ ѝѝа̄к̄ѝ, Јевреме* (Чедово III); *А̄ма̄ н̄ѝмѝ в̄з̄да ѝог̄ански* (Бекова I); *А̄ма̄ н̄ѝѝ ѝѝѝ учѝ̄њѝѝ да свѝ сѝѝра̄д̄амо, ја̄ м̄л̄им* (Митрова II). Само у последњем примеру чуо сам глагол *млим* који потврђује да се у оваквим изразима врло често пропушта глагол мислити (као предикат главне реченице) или глагол радити, чинит (као део футура зависне реченице), а то, свакако, долази од екскламативног карактера израза.

Везник ада такође има појачану узвичну нијансу: *Ада не да̄м ѝа̄ куд ѝ̄ӯкло да ѝ̄ӯкло* (Кијевци III); *Ада н̄ѝѝу ѝа̄ нек ѝог̄ѝн̄ѝм* (Црквине II).

Речца *еле* (тур. hele; РЈА — hël) значи само, нарочито укратко, — чује се врло често као узвична свезица, или прилошка реч, или се узима као неки увод и укопчавање у даље причање:

Е̄ле, он да б̄идн̄ѝ (Сјеница); *Е̄ле бѝ како бѝ и ја̄ ѝѝ кр̄ѝн̄ѝм* (Осаоница I); *Е̄ле н̄ѝ ѝѝѝ он да ѝресѝ̄ан̄ѝ* (Ступ III); *Е̄ле ѝо̄ѝѝ ѝѝ ѝрѝ̄ѝаѝ* (Шипче II).

На крају ове речце развила се назална боја због тога што се налазила пред речима које почињу гласом *м* — еле, мој брате; Еле мислим на то и сл. Пошто се учврстио облик *елем* у том положају, почео се употребљавати и пред речима које не почињу гласом *м*. Понаша се као и *еле*: *Елем, ја на враџа, а они се уфђијше за враџове* (Н. Пазар).

в) *Везници за исџицање*. Реч *мѣђер* (перс. meğjer — прилог за изузимање, само, мањ, ако не, међутим) са значењем *иа, иа* (в. СДЗБ IV, 396) има и нијансу закључивања:

Мѣђер си чудан чдек (та ти си. . . или па ти си. . .) — Расно III; *Мѣђер си љрава будала* (С. До II); *Мѣђер у шѣбе нѣма нѣде* (Дежева I); *Мѣђер си никакав чдек* (Добриња II).

За истицање се узима и свезица *даџ-даџ* (значи па зајста, па свакако). Турска је реч и стоји вазда са компаративом: *Даџ-даџ е љогани од њѣга*; *Даџ-даџ е лѣиша од свија*; *Даџ-даџ е љамейни од браџа*.

г) *Везник већ* (поред прилошког значења више, још) служи за изузимање извесне могућности изнесене у споредној реченици, што обележава супротност:

Кѣзаћу шѣ оцу веј га не видѣм (Кањевине III); *Плѣијћеш веј љобѣнѣм љ гору* (Бољаре II). Поред ње чује се и свезица *џко*: *Кѣѣићу ѣи веј џко нѣгде нѣмаднѣ у чѣријју* (Кузмичево I); *Сашѣћу ѣи данас кошѣљу веј џко нѣмаднѣм кѣд* (Трнава I); *Дѣјћу веј џко ме не даднѣ од кѣћѣ* (Попе II).

За изузимање се такође употребљава речца *мај* (од тал. ма + и ако > ма *џ* ако > мај ако). Данас се *ако* поред ње ретко чује, а упоредо са *мај* чује се и *мањ*:

Донѣјѣћу ѣи лѣиис (оловку) *мај* (мањ) *не наћѣм* (Судско Село I); *Њма свега мај* (и мањ) *не ћѣднѣ да да* (Д. Пољана I); *Мѣџ си дѣј мај* (и мањ) *ѣи нѣје кѣџџ* (Глухавица II); *Срѣдѣћу до ѣѣиџка мај* (и мањ) *се разболѣм* (Точилово II). Оваквог је карактера и речца *нако* (< но + ако — *нако*): *Одуџѣћу се наџко ѣмрѣм* (С. До II); *Оѣиѣићу да виѣдѣм Бѣдѣрад наџко не бѣднѣм ѣжив* (Берекаре II); *Дошџ би веј наџко му е нѣшиџо бѣло* (Постење I).

д) *Расѣѣавни везници*. Везник *или* ретко се чује, већ се замењује речцама *ја, јали, јал, али, ал, вољ* — *вољ, драго-драго, џол-џол*.

Везник *ја* узет из турског, а порекла је периског (в. СДЗБ IV, 247). Везник *јали* (*јал*) представља спој везника *ја* и речце *ли*: *јали* > *јал* — пошто се обо узимају место *или*; *вољ-вољ* је именица са редукованим вокалом и изгубљеним именским значењем. Због места и службе добио је везивни карактер и прешао у категорију везника. Тако се догодило и са прилошком речју *драго*.

Код свезице *џол-џол* имамо спој заменице *џо* и свезице *ли* (*џо* + *ли* > *џол*) — са редукованим вокалом. Претпостављам да је генеза тог израза ишла овим путем: То ми је све једно учинио или не учинио. Овај израз нашао се инверсијом у другом положају: Све ми је једно то ли

учинио не учинио. Ово је дало могућност да се *шо* и *ли* споје у *шол*, зато што су у непосредном суседству, а није било никаквог прелома који би задржао, односно створио паузу између тих елемената. Кад је био формиран такав однос у једном положају, могао се лако пренети тамо где реч *шо* није била испред *ли*: *Тол учини, шол не учини*:

Ја бидни ковач, ја се не мрчи (Кузмичево I); *Ја ћу ти ја донијети, ја ја ћу ти ислати шо дејети* (Шароње II); *Ја ћеш чувај, ја кдсиш, ја изабери* (Долово II); *Ја иди за брашно, ја начини ону грабуљу* (Аљиновиће III); *Ал ради како велиа, ал не иочињи* (Козарево I); *Ал ћеш иласити ал забалаи дијети* (Буђево II); *Ол ти покосити мало шраве, ал ја* (Црквине II); *Вдл ти седи вдл иди* (Вапа III); *Вдл јџи, вдл не јџи, намә е свѣ једно* (Градац III); *Мджеммо и сами, вдл иомдгб, вдл не иомдгб* (Н. Пазар); *Драго ти ради, драго ти не ради-како/ој* (Опаве I); *Драго ти иођи, драго ти не иођи — ми нећемо црћ* (Тушимља I); *Мене е свѣ једно ил ми иомдгб, ил не* (Бекова I); *Тдл му рџи, ил не рџи — исиб ише* (Цврње I); *Тдл га звао, ил не звао — не чуе он нишиа* (Жирче II); *А ради, а не ради — умрјећеш* (Буђево II); *А икб, а не икб-нема коме осити* (Трнава I). Везник ја место раставног или и супротог али употребљава се и у источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 123).

При употреби ових везника има разлике у значењу. Везник *вољ-вољ*, *драго-драго* и *шол-шол* не искључују ни једну од двеју могућности, већ се њима обележава права индиферентност према обема. Тако и везник *а*. Међутим, везник *ја*, *јали*, *јал* и *али-ал* имају карактер категоричког захтевања да се учини једно од онога двога што се износи у обема реченицама.

ђ) *Адверсативни везници*. Везник *него* никада се не чује, већ се место њега узима *но* (који може представљати контракцију од *не(г)о* = *но*⁴⁹):

Дош би ранјје нб ме смѣише кош кџе (Врба I); *Позајмијо би му, нб ми није шравјијо* (Никољача I); *Радим, вала, више нб шшо ви велише* (Брњица III); *Више е икосијо он сам данас, нб свѣ шројца јуче* (Велепоље II); *Учинџу ја шиа дј, нб ирслџиш ти да и ја иросунџм коју* (Н. Пазар); *Пошрб би и ја, нб сам сѣдр* (С. До II); *Бијо сам ишб код шѣбе, нб ме врну Милош* (Црквине II); (в. М. Стевановић, ib. 123). Везник *али* исто тако замењује се везником *но*: *Плѣвијо сам га, браше, нб неше да ижкне и(з) земље* (Дежева I); *Ено како Пешко ради и мучи се, нб асли* (сва прилика) *не уме да ради* (Распоганче III); *Знао би и ја ддобро живеи, нб ме ирвб иомдени* (Д. Пољана I); *Зна он свѣ начинеш, нб нема алаша* (Чебинац I).

Везник *али* врло често се замењује туђим речцама *ма* (итал.) и *ама*, *ема* (тур.):

Ддбар је он радник ма није кб ти (Камешница III); *Причб миѣ Никодин, ма му ја не веруем* (Јуљац I); *Ддили су свѣ, ма некако ирб*

⁴⁹ У RJA каже се да је нетачно Даничићево мишљење о постанку *но* од *него*

срца (Бекова I); *Обећа ми Алемније дђј, ма му се ја не надам* (Врсеница III); *Обијо сам, велї, дђсїа свїјейа, ама онога дђбра нїђе нѐма* (Караула III); *Не даду ти ова деца ама ни ѡговоритї* (Постење I); *Ма нѐмам ка(д) ти кажѐм ѡ да ћеш ме убишї* (Грубетиће I); *Сїла е он чобанин, ема ѡнекаї ѡдра тїе ѡмїм ш ѡудїма свђђу* (Угао II). (Исп. М. С. ib. 123).

Адверсативни везник *вѐј* употребљава се место *али, него*: *Куйїјо би ти нђжсице, вѐј нијесам знао да ти шрѐбау* (Бољаре II); *Нїсам ни ја ѡакѡв, вѐј сѡмо шїо ѡрїчаїте* (Штаваљ III); *Мїслијо сам данас у чѡришїју, вѐј ми ѡзїде ѡрѐчи ѡсѡо* (Митрова II).

Сем тога овај везник употребљава се при наглашавању да се не може учинити оно што се казује у главној реченици, већ оно у споредној где је готово увек глагол *морашї* и уствари представља супротност:

Ти не мђреш вѐј чѐкаїтї, вѐј мѡраш ѡс (Делимеђе II); *Тђбе сѐднице нѐма, вѐј мѡраш сїрѐмїтї коња за у дрѡа* (Жуњевїће I); *Нѐмѡ мїслиїтї да е шѡла, вѐј се сїрѐма, ѡ ѡ вђску* (Дујке III); *Нїје мѡрао мѐне Андрија наїшурїтї* (давати преко оног што ја дајем), *вѐј е шрѐбѡ да ме ѡїїа* (Дољани I); *Не држїм се ш ѡїма о(д) ћѐфи, вѐј шїо нѐмам кѡд* (Штитари I) — исп. М. С. ib. 124.

е →) *Временске реченице*, поред других везника, често се обележавају везником *а* место *чим, када, ѡшїо*:

Познадо га ѡ се ѡмолї ѡрѡ ѡдѡа (Мелаје II); *Зђви ме ѡ крѐнѐш* (Ступ III); *Чѐко сам ѡј ѡ сам изїшо и(з) шѡмѐ* (Штаваљ III); *А сам ше узлѐдѡ, мїслѐо сам како си ѡорѐзник* (Дољани I); *А дђћеш на раскрсницу, окрѐни дѐсно* (Шароње II); *Не велѡм нїкоме ѡ сам осїѡријо и оневїдїјо* (Трнава I). (Исп. Г. Елезовић, СДЗБ, 2; Ј. Вуковић, ЈФ XVII).

жс) *Узрочне реченице* често се обележавају везником *е* место *шїо* и *јер*:

Не мѡгу да сїрїжсем ѐ ме болї ѡрѡ крстїа (Увац III); *Лѡко е шѐбе ѐ нијеси сїѡр ко ја* (Црквинѐ II); *Наљуйїће се на шѐбе ѐ га нѐ зѡвнѡ* (Никољача I); *Нїје ми крїво ѐ нѐ дђће, ама шїо рѐче барем* (Требиће I). (Исп. Д. Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика, 84; исп. М. Стевановић, ib. 125).

Исто тако и везником *їе*⁰ обележавају се узрочне реченице: место *са шїо, заїо шїо*:

Љуйї је шѐ нїје сврѡїїјо код њѐга (Постење I); *Болѡе шѐ ше нїје сїїјѡла* (зато што те није сањала) — Дољани I; *Плѡчѐ шѐ нїје оїшїо с мајком* (Д. Пољана I); *Наљуйїїјо сѐ шѐ га нїсу звѡли на*

⁵⁰ Везник *їе* јавља се као везивни, последични и односни, али Лескин за њѐга каже и ово: „Уствари те бар у народном говору нема ваљда никад значење везивног и, већ смисао „и тако“ следствено томе што лако узима и други обрт и значи и зато.“ (Архив XXII, 1—2).

свадбу (Рожац I). Види ову особину код Д. Вушовића, Прилози проучавању Његошева језика, 82: „У први мах омесише добро, те побише војсци калаузе.“

Узрочност се обележава и везницима *а*, *док* и *ишк*: *Није лако а е на њега кућа остала* (С. До II); *Немо се надаи а иш је он рѣк* (Ражданина III); *Тешко њој а е остала на ишје огњишће* (Шароње II); *Пашим и ириш а сам изгубио снагу* (Дољани I); *Несрећна е, бдге, чим је изгубила сина* (Тушимља I); *Није ми лако чим сам ост б ко иан* (Бекова I); *Угаирѣишје е чим сше му дали да ишје* (Прѣнова I); *Пройала сам дѣк сам шѣбе нашла* (С. До II); *Црнд јѣ е дѣк је ишла на њедве руке* (Угао II); *Ту вѣј* (више) *неће биш куће дѣк је он умро* (Штаваљ III); *Позвдше не свѣ ишк су биш сазнали да смо слушали* (Шароње II); *Ишде иша к нама ишк је бијо сазно да нећемо даваи чѣвршишну* (Косуриће I). Узрочност се обележава везником *док* у Пиви и Дробњаку (J. V. ib. 104), а у источноцрногорским говорима и са *ишк* (в. М. С. ib. 127).

з) *Декларативни везник да* готово увек замењује *е*: *Прич б миѣ дшац ѣ нијесу ника(д) са сѣлом биш* (Пожега I); *Он се кунѣ ѣ о(д) зорѣ дѣсад нису ирдиш* (Себечево I); *Сѣишје сам се ѣ није нешшо како вел а* (Црквине II); *Мислиш сам ѣ ће овѣ бдље исиас* (Штаваљ III); *Ја млим ѣ ће дѣј* (Вапа III); *Пдзнѣ сам га ѣ ће ирѣврш* (Осаоница I); *Осѣхам ио ногла ѣ ће биш мдго рѣво врјѣме* (Д. Пољана I). (Исп. М. С. ib. 125—126). Упоредо са овим везником чује се и како: *Мислиш иш како ја не знам иша си иш ирич б* (Брњица III); *Казв си Мирку како ћеш ми се освѣиш* (Милиће I); *Видим ја како он иде на ишдвалу* (Врановина I).

и) *Шшо у релативном значењу* обично се замењује везником *иш*: *Јеси куишје онѣ иш сам иш наручшје* (Годово II); *Куиш л' онога вѣла иш си га глѣдѣ* (Дежева I); *Познаиш (и познаеш ли) овдга иш га размнѣсмо?* (Делимеће II); *Кѣ иш је онѣ иш бѣше с ишбѣм?* (Сјеница); *Знаш, брдше, онѣ иш су ношили вође* (Набоје II); *Кѣ би овѣ иш ишша за Пѣшра?* (Вапа III). Овако је и у Пиви и Дробњаку (в. J. V. ib. 103), а и у источноцрногорским говорима (в. М. С. ib. 127).

Везник *иш* (са прилошким појачајним значењем ‚врло‘, ‚баш‘) употребљава се и за истицање атрибутске одлике неког имена у реченици, или да се истакне нека количина обележена прилошким изразом:

Вала ишде иш илѣа кшша (Сјеница); *Куишје си иш дѣбра кѣња* (Попе II); *Дѣде ми иш фине чарѣи* (Буковци I); *Има Милан иш дѣбру дѣвѣјку* (Лопиже III). Ова особина постоји и у Пиви и Дробњаку (в. J. V. ib. 103), исп. и код Вушовића, Прилози, 83.

Каткад ова речца при истицању има негативно значење: *Јеси вишѣо ишшо сам куишје кѣња?* *Тѣ дѣбра, вала* (значи — рѣав је. Не свиђа се оном ко одговара) — С. До II; *Како иш се свиђа онѣ жшшо?* *Тѣ дѣбро е* (значи — не ваља) — Штаваљ III; *Виде л' ми иришашеље?* *Тѣ иришешели, бдге* (Трнава I).

ј) У *паралелним реченицама* које представљају неку врсту мисаоне симетричности узима се везник *куд-шуд*:

Куд ми идара жийо, шуд ме резил учини (Пожега I); *Куд ми учини шийеу, шуд се јди свѣћа* (Штаваљ III); *Куд ми ирекошјо ливѣду, шуд се љуши шшо му каза* (С. До II); *Куд оде, шуд се и не јави* (Тушимља I).

У свакој реченици са *куд* осећа се нијанса допусног значења, па се свуда место те речце може ставити везник *иремда* или *мада*, али ове реченице нису зависне од следећих, већ стоје напоредо са њима. Појав напоредости у Пиви и Дробњаку изражава се везником *буд*: — Буд је крив, буд му не да ђаво мира (в. Ј. В. ib. 103).

к) *Исказивање жеље*, да се нешто догоди или не догоди, обележава се речцом *дако* (да + ако); *Дако дѣје до дѣвечѣ* (Н. Пазар); *Дако се излейша данас* (Мур I); *Дако иднѣ кѣша овѣја дана* (Д. Пољана I); *Дако не идмрѣмо д(д) глади до рѣчка* (Вапа III); *Дако се не смрзнѣмо ни ми мимо нарѣда* (Годово II).

Нека врста благе ироније обележава се изразом *божем*: *Бѣжем и овѣ ми син*; *Бѣжем двѣ некѣ чѣк*. Ово је особина косовског говора, а чуо сам је у Сјеници од митровачких одива (в. СДЗб IV, 52).

6. Конгруенција

Слагање у лицу је као у књижевном језику, тј. прво је претежније од другог, а друго од трећег. Ако службу субјекта врше два лица, предикат је обично у множини, а може бити и у једнини:

Ја ћемо и шѣи љушѣваши или *Ја и шѣи ћемо љушѣваши* (Распоганче III); *Ви ћете и дни носити* или *Ви и они ћете носити* (С. До II); *Извѣко си се шѣи и ја дѣбро* (Глоговик I); *Ја ћемо и он носити навѣље* или *Ја и он ћемо . . .* (Селац I); *Ти ћеш и он чѣстити ливѣду и Ти и он ћете . . .* (Требиће I).

Оно што чини одступање од књижевног језика јест уметање помоћнога глагола између субјеката, али то није шире од друге употребе. Друго одступање је употреба предиката у једнини.

Именице типа *сѣарешина*, *харамбаша* природног су мушког рода, а граматичког женског. Атрибут ових именица у једнини је у мушком роду, као у књижевном језику, али понекад се среће и у женском роду што одступа од уобичајености:

Тѣ шѣи је најбољи сѣарешина у село (Тушимља I); *Срѣте ме она сѣарѣи љисмонѣша* (Врболази I); *Комѣцкѣ арѣмбаша мѣра се слѣшѣи кѣ сенѣчкѣ идша* (Ступ III); али: *Прѣсвѣтлѣ идшо, ми о(д) шѣебе ирѣжѣмо ирѣвду* (Вапа III); *Свѣка сѣарешина (и сваки) сѣдѣјо е љо ирѣвди* (Рас I); *Сѣарѣи су ми ирѣчѣли ѣ е (да је) неѣка арѣмбаша долѣзѣла и досѣдѣла овѣмѣ крају* (Долиће II); *Скѣчи он љѣ вѣкнѣ*:

„Е, знадни, Вукомире, ии нећеш бити моја сја̀решина!“ (или мој) — Чедово III.

Кад су именице овог типа у множини, њихови атрибути су увек у женском роду:

Сѡскѣ сја̀решине билѣ су вѣзда ирѣвичне (С. До II); Мијења̀ле су се сенѣчке иѣше чѣсѣо (Штаваљ III); Скуйѣле су се свѣ сѡскѣ сја̀решине (Брњица III); Србја̀нскѣ вѡводе су иреска̀ка̀ле гранѣцу иѣ би се сасѣја̀ле са црногѡрска̀јем (С. До II); Ајдѡчкѣ ара̀мбаше иѣа̀но су се сасѣја̀ле са ирѣвијем људима и(з) свѣкѡга сѣла (Аљиновиће III).

Код неких именица овог типа не може се одредити род ако се не зна лице на које се односи оно што се говори, тј. да ли је лице женског или мушког рода: Овѣ е ирѣва̀ скѣиѣиѣца (бѣкрија, ииѣа̀ница, ирѡиѣлица, ма̀нгѡичина); Шио не дѡѣи лажовчино (Попе II); Ти си вѣлика ивѡдица (Гушимља I).

Именице средњег рода Срѣче, копче, момче, Турче, иѡиѣче, Бугарче, девојче и сл. слажу се обично као средњи род (граматички), а као мушки односно женски онда када се речи, које се односе на поменуте именице, налазе у другој реченици:

Свѣкѡ на̀ше дѣѣе, Срѣче и Тѡрче, имѣло е амѣлѣју и вѣровѣло̀сѣ да иѣ иѡ чѡва̀ о(д) злија̀ очѣ (Д. Пољана I); Зѣиѣча̀ се мѡмче кѡ јѣлен и ирескочѣло би, нѡ се сѣдѣаче и иѣде усрѣд онога̀ кѣла (Постење I); Дошло е јѣдно дѣвојче некијем иѣа̀нијем иѡсло̀м (Гоње III); Мѡмче се клѣло да бн никѡга̀ није вѣдѣо (Полокци I); Дѣвојче е ирисѣло̀ да се уда̀ за њѣга, амѣ да жој бн да ирѣиѣн да се зна̀ чија̀ е, иѣ ће чѣка̀и (Шароње II); Тѡ би и онѡ мѡе кѡпче дѡнѣло, ѣл није иѡиѣковѣн (Врановина I).

Збирне именице бра̀на, деца и сл. имају атрибут увек у женском роду, а предикат је у множини и када се у њему може разликовати род, ако је сложен лични глаголски облик или ако је придевска реч, вазда је у женском роду у једнини. Овако се понашају и именице на -ад:

Твоја бра̀на су дѡнѣла жѣиѣо и ирѣдѣла (Ирѣенова I); Његѡва бра̀на су иѡдѣиѣна и оиѣрана у Сѣѣмбол (Угао II); Мѡја бра̀на су иѡдѣлѣла свѣ (Долово II); Она̀ дѣца су иѡдслѡшина̀ мѡмо дру̀гѣ дѣцѣ у сѣло (Дежева I); Ова̀ на̀ша дѣца су па̀јгорѣ у сѣло (Црквине II); Ајѣе дѣвѡјке, скуйѣла су се свѣ мѡмча̀д на лѣваду (Шушуре III); Изѣшла су она̀ ја̀гњѣи ис иѡдра, иѡиѣч (Шипче II).

Именице које су по унутрашњем значењу збирне као ја̀иѡ, чеѣа, војска, народ, дружина и сл. имају предикат у једнини, а саставни део предиката у роду се управља према субјекту:

Наја̀вѣла е гѣднѣ војска кѡ мѣви (Опаве I); Иза Сокѡловицѣ е бѣла на̀ша војска (Аљиновиће III); Она̀мо сѣ бѣла уиѣрѡѣла чеѣа на̀иѣја̀ војника̀ (Сопѡане I); На̀вѣли скѣка̀вац ја̀иѡм иѣ се заѣрѣе небо (Детане II).

Бројне именице *двоица*, *троица*, *четворица* и сл. траже предикат у множини готово увек; једнински облик атрибута ових именица је у женском роду, а множински у мушком:

Знаћи ка(д) су ноћили она њетворица (Годово II); *Друга троица су отишли у Србију* (Н. Пазар); *Она прва двоица бдљи су од онија тројице за њима* (Добриња II); *Сви четворица киријау с једнијем коњем* (Живалиће I); *Дошли су наши двоица њријетља* (Тријебине III).

Саставни део предиката у горњем случају увек стоји у мушком роду ако је предикат сложен глаголски облик.

У безличним конструкцијама уз именице *срам*, *срамота*, *сѣрах*, *милина* придевска реч у предикату стоји у једнини и у средњем роду:

Срам ње било! Срам га било! — Сјеница; *Сра(х) ме било* (Н. Пазар); *Срамота ме било* (Тушимља I); *Билд га е милина слѹшати ка(д) зайѣва* (Врановина I), али се понекад придевска реч у овом положају слаже са именицом граматички: *сѣра(х) ме фѣтѣ од њѣга* (Вапа III); *Зима ме уфѣтѣла* (Прѣнова I).

У реченицама где су бројеви *два* (*оба*, *обадва*), *ѣри*, *четири* атрибуту субјекту, предикат обично стоји у множини, а саставни део предиката — ако се у њему може распознати род, стоји у облику који се завршава са *а* (некадашњи облик двојине) и слаже се са субјектом у роду и броју (ако је субјекат мушког или средњег рода):

Два војника сѣд изѣдше (Дежева I); *Два ѣуѣника ѣражѣ водѣ* (Косуриће I); *Два ми сина оддше ѹ војску* (Јеребице II); *Тѣрау га ѣри сѣражѣра* (Чедово III); *Помѣгле су ни ѣри девѣје* (Цоковиће I); *Дошлѣ су свѣ чѣири ѣрѣле* (Д. Пољана I); *Пдзѣна су на рад ѣри сѣла* (Мур I); *Оделѣла су ми се свѣ чѣири сина* (Дежева I); *Пройѣла су обадва сѣдга жѣта* (Годово II).

Поред овакве употребе, која је чешћа, чује се и облик множине мушког рода у предикату: *Оделѣли су ми се сва чѣири сина* и сл.

Предикат уза збирне бројеве може бити било у једнини било у множини, а атрибут само у једнини: *Помогше ми овѣ чѣворо мѣмѣди* (Буђево II); *Тѣ ѣѣоро јѣгѣди су ѣрдѣта* (Бекова I); а није не-обично ни: *Поможе ми ово двое-трое момѣди*; *Продае се само четворо јѣгѣди* и сл.

Када је у реченици субјекат нека прилошка количинска реч — *досѣа*, *много*, *више*, *колико*, *неколико*, *мање* и сл. или прост број од пет па навише — именица иза тих речи стоји у генитиву множине, глагол обично у једнини (ређе у множини), а придевска реч у предикату је у средњем роду:

Пдзѣта е мѣдго регрѣта из наѣѣга сѣла (Требиће I); *Вѣзда е било да е више лѣдија нѣ мѣдрија* (С. До II); *Највише се Бѣѣѣѣѣ бѣше сѣѣло* (Штавалѣ III); *Дѣѣ код мене ѣѣ(ѣ) зайѣѣја и ѣѣра ми*

неко.ьико вѣ.ьикѣј̄а вѣ.ьлѣв̄а (Сјеница); *Тадѣр одѣше коѣи ѣашѣ не-*
ко.ьико виѣениј̄а људѣ (Пожега I).

Ако у реченици имамо два или више субјеката у једнини, глагол може бити у једнини или у множини:

Бије не кѣша и грѣи свѣкѣ гддинѣ (Ступ III); или *Бију не . . .*;
Двѣри га мајка и дѣтац ѣо сву нѣј (Набоје II); *Пѣша и његдѣ свѣша*
ѣкрѣнѣ ѣрѣо ѣдѣла (Брѣница III).

Када су субјекти разног рода и у множини, онда је и глагол у множини: *Обновѣсмо кѣше и ѣријѣиѣ.ьсѣа* (Попе II), а ако су у реченици субјекти различитог броја, предикат се обично управља према субјекту до себе: *Кѣ(ѣ) чуше ѣѣшкѣ, мајка му и ѣкуѣани ѣѣѣрчашѣ ка Глѣвѣци* (Лопиже III); *ѣѣѣкѣ ѣѣѣд и злѣ језѣци дѣѣѣѣ чоѣку глѣвѣ, амѣ бѣѣо ѣн и нѣѣѣравѣ* (Постење I).

IV

ЗАКЉУЧАК

Развитак једног дијалекта, као што је познато, везан је за становништво које, као најјачи фактор, носи собом све оно што му условљава развој и даје правац почевши од дијалекатских клица преко превирања, укрштања са другим говорним цртама и скристалисавања, до пуног уобличавања дијалекатске физиономије и даље до формирања дијалекатских група.

Полазећи од ових момената, може се пратити историјски развитак ових говора и само тако утврдити оно што је омогућило њихово формирање, правац кретања, место у групи прогресивних штокавских говора, однос према њима и географско простирање.

До друге половине XIV века подручје ових говора представљало је целину која у лингвистичком погледу не даје могућности ни за какво диференцирање. Наиме, до тада па и касније за читава три столећа остала је стара основа говора на овом подручју ненатруњена елементима других говорних типова, мада је најезда Турака морала изазвати кретање становништва. Та померања могу се сматрати првим сусретима и мешањима носилаца разних говорних типова одакле и потичу, управо, прве клице доцнијих крупнијих дијалекатских разлика. Према томе, дакле, долазак Турака за нас је значајан утолико што су се носиоци косовскога говора, бежећи испред Турака, могли наћи местимично на подручју данашњих новопазарско-сјеничких говора и ту задржати. Додуше, тај моменат је био без виднијих последица у језику зато што је основа ових говора (косовског и новопазарско-сјеничког) била иста и што је тек касније дошло до већих разлика међу њима. Но, ипак, ова чињеница остаје значајна зато што ће се касније на овом подручју сукобити особине низа говорних типова између којих ће се нарочито истицати два говорна типа: рашки екавски говор који је чинио основу старосрпском књижевном језику, али је својом еволуцијом оставио за собом типизирани књижевни језик српских споменика и ијекавски говор донесен из крајева Црне Горе доласком мањих и већих група присељеника.

Побуне Срба крајем XVI и почетком XVII века у суседним крајевима источног дела новопазарске зоне као и ратови крајем XVII и почетком XVIII века, између Турске и Аустрије, створили су услове за масовнија померања становништва у три вида: одлазак са овог подручја, долазак на њега и кретања преко њега,

Сваки вид ових кретања има посебних одлика, али за нас је овог тренутка најбитније то да су она условила промене у саставу становништва и да је то дошло до изражаја нарочито од друге половине XVIII века, тј. после завршених ратова између Турске и Аустрије.

Присељеничка струјања уносила су овде језичке елементе који су се, у неким случајевима, сукобили са старим цртама. Као последица тога јавио се процес превирања, али требало је да прође најмање пола века да би се неки од унесених елемената, а првенствено изговор јата као *ије*, у одређеним позицијама, могли афирмисати.

Првобитна централна област Немањине државе, посматрана и као географска целина, испресецана је носиоцима неједнаких говорних особина које су се већ до половине XVIII века биле издиференцирале на подручју српског језика. Све те особине, посматране из перспективе развитка данашњих новопазарско-сјеничких говора, углавном, могу се сврстати у четири групе:

а) особине рашкога говора;

б) особине црногорских говора донесене из *Куча* (у Тријемине, Горачиће, Бољаре, Вучу), из *Пијера* (у Тврдошево, Селац), *Брајиножића* (у Лопиже, Буђево, Штитаре), *Васојевића* (у Селац, Суви До, Ступ, Аљиновиће, Лопиже), из околине црногорског Колашина и Бијелог Поља (у Нови Пазар, Сјеницу, Раждагину);

в) особине косовско-ресавског говора донесене из К. Митровице и њене околине (у Н. Пазар, Баре, Рајетиће, Жуњевиће), из Приштине и околине (у Н. Пазар, Крушево), из Пећи и околине (у Н. Пазар, Мелаје, Глоговик, Љескову, Набоје, Бороштицу), испод Копаоника — Поцесје, Лисина, Чајетина, Велико Село (у Постоње код Н. Пазара, Риково, Цоковиће и Требиће);

г) особине донесене из Босне (у Сјеницу, Тријемине и Кањевине). О овим особинама говориће се мало касније.

Писаних споменика на основу којих би се могло говорити макар приближно о броју присељеника било из којег краја — данас немамо, јер су летописи и поменици цркава и манастира, где би се ти елементи могли тражити, нестали у пламену тих споменика или приликом бежања калуђера пред осветом Турака. Све оно до чега се може доћи у овом правцу почива на традицији и ма колико били резервисани према степену веродостојности њеној ипак је морамо узети у обзир.

Историјска збивања, како се види, условила су да се присељеници из ранијих крајева нађу на подручју овога говора, да се измешају са староседеоцима и међусобно и из те мешавине проистекао је овај говор. Но, ипак, треба истаћи да до његовог формирања није могло доћи тако брзо из следећих разлога:

Прво, зато што присељавање није извршено одједном већ у мањим или већим размацима и у много случајева етапно;

Напомена: Када се говори о побунама Срба, мисли се на оне које су се јављале у околини Пећи, а нарочито на ону коју је организовао пећски патријарх Јован која је захватила и крајеве око Рогозне. Одакле је касније морало бити иссељавања.

Друго, присељеници се нису могли осетити као маса која би могла апсорбовати друге елементе и

треће, јачина неједнаких говорних струјања није била иста због чега процес превирања није могао бити убрзан.

Због споменутих момената, који су бесумње имали и специфичних компонената, процес уједначавања морао је трајати дуго и у њему се водила борба између неједнаких дијалекатских особина у којој је, сасвим логично, морало доћи до изражаја оно што је најотпорније, што има највише моћи наметања; укратко: што је највиталније, а што је исто-времено одговарало језичком осећању носилаца говора као целине, јер је оријентација у једном правцу била неминовна.

Епоха превирања и уједначавања елемената разних говорних струја поклапа се са великим збивањима у друштвеном животу на овом подручју. Њу карактеришу два момента у односу на старо становништво и његов језик. Један од тих момената чине промене у саставу самог становништва, што је констатовано низом чињеница, а друго као нормална последица првог јесу промене у језику. Додуше, настале промене нису могле тако интензивно захватити целу територију новопазарско-сјеничких говора, нити, пак, у једнакој мери. Сем тога ни талас одступања временски није дуго трајао. Како се види из грађе, уопште, он је могао досегнути само до краја XIX века када је опет настало стабилисање са изразито оријентисаном тенденцијом у правцу екавског изговора јата, што се потврђује данашњим материјалом ових говора.

За даљи живот и развитак ових говора посебно значајан моменат чини то што те промене, посматране са лингвистичког аспекта у ширем смислу у односу на наш језик, нису могле ићи изван оквира оних елемената који су имали најширу основу, а представљали су центар према којему се вршила оријентација у процесу уједначавања. Тај центар, уствари, чине особине старога рашког говора, што потврђују гласови *ђ*, *ћ* како по свом пореклу, тако и својим особинама уопште; вокализација полугласника у јаком положају (*ь* = *а*); изговор јата као *е*; промена вок. *а* у *у*; вокализација гласа *л* на крају слога и речи у *о*; уједначавање појединих наставака у низу множинских падежних облика (дат., инстр., лок.). Једном речју све оно што чини основу прогресивне екавске зоне.

Особине рашкога говора имале су доминацију над другим говорним особинама, прво због тога што су његови носиоци били бројнији и економски јачи од присељеника и ови су се утапали међу њима и друго, што се ова област непосредно наслањала на велико подручје себи сродних говора, с обзиром на јат, на косовско-ресавске и старовлашке говоре.⁵¹

Те моменте ја узимам као основу која садржи оно што даје правац даљем развитуку ових говора као и основно обележје њихово, тј. екавски карактер уопште узевши.

⁵¹ Усељавања на ово подручје вршила се из Ст. Влаха: из Медовина у Трнаву и Избице код Н. Пазара; из Чапрића у Н. Пазар; из Кољешнице у Осоницу; из Копривника и Средње Реке у Цоковиће; из Кулизина Села у Прћенову у Драмиће (Дежева).

На другој, пак, страни посматрањем елемената разних говорних типова донесених на ово подручје запажа се да се они нису потпуно изгубили, већ су оставили јачи или слабији траг у свим деловима језика, те се у том погледу могу констатовати ове чињенице:

а) Присељавања из јекавских крајева где живе архаичније говорне особине, оставила су као наглавније ове црте:

1. делимичан изговор дугог јата као *ије* у корену: *млијеко, ријека, бијело, лијејо, њришовиједати*;

2. претежну замену јата са *ијем, ијема* у инстр. једнине, у дат., инстр. и локативу множине придева, придевских заменица и броја један: *добријем, лијејијем, њравијем, руменијема, слаијијема, овијем-а, шијем-а, једнијем-а*;

3. изговор јата као *ије(ија)* у ген. множине придева, придевских заменица и броја један: *добрије, лијејије, слаијнија, њамејнија; овија, онија, једнија* итд.;

4. местимичну појаву фонема *џ, џ*.

б) Од особина косовско-ресавских говора унесених на ово подручје треба истаћи као најбитније: *е* као вредност старог гласа јата што је омогућило да се овде такав изговор потпуно сачува у једном положају, тј. када је год било кратко (*ћ = е*) и онемогући афирмација изговора јата као *ије* што је унесено из црногорских крајева.

в) Од особина унесених из Босне сачуван је, у врло уским размерама, изговор јата као *и* (Сјеница, Кањевине, Тријебине) — *проциднџи, сиђејџи*.

Полазећи од особина говора оних крајева одакле су присељеници дошли, констатоваћемо ове моменте:

α. Носиоци црногорских говорних особина асимилирали су се на овом подручју у правцу затечених говорних особина те је дошло: до потпуног ишчезавања изговора краткога јата као *је*; до потпуног ишчезавања полугласника који је, бесумње, у извесној мери био донесен; до губљења контрахованог *а* у мушком роду једнине раднога глаголског придева ($a \rightarrow o = \bar{a}$); до одступања у замени гласа *х* гласовима *к, г* у 1. лицу јед. имперфекта и аориста и другде где се то среће у црногорским говорима; до губљења употребе генитива множине место локатива множине.

β. Носиоци особина косовско-ресавских говора нашавши се на овом подручју, помешали су се са староседеоцима и присељеницима и примили:

1. наставак *е* у ген. једнине, а наставак *и* у дат. и лок. једнине именица женског рода старих *а* основа: *жени, мајки* место *жене, мајке*;

2. у инстр. једнине заменица 1. и 2. лица уопштен је, с малим одступањем, облик *мно-е* и *џобом* место *моном, меном, џебом*;

3. рефлекс *и* место *е* (<ћ) у компаративу придевских речи и одричном облику презента глагола јесам: *мудриј, њамејниј, сијарџи, нџсам, нџси, нџсмо, нџсу* место *мудреј, њамејнеј, сијареј; несам, неси, несмо, несу*.

Међутим, ни носиоци косовско-ресавских говорних особина, на овом подручју, нису се могли одупрети уопштавању *ијем*, као падежном наставку у инстр. јединине, дат., инстр. и лок. множине придева и придевских заменица као и рефлексу *ије* (*ија*) у ген. множине споменутих категорија речи.

То би био историјски пресек пута којим се ишло у формирању ових говора као и главни чиниоци који су условили зачетак и развој њихових особености. Додуше и овде треба споменути да је период искристалисавања трајао дуго док се нису изразито уобличиле и уопшtile особине које га данас представљају као посебан говорни тип.

Из целокупне анализе ових говора могу се лако утврдити елементи који показују њихов заједнички живот са суседним говорима новоштокавског типа било са архаичнијим или новим особинама (косовско-ресавским, црногорским, млађим екавским и ијекавским) или пак са староштокавским, односно најархаичнијим штокавским.

Од момената који у овом погледу заслужују пажњу треба споменути:

1. природа вокала (*а, е, и, о, у*) и консонаната (*ђ, ћ, в, ј, л*) као у другим прогресивним штокавским говорима;

2. губљење гласа *х* као у свим новоштокавским говорима где је тај процес извршен;

3. наставак *а* у ген. множине именица свих родова (као скоро у свим новоштокавским говорима);

4. наставак *-ом, -ем* у инстр. јединине именица мушког и средњег рода као и у именица жен. рода с наставком *а* (као у свим новоштокавским говорима);

5. наставак *-има* у дат., инстр. и лок. множине именица мушког и средњег рода као и женског рода без наставка, а наставак *-ама* код именица женског рода с наставком *а* (као у прогресивним штокавским говорима где је тај процес извршен);

6. краћи облик инфинитива на *ӣ* (као у косовско-ресавским и црногорским говорима);

7. наставак *у* у 3. лицу множине презента у глагола VII и VIII врсте по А. Белићу (као у другим штокавским говорима);

8. наставак *ӣе* у 3. лицу множ. футура — *радӣе, носӣе* (као у црногорским и делимично у косовско-ресавским говорима);

9. једнакост ген.-акузатива и датива-локатива јединине заменице 1. и 2. и сваког лица (као у косовско-ресавским и црногорским говорима);

10. удвојен облик личне заменице 1. и 2. лица *-мене ми е жао, ӣебе ти га даем* (балканистичка црта као у најархаичнијим и неким новоштокавским говорима са архаичнијим цртама);

11. употреба предлога *на, у* само са акузативом (као у неким архаичнијим новоштокавским говорима);

12. употреба контрахованог *и* у ном. јединине мушког рода компаратива (као у старијим новоштокавским говорима).

Особине које карактеришу новопазарско-сјеничке говоре, а тичу се фонетских проблема, морфолошких категорија и синтаксичких особина огледају се, углавном, у овоме:

1. Најбитнија фонетска особина ових говора, као и у опште, јест изговор старог гласа јата. Познато је, из претходне анализе, да је његова првобитна чистота изражена рефлексом *e* помућена доласком носилаца ијекавских говорних особина. Тиме је створена неједнакост, тако да се место кратког јата (*ĵ*) без изузетка јавља рефлекс *e*, а место дугог јата рефлекс *e* и *ије*. Ово чини тешкоћу у одређивању природе ових говора, због тога је неопходно утврдити: да ли рефлекс *e* (од кратког јата) и *ије* (од дугог јата) представља плод органског гласовног развоја или, пак, плод мешавине двају рефлекса?

Ако се пође од рефлекса *e* као апсолутне замене кратког јата, што у великој мери осветљава природу ових говора пре доласка присељеника из црногорских крајева, сасвим је нужно посматрати замену јата као целину, а не према квантитету слога. Према томе, првобитни и општи рефлекс јата овде је био само *e*, што се као у читавој екавској зони, јавило као последица ишчезавања првог елемента у основној вредности гласа јата (*иĵ*), тј. ишчезавањем гласа *и* испред дугог затвореног *e* које се развило у данашње наше *e* нормалне артикулације⁵². С обзиром на то, дакле, глас *e* као рефлекс гласа јата, на овом подручју, представља плод органског гласовног развоја. Међутим, историјски догађаји условили су одступање од такве јединствености зато што су се у овој области нашли и носиоци рефлекса *ије*. Неједнаки рефлекси *-e* и *ије* измешали су се и међусобно сукобили, а као последица тога сачувала се до данас двојност изговора јата *-e* и *ије*. Према томе, на основу ових чињеница, мислим, да се овакво стање не може друкчије посматрати него као плод утицаја, односно ремећења старе чистоте унесеним рефлексом *ије*.

С обзиром на то да кратко јат даје *e*, а дуго *ије*, јасно је да је рефлекс *e* у превази. Према томе, ови говори у основи су екавски. Но, ипак, ова констатација захтева извесну допуну. Наиме, будући да је апсолутна замена јата са *e*, без обзира на квантитет, заступљена само у једном делу новопазарске варијанте и да рефлекса *је* уопште нема, — то даје екавску природу овим говорима, али пошто се дуго јат јавља у два рефлекса (*e*, *ије*) отуда ови говори имају полуекавску природу.

Изнесене чињенице недвосмислено потврђују да ови говори испадају из групе ијекавских говора и прилазе екавским говорима, али са још потпуно незавршеним процесом замене јата у дугим слоговима.

б. Као посебан и значајан моменат треба истаћи да низ особина ових говора представљају неизвршене процесе. Додуше, тих појава има и другде, али ови моменти карактеришу ову зону:

1. Претварање и непретварање задњонепчаних гласова;
2. двојак наставак вокатива једнине именица женског рода на *-ица*;

⁵² А. Белић, Предавања на универзитету, Фонетика 113; Историја језика, Фонетика, 87.

3. двојак облик акузатива једнине личне заменице 3. лица женског рода;
4. двојак облик присвојне заменице 3. лица женског рода (њен и њојзин);
5. двојак облик 3. лица множ. имперфекта у зависности од конфесионалне припадности (православни: *йѣвѣју*, муслимани: *йѣвѣћу*).
- в. Посматрањем језичког материјала овде се могу констатовати следеће уопштене фонетске појаве:
 1. скраћивање вокала и њихове измене, сажимање и ишчезавање;
 2. особине гласова *ј* и *в*;
 3. особине гласа *х*, односно његово непознавање или употреба са редукованом фрикацијом (код муслимана);
 4. претварање гласа *л* у *о* (у одређеним положајима);
 5. ново јтовање (дивљи, копље, мамљен, сабља);
 6. умекшавање гласова *л* и *н* (*љивада, ойшишиња*);
 7. асимилација и дисимилација сугласника.
- г. Од уопштених морфолошких категорија значајно је истаћи:
 1. наставак *-ом*, *-ем* у инструменталу једнине именица мушког и средњег рода и *-ом* код именица женског рода с наставком *а*;
 2. наставак *-ом* у инструменталу једнине именица женског рода старих *и* основа добијен контаминацијом наставака *-ом* и *-ју* (*смрћом, йамећом*);
 3. наставак *и* у дативу и локативу једнине именица женског рода старих *а* основа;
 4. наставак *а* у генитиву множине именица свих родова (с минималним одступањем), сем код именица женског рода старих *и* основа;
 5. стари облик генитива множине неких именица уз бројеве (*сйюштин, годин*);
 6. наставак *-има* у дат., INSTR. и ЛОК. множине именица мушког и средњег рода и женског рода без наставка, а наставак *-ама* код именица женског рода с наставком *а*;
 7. изједначавање номинатива и акузатива једнине код именице *кћи, кћер*;
 8. наставак номинатива множине типа именица *камене* у називима места (*Житниће*);
 9. наставак *ије* (*ија*) у генитиву множине, а *ијем* (претежније) у инструменталу једнине, дативу, инструменталу и локативу множине придева и придевских заменица;
 10. удвајање личних заменица 1. и 2. лица, тј. употреба енклитика поред дуже заменичке форме (мене ме зове, тебе те стра);
 11. чување старих енклитика *не, ве, ни, ви*;
 12. замена дативског енклитичног облика акузативским енклитичним обликом заменица 1. и 2. лица (*да нас даје секиру, да вас оћујам лук*);
 13. употреба акузатива једнине личне заменице 1. и 2. лица место датива и локатива;
 14. сложена промена придева;

15. компаративски наставци: контраховано *и*; наставак *ји* и *ши*;
16. облик инфинитива на *ӣ-*;
17. наставак *м* у 1. лицу једине презенте, а у у 3. лицу множине презенте код свих глагола;
18. наставак *-ӣе* у 3. лицу множине футура.

д. Од синтаксичких особина као карактеристичније у анализи се запажају:

1. Употреба збирних бројева уз именице на *-ад* и уз именице средњег рода на *о*;
2. употреба једине место множине код именица које имају оба броја (синегдоха);

3. употреба *кога* место *ӣӣа* (Донеси лопату. Кога да донесем) и *ӣӣа* место *кога* и место *чему* (О шта се кријеш? Шта плачеш сад?);

4. употреба *ким* место *коме* (Прати ми по ким мало леба);
5. замена генитива присвојним придевом;
6. особине присвојнога генитива од презимена на *-ић* и на други завршетак;

7. прилошка употреба предлога *до* и *без*;
8. употреба предлога *од* уз име лица са значењем заједнице;
9. употреба предлога *из* уз име лица са значењем „лично“;
10. употреба предлога *у* место предлога *од* и *код*;
11. употреба предлога *на* и *у* само с акузативом;
12. употреба акузатива у служби локатива;
13. обележавање реченичке елиптичности предлогом *за*;
14. употреба глаголских облика у правом и неправом (релативном) значењу;
15. употреба префикса *уз* са презентом за обележавање паралелности двеју радњи;
16. употреба непотпуног (крњег) перфекта у индикативном значењу;
17. употреба именица *сила* и *чудо* са прилошким значењем;
18. употреба везице *ал* са упитним значењем;
19. употреба именице *чудо* место заменице *ӣӣо* (и речце зашто);
20. употреба турских речи *ама*, *ема*, *међер*, *еле*, *елем*, *даа-даа* у служби везника;
21. употреба везника *а*, *док*, *ӣек* (тур.), *е*, *ӣе* са узрочним значењем;
22. употреба *е* место декларативног *да*;
23. употреба везника *да* са временским значењем;
24. замена адверсативних везника *ал*?, *већ* везником *но*;
25. слагање речи у реченици што се у основи слаже са стањем у књижевном језику.

Говори на овом подручју данас представљају формиран говорни тип, али који садржи у себи трагове разних дијалекатских типова. У физиономији ових говора, односно говора на овом подручју углавном разликују се два момента: старина у корену и нанесени слојеви који се запажају у наставцима.

Данашње стање новопазарско-сјеничких говора представља плод дуготрајног искристалисавања при чему је врло значајан улогу играо

однос овог подручја према суседним областима. Привредна и политичка оријентација његова била је ка екавском, а не ка ијекавском подручју. Његове везе са косовско-ресавским говорима, а нарочито везе оних насеља у Старом Колашину⁵³, која припадају овом говору, омогућивале су чување старе основе, тј. екавске природе и нема никакве сумње да је екавизам у штавичкој варијанти стар исто колико и у косовском говору.

Утицај косовскога говора, у овом правцу, веома је значајан и за новопазарску варијанту. Наиме, ово подручје одвојено је од косовског подручја планином Рогозном, али до новијег времена преко ње је ишла главна саобраћајна веза која је спајала области западно од Санџака са Косовом — Скопљем — Солуном. Према томе, између новопазарске и косовске зоне постојала је трајна и врло жива веза не само географски него и језички и логично је да се отуда вршило усељавање на ово подручје, како је већ и речено.

Исто тако значајно је споменути и наслањање новопазарске варијанте на косовско-ресавско, ⁵⁴копаоничко залеђе те је и тај непосредни додир помогао да се очува стара основа — екавски карактер. Према томе, нема никакве сумње да је и овде као у штавичкој варијанти говор био косовско-ресавског типа који је узет за књижевни језик старосрпске књижевне епохе.

Што се тиче сјеничке варијанте, ако се посматра географски као саставни део језгра немањихке државе, може се рећи као и за новопазарску, да је била екавског типа и да је ту основу сачувала до данас и поред бројнијег усељавања из црногорских крајева. Ово је утолико разумљивије што се она увек находила у свакодневним везама и заједничком животу са новопазарском и штавичком варијантом, што је, бесумње, помогло очувању старе основе при чему се мора узети у обзир и непосредни додир са старовлашким екавским говорним типом.

Говори овог подручја, као што је то и познато, сврстани су у групу „зетско-сјенички говор“ и сада после исцрпније анализе језичких особина са овог подручја поставља се питање њихове класификације, односно места у групи прогресивних штокавских говора.

Да би питање места ових говора било правилно одређено и утврђено, нужно га је осветлити, а да би се то постигло, треба поћи баш од оних језичких особина које су А. Белић послужиле за класификацију и при истицању горње групе говора — „зетско-сјенички говор“. Према томе, мислим, најправилније је узети његову формулацију дату у Гласу Српске краљевске академије LXXVIII, 73 и посматрати је кроз призму данашње језичке проблематике на овом подручју.

„Под тим називом (за „зетско-сјенички говор“), каже А. Белић, ја сам на својој карти и у расправи уз њу одвојио све говорне јужног типа са архаистичним цртама у Боки Которској, Црној Гори и Новопазарском Санџаку. Те су црте врло неједнако у њему распрострањене али по неких (ма то био и само акценат) има у свима“.

⁵³ Стари Колашин почиње од Јарута, тј. развођа између Пештери и зоне која иде ка К. Митровици преко Рогозне, захватајући ток Ибра од његова извора. Види о том детаљније Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, IV књига.

Као најглавније језичке црте зетско-сјеничке говорне групе А. Белић је истакао: „полугласник, задржавање х, које делимице прелази у к, г, употребу ген. плурала у значењу локатива плурала, ā у партиципу прет. II маск., старија акцентуација без икаквог повлачења акцента с крајњег слога, неразликовање у синтаксичкој употреби акузатива од локатива“.

Детаљнија анализа грађе „зетско-сјеничких говора“ допушта да се у овом правцу констатују извесна одступања у говорима источног дела Новопазарског санџака. Полазећи, дакле, одатле, али без задржавања на карактеристикама зетских говора о којима имамо детаљна и драгоцена саопштења других испитивача — Решетара⁵⁴, М. Стевановића⁵⁵, Б. Милетића⁵⁶, Р. Бошковића и Малецког⁵⁷ — ја ћу резимирати само оно што постоји на подручју које чини предмет мог испитивања.

1°. На целој територији коју захватају ови говори (Н. Пазар, Сјеница, Тутин — са околином) није сачуван полугласник природе зетских говора. Конкретно, овде се само у веома малој мери среће блед траг полугласничке вредности као резултат скраћивања вокала *a* у постоничкој позицији, а обухвата и друге вокале у истом положају, у сјеничкој и штавичкој варијанти. У новопазарској, пак, варијанти нема трага полугласничкој вредности ни таквог типа. Узимајући, дакле, у обзир ову говорну особину, морамо констатовати поремећај према основној карактеристици зетских говора.

2°. Ово подручје у свом говору нема гласа х (не узимајући у обзир његову природу слабије фрикације код муслимана) као што га нема ни у суседним говорима (милешевском, васојевичком -ијекавском, бихорском -полуекавском, косовском, старовлашком и копаоничком -екавском). Исто тако овај глас (х) на овом подручју не прелази ни у гласове *k*, *g* што је особина неких ијекавских говорних типова. Према томе, ни по овој особини овај говор не чини целину са зетским говорима.

3°. Једна од типичних одлика већине црногорских говора је ā у партиципу претерита II мушког рода. На подручју новопазарско-сјеничких говора, међутим, ова црта је уопште непозната. Контракција вокала у овом глаголском облику увек се врши у правцу потоњег вокала, тј. у правцу морфолошке ознаке овога глаголског облика, те то чини једну од значајнијих његових особина и повезује га са суседним говорима северно и источно од њега.

4°. Питање акцентуације, према данашњем стању, опет нам показује да ово подручје садржи неке специфичне појаве у односу на зетски говор, али између њих, разуме се, има и додирних тачака.

Оно што карактерише акценатску систему ове говорне зоне и што омогућава њено одвајање од зоне зетских говора је следеће:

⁵⁴ М. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, *Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung VIII*, Wien 1907.

⁵⁵ М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат* (ЈФ XIII).

⁵⁶ Б. Милетић, *Црмнички говор* (СДЗБ IX).

⁵⁷ R. Bošković-Malecki, *L'examen des dialectes du Vieux Montenegro (Stara Crna Gora) en tenant compte des parlers voisins*, *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise de sciences...* Cracovie 1932.

а. потпуно повлачење старога кратког акцента са ултимае, што се употпуности противи констатацији Белићевој;

б. познавање четири врсте акцената, што, уствари, представља резултат извршеног процеса под тачком а);

в. завршна фаза повлачења старих акцената у сјеничкој варијанти што карактерише и млађе штокавске говоре;

г. чување старих акцената на унутрашњим слоговима и старога дугог акцента на крајњем слогу као заједнички моменат са косовско-ресавским и другим штокавским говорима са архаичнијим особинама. (О овом се детаљније говори у расправи мојој „Акцентат новопазарско-сјеничких говора“, Зборник Филозофског факултета, I књ., Приштина).

5°. И поред ових битних разлика ипак има црта које су заједничке новопазарско-сјеничким говорима и зетским говорима на које је А. Белић указао при истицању „зетско-сјеничке групе“. Од њих ћу споменути као најзначајније само „употребу ген. плурала у значењу локатива плурала“ и „неразликовање у синтаксичкој употреби акузатива од локатива“.

а. Полазећи од прве особине, уколико је има, у источном делу Новопазарског санџака, логичније је новопазарско-сјеничке говоре везивати за прогресивни тип косовске говорне зоне зато што су оба ова подручја (косовско и новопазарско-сјеничко) као екавска у прошлости била ближа једно другом него што се то може рећи за новопазарско-сјеничку зону у односу на ијекавске говоре. Веза новопазарско-сјеничких говора са ијекавским говорима створена је преко носилаца ијекавских особина за време сеоба који су нарушавали основни тип овог подручја пресецајући га својим цртама и изазивајући тиме нове процесе и нове односе. Упоредо са посматрањем ове особине, ако се пође и од неких других црта које данас пружа западни део овог подручја, може се констатовати да је ијекавски утицај, како у овом правцу тако и другде, продро до Пештери и ту се губи.

б. Што се тиче једнакости акузатива и локатива у синтаксичкој употреби, ваља имати на уму да је то страна црта. О њој П. Скок каже овако: „Словенски дијалекти на Јадрану доказују нам да се под утицајем романских говора „гдје“ и „камо“ могу генерализовати, уза све што постоје падежни морфеме у потпуном цвату. У Далмацији и Црној Гори говори се искључиво „ће идеш“ мјесто „камо идеш“ за правац кретања као и за мировање „ће си био“, а падежни морфеме још су у потпуном животу. Опћенито се с правом држи да је употреба „гдје“ у два значења настала на Јадрану под утјецајем романске синтаксе“. (ЈФ XII, 131). Упоредо са овом констатацијом треба споменути утицај, у овом правцу, арбанашког *ку* = камо, где; румунског *unde* = где, камо и новогрчког *поџ* = где, камо где нема разлике између кретања и мировања. (Види П. Скок ЈФ XII, 131).

Неосећање разлике између акузатива и локатива, под утицајем са стране, утврдио је и у банатским говорима П. Ивић: „Банатска синтакса показује јасне трагове утицаја румунског језика. Замена падежа мировања падежом правца узела је великог маха. Нарочито је акузатив продро уместо локатива“ (ЈФ XVIII, 153).

У црногорским говорима овај појав опширно је приказао Л. Вујовић износећи, опет, да представља резултат страних утицаја (ЈФ XX, 87—124).

Као што се види, ова особина врло је широка на подручју нашег језика. Постоји и овде и с озбиром на њену распрострањеност, претпостављам, могла се развити у овим говорима независно од других наших говора који је познају. Ово је утолико вероватније што је био могућан утицај романизованог становништва из области Старог Влаха на који се подручје ових говора непосредно наслања, а сем тога у самом средишту ових говора било је присељавања из арбанашких крајева. Према томе, узимајући у обзир споменуте моменте, ова појава се не може узимати као факат којим се доказује сродност новопазарско-сјеничких говора са зетским говорима.

Што се до данас задржало мишљење да ови говори са зетским чине целину није нимало необично зато што, бесумње, између њих има сличности, а сем тога о овим говорима досад није било исцрпне анализе која би показала све њихове особине као и везе и односе са суседним говорима. Овај рад пружа слику свих говорних особина са одређеног подручја и надам се да ће бити користан. Додуше, он не пружа реченичку грађу као ни обраду топономастике из оправданих разлога. Та питања треба да се осветле посебним расправама. Но, и поред такве ситуације, сматрам, он може пружити све елементе за исправку досадашњег мишљења о овој говорној зони која треба да нађе своје право место на будућој дијалектолошкој карти нашег језика.

Када се ови говори данас посматрају као формирана дијалекатска целина, с обзиром на њихов развојни пут, запажају се три епохе:

1. епоха самосталног развоја као јединствене целине у времену од XIII до XVIII века; епоха старог слоја и наговештаја бурних промена условљених историјским догађајима; епоха коју илуструје материјал млађих писаних споменика и материјал натписа по црквама и манастирима и гробних натписа — све то посматрано кроз призму савременог језичког материјала овог подручја;

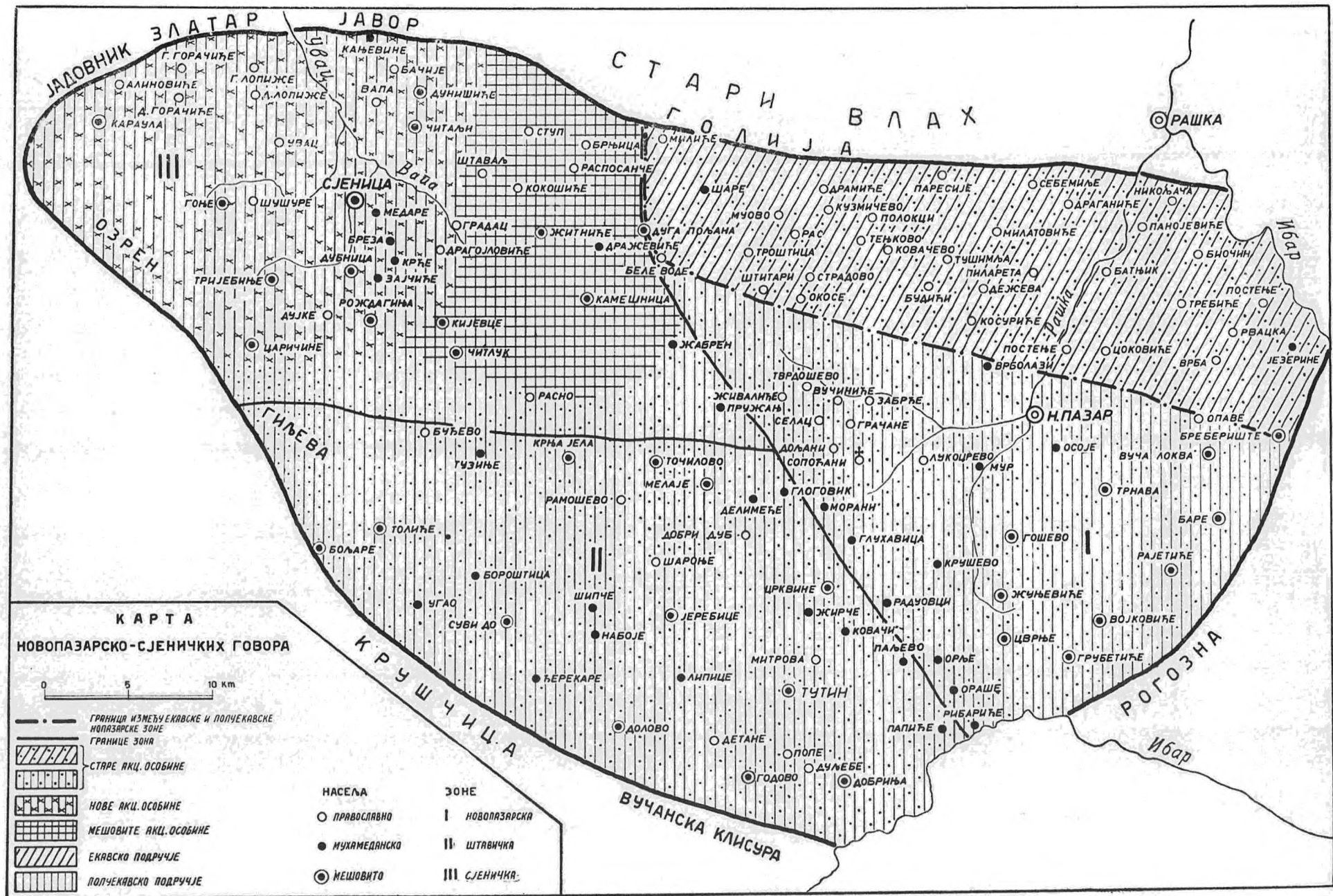
2. другу епоху чини нарушавање ранијег развоја условљено усељавањем носилаца ијекавских особина што траје од половине XVIII до краја XIX века. То је најбурнија и најинтересантнија епоха која пружа слику борбе особина двају дијалеката; епоха уједначавања разноврсних елемената, стабилисања и доминације основне особине стариначкога говора;

3. трећу епоху чини период од краја XIX века до данас и карактерише је изразитије потискивање најбитнијег ијекавског елемента — *ије* рефлексом *е*, што веома снажно потпомаже школа, администрација и уопште оријентација ка екавским подручјима. Ову констатацију најбоље илуструје подручје с леве стране реке Ибра. Наиме, талас ијекавских особина прелио се преко Рогозне, у одређеном условима, и захватио до ове реке. Касније, пак, нешто старинци, нешто екавско залеђе с десне стране Ибра и општа оријентација ка екавском подручју, било из политичких или економских разлога, учинили су да ијекавске особине постепено ишчезну. Данас се оне срећу у појединим лексемима као ока-

менотина (дијете, лијепо, ријеч) или, како је речено, у падежним наставцима, опет као нека врста окаменотина.

На основу оскуднијих података заиста се могао стећи утисак ијекавске доминације. То је послужило као основа за формирање постојећег мишљења о новопазарско-сјеничкој зони. Новија испитивања и на другим странама дала су друкчије резултате од пређашњих према којима је вршено омеђавање и класификација. У том погледу, као леп пример, може послужити однос граничних линија, између скавске и ијекавске зоне, М. Московљевића према Милићевићу и Белићу.⁵⁸ Све то захтева да се о специфичности новопазарско-сјеничке зоне мора водити рачуна, да је треба посматрати као посебну јединицу у склопу прогресивних штокавских говора.

⁵⁸ М. Московљевић, Данашња граница између скавског и јекавског изговора у Србији (Прилози IX, 109—122).

V

ТЕКСТОВИ

ГАВРАН — ДЕТЕ

(Никола Павловић, 53 г., Полокци) — I зона.

Једна жена није имала деце па је стално молила бога да руди дете. Најзад јој се испуни жеља те руди сина. Оно дете расло ко сва друга деца и напунило седам година. Једнога дана најће један прјсак и сврати кот куће овога детета. Мајка му није била тун но само баба, али је била доста опака жена.

Прјсак зашће баби да му што удели, а она га отера вичући на њега: „Иди отален, скитницо једна! Нека те ђаво ндси!“ Кат чје дете како га баба грди, узме један камичак па се бачи на прјсак и удари га усрет ока. Њему се скотрља суза низ лице па панѣ на земљу и одма се претвори у тйцу. Она ти тйца прне и станѣ детету на главу и оно се дете претвори у гаврана и одлети некут.

Ка(д) дође мајка овога детета, запита бабу куд је дете, а она не смеде да каже но све увија и завија. Најзад не бидне чаре но све каза снаси како е било. Сирота мајка узме торбу на леђа и оде по свету да тражи неки селамет како да нађе дете. Путовала она тако млого и најће на једну бабу у једну велику шуму. Она сврати код бабе и замбли је да јој да мало воде ако има. Старица се смилостивѣ, али је ништа не пита. Сирота мајка овога детета запита ову бабу да ли зна некога ко би јој помого да нађе све дете и све исприча шта е било и куд е пошла.

Старица јој рече да иде преко седам брда па ће најћ на једнога пустивака и он ће јој рећ шта треба да ради. Тако она оде и пређе седам брда и залута у једну велику шуму. Лутала е ваздан и сву ноћ док набаса на једну кољбу, а прет кољбу старац с брадом до пјаса. Жена приће код старца и запита га да ли може да се одмори. Старац не рече ништа но јој само манѣ рукѣм да седне. Пошто се одморѣла, запита старца да ли зна некога ко ће јој помоћ да нађе сина и исприча му како га е прјсак претворио у гаврана. Старац се замисли, замисли па рече да то није био прјсак но царева ћерка коју е вила казнила да лута по свету, ал' јѣ е дала злу силу да може радит од људи шта дће само ако јој не учине нешто по вољи и рече јој да та зла вѣштица има дво-

рѡве на највише брдо на свѣт и кѡ нѣмā крила, тāмо не мѡже дѡћ. Заплачѣ мајка и запихти кѡ љутā гуја. Стāрац се ражāли пā јѡј рѣче: „Не плачи кнѣри. Јā ћу ти пѡмоћ да стигнѣш тāмо, амā морāш учинѣт свѣ како ти рѣчѣм.“ Најпрѣ јѡј рѣче да ућѣ у колибу и да ўзмѣ најдебљй прѹт од свијā сѣдам колико иј йма у јѣдан буцак, āл' не смѣ да се окрѣћѣ по колиби и да завирѹе. Она ућѣ и ўзмѣ прѹт пā се врāти и тамāн да изāћѣ кат чѹ како запевā тйца. Зачѹди се ѡна ѡткуда ѡвде тйца и тамāн да поглѣдā на онѹ страну, кад јѡј испāнѣ прѹт из рѹкѣ. Она се сāгне да подигнѣ прѹт и сѣти се шта е стāрац рѣкѡ пā ѡде на врāта. Стāрац праћѣ пā јѡј ўзмѣ прѹт из рѹкѹ и прекѡрије што не слѹша како јѡј се кāжѣ. Она прѹт стāрац савйје пā краѣве забѡдѣ у зѣмљу, скинѣ кāпу пā мāнѣ преко њѣга и ѡт прѹта постāнѣ крилат кѡњ.

Стāрац ўзмѣ жѣну за рѹку пā јѡј рѣче: „Однѣће те овā кѡњ на вр где су двѡрѡви цāревѣ ћѣркѣ. Он ће нѣгде лѣтет, а нѣгде ѡдит, āл' кат бйднѣш близу тогā брда, найћеш на јѣдну вѣлику стѣну. Нигде ѡкѡ њѣ нѣмā прѡлаза. Испред стѣнѣ стāнѹће кѡњ и чйм ѡн стāнѣ, створићѣ се вѣлика тāма да ти ѡчи нѣће помāгат. Тй прекйни јѣдну длāку из кѡњскѣ гривѣ, али пāзи да не ишчупāш цѣлу длāку, ѣ ћеш се претвѡрит у жāбу. Кат прекйнѣш длāку, тѹри је сѣбе у кѡсу, а тāда ће кѡњ мāнут криљима, стѣна ће се рāзмаћ и створићѣ се прѡлаз. Тй ћеш ић кроз тāму, а напāшиће те свакојāкā чѹда. Чѹћеш рāзнѣ глāсове и нѹдиће ти свѣ на свѣту да не йдѣш дāљѣ. Дāvāће ти свакојāкѡ драгѡ камѣње што иј нѣмā ни јѣдан цāр, āл' ти немѡ рѹку да прѹжйш. Кат изāћѣш ис тāмѣ, однѣће те кѡњ кот јѣднѣ вѣликѣ водѣ. Тѹ ће ти се кѡњ завāлит у живѹ бāру и крила ће му се залѣпит кѡ тѹткалом. Немѡ да га удāрāш нѡ извāди онѹ кѡњскѹ длāку из твоѣ косѣ пā убѡди мāло кѡња. У тѡ ће му се крила раширит. Такѡ ћеш прелѣтет преко рѣкѣ пā ћеш ућ у јѣдну страшнѹ шѹму и тāда ће навāлит свакојāкѣ тйце и плашила. Чинйће ти се да ће ти извāдит ѡчи и искйдāt мѣсо, нѡ ти се немѡ препāнут, сāмо скини марāму с глāвѣ и викини: „Бѣште тйце веселице“ и оне ће ѡдлѣтет, а сāмо јѣдна ће слѣтет тебе на глāву и почѣће да певā. Тебе ће обузѣт тѹга и највише би волѣла да плачѣш, āли немѡ сѹзу да пуштйш. Ако заплачѣш, претворићѣш се у кāmѣн. Тй ћѹти и чѣкā(j) да кѡњ фркнѣ и чйм ѡн фркнѣ, нестāће тйцѣ. Пѡслѣ ће кѡњ полѣтет и стйћете на сām вр планинѣ ко(д) двѡрѡвā. Тѹ ћеш се скинѹт с кѡња пā йди у башчу. Кот капйјѣ ће те срѣс змйја и куд гѡћ тй крѣнѣш, ѡна ће ти се нāћ на пѹт. Пāзи, немѡ да удāрйш и да ѡдгѹрнѣш змйју, ѣ ћеш се и тā претвѡрит у змйју, нѡ се сāгни пā е помйлѹј по глāви и рѣци јѡј: „Помѡзи ми, сѣстро, пā ћу и јā тебе.“ Чйм тѡ изговѡрйш, змйја ће се склѡнит, а тй йди у двѡр и тражи сѡбу испред коѣ лежй црнй пās. Тй ћеш ућ у сѡбу без мѹкѣ. Кат ућѣш, нāћи сāндук и удāри ногѡм у њѣга. Он ће се ѡтвѡрит, а тй ўзми из њѣга кутйју завйјѣну у зелѣнѹ марāму. Немѡ кутйју ѡтвārāt доклѣ дѡћѣш до мѣста где си срѣла змйју.“

Кад јѡј свѣ тѡ испричā, узјāшѣ ѡна кѡња и ѡдѣ. Свѣ је бйло како е стāрац рѣкѡ и свѹд је срѣтњѡ прѡшла, амā кад јѡј се кѡњ заглибйјѡ у живѹ бāру, како да нāћѣ онѹ длāку кѡњскѹ што е тѹрила у кѡсу. Трāжйла и трāжйла и нйшта, пā се измāкнѣ по страни, сѣднѣ и пѡчнѣ да плачѣ. И док је ѡна плакāла и седѣла на њѹ се пѡпѣло чѹдо мрāvā. Она

пoчнe да иј тeра, кaт пoглeдa, јeдaн мрaв вyчe нeкaкy длaкy низ нeн рукaв. Oнa види да e тo кoњскa длaкa, пa e ўзмe, a мрaвa спyштн нa зeмљу. Пoслe e прoдyжилa пyт кaкo e стaрaц рeкo и срeтњo стиглa дo двoрoвa. Кaт je видeлa црнoгa псa прeд врaтa oд сoбe, стрaшнo сe уплaшилa, aли нeнoм срeћoм нeкa стрaшнa змијa мy сe билa oмoтaлa oкo рeпa, a глaвy сaкрилa нa нeгoв трбу(x). Дoк сy сe oни рвaли, oнa ти жeнa ўћe y сoбу и ўзмe кутију пa сe врaти. Тaмaн oнa дa узјaшe кoњa, a испрeд нe стaнe змијa. Жeнa сe уплaши кaт види змију, e je oд рaдoсти билa зaбoрaвилa нa стaрчeвe рeчи. Кaт пoглeдa бoљe, види дa e змијa рaњeнa изa глaвe, a из oчи joј тeчy сyзe. Жeнa сe сeти дa jo e змијa пoмoглa дa ўзмe кутију, пa oтвoри кутију, извaди ти из нe зрнo бисeрa и дoтaкнe змију. У тa мa(x) сe змијa прeтвoри y нaјлeпшy дeвoјкy. Жeнa сe зaкaмeни o(д) чyдa, a дeвoјкa e зaгрли и зaплaчe oд рaдoсти, пa joј рeчe дa јy e прeтвoрилa y змију нeкa злa и прoклeтa дeвoјкa, цaрeвa ћeркa.

Пoслe тoгa oнe узјaшy кoњa и здрaвo дoћy дo стaрцa. Чaм стaрaц види дeвoјкy, пoтeчy мy сyзe. Oн ти oндaр ўзмe oнy кутију, пa извaди из нe бисeр и бaчи гa y вaтру. Oнo зрнo пyцнe, a из нeгa излeти тицa, a y тa мa(x) пoчнe дa гaчe гaврaн oкo кoлибe. Стaрaц ўзмe јeднo пeрцe oд oнe тицe, a њoј рeчe дa лeти oкo гaврaнa и дa гa дoтaкнe дeснeм крилoм.

Oдлeти тицa, aли гaврaн свe бeжи oд нe. Нaјзaд гa тицa дoдирнe крилoм и oн сe oдмa прeтвoри y мoмчe. У тo пoглeдa кa кoлиби и види мaјкy. Мaјкa e oд рaдoсти сaмo плaкaлa. Стaрaц уфaти oнy тицy пa e принeсe вaтри и oнa сe прeтвoри y зрнo бисeрa. Стaрaц њимe дoтaкнe свe oнe прyтoвe и oни сe прeтвoрe y мoмкe, a oнa крилaти кoњ бийo e нaјлeпши мeђy њимa. Стaрaц пoслe и сeбe тaкнe пo чeлy и прeтвoри сe y млaђeг чoвeкa. Кaт гa дeвoјкa видe, зaплaкa сe oд рaдoсти, јeр jo e тo бийo oтaц, a и oн сe зaплaчe. Пoслe стaрaц бaчи зрнo y вaтру и oнo изгoри. Тaкo сy изгoрeли и oни прoклeти двoрoви. Пoслeн сy oтишли свaкo нa свoју стрaнy и срeтњo сy живeли.

О ЗАПТИЈАМА

(Василије Стојановић, 59. г., Судско Село) — I зона.

Бeшe нeки свeтaц прeо лeгa и скyпилo сe млoгo нaрoдa кo(д) црквинe. Кo нa сaбoр. Тy сe пeвa, игрa, вoди сe кoлo и штa сe нe рaди. Стaри људи пoсeдaли пoд (x)рaс(т) и рaзгoвaрaу o пoтрeбaмa. У тo ти нeкo зaвикa: „Бeштe, eвo, зaптијe!“ Свaкo сe збуни. Стaри људи викиушe нa млaдeж дa сe рaстyри, a oни тe изис прeд њи(x) и видeт штa oтe. Нeштo oд oнe млaдeжи ўгрaби тe oдe, a y тo стигoшe и зaптијe.

Јeдaн мoј стриц испaнe прeд њи(x) и кo стaри чoвeк дoчeкa иј лeпo и зaмoли дa сe скинy с кoњa и дa сe oдмoрe. Тo ўврeди јeднoгa зaптију пa викиу: „Aјт брe крмчe! Oј дa ти сeдим кoт црквe,“ пa oмaну кaнцијoм и ўдaри гa прaвo пo лицy. Јaукиу чoвeк и пaдe кo клaдa. Кoлико тo би, скoчи јeдaн oд нaши људи пa пoтeжe пyшку тe зaптију

усред чела. Две друге заптије устукнуше, ударише коње и побегуше. Тако се често догађало, ње су све ово држале аге и бегови и они су били страшни насилници. Свако е мого изгубит главу, само ако е то бегово срце жудело, а додуже, није им се остајало дужно ни с наше стране.

ИЗ РАЗГОВОРА С ТАХИРОМ АДЕМОМ

(старим око 100 година, Долиће) — II зона.

Пантим ја, синко, ка су се војенак у наше село мѣчке лѣгле. Омари и шума била е свуж. Оране земље није било. Наши старји су најпријен пали код ондга гробља што си видо кат си прошо овамо. Оно е латинско гробље, а наши старји били су асли Латини. Имало е неколико фисова ка(д) су дошли у ову ладну земљу што не зна за жито и питомо вде. Душа велиа, причо ми је бабо да се ћео вратит с некијема што су забљи роњик у површицу и отишли да траже селамет по свијету. Он је ћео, ама е моро остат е су турске карауле биле чѣсте, па кат се мре, бде да су ни кости заедно. И није отишо.

О БИЦИ НА КАЛИПОЉУ И ЈАВОРУ*

(Спасоје Павловић, 70 година, Вапа) — III зона.

Беше се смркло и не виђаше се ништа ко у рог. Ми сви по шанчева и чекамо заповес(т) да кренемо. Чек, чек цијелу ној не би ништа. Не спавасмо колико сат спавамо л'. Прѣд зору почѣ нао гужвање и ми једва чекамо да видимо шта е то. Тадѣр паде наредба да се полако кренемо. Ми смо с оне стране Калипоља, а Турци с ове. Примакосмо се један чѣрек дла и веј почѣ да свиће. Најјосмо одма на турске страже. Почеше да пуцају пушке све више и више. Заветну се, синко, прави бож. Ми напред, они не даду; они напред, ми не дамо. Тако се вѣрасмо једно два-три сата добра. Око ручковишта почеше топови да гругају, најпрѣ иза нас, а послѣ, бѣгме, и њини. Бѣже милли! Ко није бијо тун, не може вѣроват. Чини ти се земља се тресе. Око нас уфати магла о(д) дима. Тадѣр би јуриш. Цијну она пушта борија, а аскер навали. Помијешасмо капе. Пуцање прѣста, а дофатисмо се за ножеве па за јуначка грла. У ону таму не зна се ко кога бије. Чуе се само фриска и јукање рањеника. Колико е то трајало, слагају те да ти кажем. Човек тадѣр изгуби памѣт. Елем, Турци подпуштише. Ка(д) се разману магла, йма(ш) шта видет — зацрнело се поље од погубаоца.

* Ова прича као и стихови „Цар везира кроз бисер дозива“ дата је у расправи „Акценат Новопазарско — сјеничких говора“ (Зборник фил. фак. I, Приштина).

Тако̄ ти је, синко, било и на Јавору. Навалише Турци и ма̄ се борисмо читаву ној. Ујутру йма̄(ш) шта̄ видет: помијешала се капа и фѣс, а сваки погибаоц држи један другого за грло. Зађосмо ти ма̄ те покуписмо што би нашија̄, а онѣ остависмо да њ тйце кљују.

ПРИЧА О ЧУМИ

(Милена Марковић, 80 г., Сјеница) — III зона.

Путово̄ један чѣк пā дошō кот једнѣ кѹће и питō мōже л' нōћит. Домаћин га пушти на конак. Он седѣо покрај ōгна и глѣдō шта ради чѣлад по кѹћи, а највишѣ пāзио домаћицу. Наприљику трѣба̄ јōј лѹч да нѣшто опдсли пā га ѹжди и пошто е опōвиђела пōсō утрнѹла га и бачила онā угарак порет главња̄. Мāло пōслѣ трѣбō јōј лѹч и она ѹзме онā йсти угарак да га запāљи. Тамāн да га запāљи, а онā путник рѣкнѣ ѣ се не вѣља̄ запāливат лѹч с ōбадвйје стране, е мōже дōј чѹма и подавит свѣ што е у кѹћу. Жѣна га нйје послушāла. Кāт је опōслѹила, донѣсѣ онā угарчић и ōпѣ(т) бачи крај главња̄.

Кад је било окō поноћи, ōтворѣ се врата сāма и улѣгне једна чѹпавā и грднā жѣна, свā каљава и замāзāна. Осврнѣ се по кѹћи, пā ти ѹзмѣ онā лѹч, онā угарчић, удāри једну фāју преко врата и рѣчѣ: „Штогōј изидѣ на ōвā врата да цркнѣ.“ О(д) домаћија̄ тō нйје нйко чѹо, вѣ сāмо онā путник. Он ōдмā устанѣ и пōчнѣ да зōвѣ домаћина. Домаћин устанѣ и запита̄ га да нйје бōн, а ōвā му рѣкне да нйје, нō га пита како ѣ извес чѣлад нāпоље. Домаћин му рѣкнѣ: „Бōлан пријетелѹ, што питаш како ћу извес чѣлад. Зār не видйш врата. Нѣшто си рѣаво снйјо. Йди тй, рѣче, пā спāвā(ј). Не бōј се нйшта!“ — Не боим се јā, рѣчѣ нāмѣрник, нō сам видѣо чѹму кад је дошла ōђенāк и рѣкла да не претѣкнѣ нйшта жйво што изидѣ на ōвā врата.“ Ка(д) тō чѹ домаћин, ѹзмѣ сѣкиру и провāљи дѹар и начинй мāзгалу на другѹ страну те извѣдѣ чѣлад и нйкат се нѣ врну у онѹ кѹћу, а онā путник нестанѣ кō да пропанѣ ѹ земљу.

Цār везира кроз бйсер дозйвā:
„Ōј везйре, кāда ћеш ми доћи?“
Везйр му се кроз бйсер одзйвā:
„Ō мōј цāре, не мōгу ти доћи,
Јā не мōгу про чārшйје проћи,

Од јордāма Серезлијѣ Ђōрђа;
Од јордāма допанѹо рāнā.
Лѣчила га трй млāдā дōктора,
Трй дōктора, трй лѣпѣ девōјке.“

(Прибележено у Н. Пазару од Магде Протић).

Свѣ девōјке запѣвāле,
Једна не пѣвā;
Аман, аман не пѣвā!
Пита̄ле је другарйце
Зашто не пѣвā
Аман, аман не пѣвā!

„Нѣдрагом ме мајка дāла,
Зātо не пѣвāм
Аман, аман не пѣвāм!

(Прибележено у Н. Пазару од Магде Протић).

Пѣвни, Мáро, мòе јáгње мáлò;
 Пòмањѣћеш док до мèне дòћѣш;
 Помйñаћеш свòе дѣвовáње:
 „Цáр ли бйјá дòк девòјка бйјá,
 А сáд нýсам ни цáр, ни девòјка!

Ја пошѣта зелèнйјем лýгом
 Са девòјкòм невѣрнйјем дрýгом.
 Свѣза кòња за јелу зелèнý,
 А љевòјку за бйјелý рýку;

За грáдом вòда стýденá,
 На вòду Шѣвка рýменá.
 Глèдò е драган сá грáда,
 Пá јој се млáђан прикрáдá.

Кáрáла мáјка Васвйју:
 „Васвйја, кћѣри мáјчина,
 Не сѣди блýзу пѣнцера,
 Не плèти кòсе шйвѣта.

Дá ми се је јáднòј поврáтити,
 Сáд би знáла кáко б' цáровáпа;
 Девòјке ме цáром назйвáјý,
 А невѣсте цáром и везйром,
 А сáд нýсам ни цáр, ни девòјка!“

(Прибележено у С. Долу од Марице Поповић).

Мáло трèнý пá се ðпѣт прèну,
 Кáд ми нѣмá љòга ни љевòјкѣ:
 Мòга љòга растрǣгнýли вýци,
 А девòјку одвèли ајдýци.

(Прибележено у С. Долу од Марице Поповић).

Бѣло јòј лице љубијо;
 Црñѣ јòј ðчи мýтијо
 И рýсѣ кòсе мрсијо.

(Прибележено у Сјеници од Омера Чингића).

Сенйчкй мòмци кòпуци,
 Пролáзѣ чѣсто овýда,
 Рѣћи тѣ онò што нйје.“

(Прибележено у Сјеници од Нециба Ђуковића).

DANILO BARJAKTAREVIĆ

LES PARLERS DE NOVI PAZAR ET DE SJENICA

R é s u m é

I

Le but du présent travail est d'éclairer les matériaux linguistiques de ce territoire, situé entre deux types dialectaux différant l'un de l'autre quant aux reflets de la voyelle yat, c. à d. entre les parlers ékaviens et iékaviens.

Partant du reflet de yat, ainsi que des particularités d'accentuation, le territoire qui s'étend de Bihor à Golija et de Jadovnik jusqu'à l'Ibar (en gros traits) représente une hétérogénéité, mais toutes ces inégalités sont unifiées par le moment géographique et la processualité. Ces moments exigent que ce territoire soit considéré comme un ensemble que je nomme *Les parlers de Novi Pazar et de Sjenica*.

Cet ensemble est divisé en trois zones, à savoir: de Novi Pazar, de Štavica et de Sjenica.

a) Une partie de la zone de Novi Pazar représente une région purement ékavienne (au nord de la ligne qui joint Breberište-Vrbolazi-Štitare — voir la carte) car le yat est, sans égard à sa quantité, toujours substitué par la voyelle *e*.

Cette partie de la zone de Novi Pazar a conservé les caractéristiques de l'accentuation ancienne, c. -à -d. les accents descendants sur les syllabes intérieures, ainsi que l'accent descendant long sur la syllabe finale, tandis que l'accent descendant bref est conséquemment retiré de l'ultima de sorte qu'on a obtenu par là l'ascendance d'accent (*žèna*—femme, *zòra*—aube, *gláva*—tête, *rúka*—main).

Le reflet du son yat et les particularités de l'accent tonique rapprochent considérablement cette partie de la zone de Novi Pazar du groupe dialectal de Kosovo et de Resava.

La partie méridionale de la zone de Novi Pazar est caractérisée par la façon dont se reflète le yat. C'est que le yat bref (ě) est toujours substitué par la voyelle *e* et le yat long (ě) par *e* ou *ije*.

Le son *e*, comme reflet du yat long, est plus fréquent chez les musulmans, tandis que *ije* l'est chez les orthodoxes. Les isoglosses entre les reflets du yat long ne peuvent pas être tracées, parce que les villages habités par les orthodoxes et les musulmans sont entremêlés ou bien ils résident les uns à côté des autres dans les mêmes endroits. Il faut, tout de même, faire observer que les jeunes, sans égard à la religion, emploient plus souvent le son *e* comme reflet du yat long.

Quant à l'accentuation, cette partie de la zone de Novi Pazar ne diffère point de sa partie septentrionale.

Selon les particularités susmentionnées et, en premier lieu, d'après la substitution du yat, cette partie de la zone se place entre les parlers ékaviens et iékaviens du type ancien, s. -à -d. les musulmans les inclinent au dialecte de Kosovo et de Resava et les orthodoxes aux parlers de Zeta.

Outre ces propriétés, la zone de Novi Pazar est aussi caractérisée par quelques autres phénomènes importants, tels que: l'absence de changement des consonnes gutturales dans les noms propres (*Darinki*, *Stanki*); l'absence d'assimilation des consonnes *z*, *s* devant *lj*, *nj* (*izljubiše se s njima* — ils s'embrassèrent entre eux); le vocatif singulier des noms féminins terminés en *-ica*, ont la désinence casuelle identique à celle de la langue littéraire (*Milica-Milice*, *jadnica-jadnice* — pauvre, malheureuse, *tica-tico* — oiseau); l'emploi de l'accusatif pluriel des pronoms personnels de la première et deuxième personne au lieu du datif pluriel de ces mêmes personnes (*da nas date* au lieu de *da nam date* — que vous nous donniez, *da vas donesem drva* au lieu de *da vam donesem drva* — que je vous apporte du bois); la forme enclitique de l'accusatif singulier du pronom personnel de la troisième personne du féminin — je (*uzmi je* — prends-la, *digni je* — lève-la); la forme de l'instrumental singulier du pronom personnel de la première et deuxième personne — *monom* et *menom* — à côté de *mnom* — (avec) moi, *tebom* à côté de *tobom* — (avec) toi.

b) Les particularités de la zone de Štavica sont: le yat bref (ě) est toujours substitué par le son *e*; le yat long (ĕ) a deux reflets, *-e* et *-ije*. Le premier reflet est plus fréquent chez les musulmans et le second chez les gens plus âgés de religion orthodoxe. En ce qui concerne l'accent tonique, cette zone-ci coïncide avec celle de Novi Pazar.

En considération de ces deux moments (le yat et l'accent tonique) les musulmans, étant des ékaviens plus conséquents, se rapprochent au parler de Kosovo et de Resava, tandis que les orthodoxes, comme par exemple dans la zone de Novi Pazar (la partie méridionale) sont en général les demi-ékaviens.

Outre ces propriétés fondamentales, cette zone est caractérisée par le raccourcissement de la voyelle *a* derrière l'accent tonique, ce qui laisse l'impression d'une semi-voyelle (*pametabn* — sage, *jadabn* — misérable); le son guttural *k* se transforme dans les noms propres (des personnes et des noms géographiques): *Stanka-Stanci* (nom féminin), *Raška-Rašci* (nom de région); le vocatif singulier des noms féminins se terminant en *-ica* est inégal: dans les noms communs il a la désinence *o* ou *e* (*kukavico* ou *kukavice* — coucou, couard) et dans les noms propres il se termine en *a* ou *e* (*Milica* ou *Milice*); on n'y connaît que *ju* comme forme enclitique de l'accusatif singulier

du pronom personnel de la troisième personne; on y connaît l'assimilation des consonnes, c. à d. la transformation de *z* en *ž* et de *s* en *š* devant *lj*, *nj* (*iž Ljuba* — de *Ljubo*, *iž njega* — de lui, *š Ljubicom* — avec *Ljubica*, *š njima* — avec eux); le pronom possessif de la troisième personne du féminin n'a qu'une forme *njen*; au lieu de *njihov*, *a, o* — leur on emploie *njin*, *a, o* (*njine kuće* — leurs maisons, *njini otkosi* — leurs fauchées); l'emploi de la forme *jedaman* (*jedan mah* — une fois) au lieu de *jedanput*; le parler de cette zone possède des rares restes de l'ancien participe présent terminé en *e* — (*sede*, *stoje* au lieu de *sedeći*, *stojeći* — étant assis, étant debout).

c) Les caractéristiques de la zone de Sjenica sont: la substitution conséquente du yat bref (ĕ) par le son *e* de la même façon qu'aux zones précédentes et la substitution double du yat long (ě) par *e* ou *ije*. Les musulmans y sont-aussi des ékaviens plus conséquents. Les isoglosses du reflet *e* au lieu du yat long n'y peuvent être tracées non plus, étant donné que les orthodoxes et les musulmans vivent pour la plupart dans les agglomérations mixtes.

L'accent tonique donne à cette zone un caractère très particulier. C'est que l'accentuation plus récente embrasse les parties septentrionales et occidentales de la zone, tandis que sa partie orientale (principalement à l'est de la ligne Kamešnica-Žitnice-Stup) a conservé les propriétés d'accentuation plus archaïques mais on y observe aussi une fermentation prononcée.

En égard au tableau qu'offrent le yat et l'accent tonique, cette zone montre aussi une certaine hétérogénéité: les musulmans, en ékaviens plus conséquents et à l'accentuation plus récente se rapprochent des parlers de Šumadija et de Vojvodina, tandis que les orthodoxes, à double reflet du yat long *e* et *ije*, et à l'accentuation plus récente, se trouvent entre les parlers de l'Herzégovine orientale et ceux de Šumadija et de Vojvodina.

La partie orientale de cette zone coïncide, sous ce rapport, avec la partie méridionale de la zone de Novi Pazar et la zone de Štavica.

Outre les particularités susmentionnées, cette zone est caractérisée aussi par la réduction de l'*a* non-accentué (derrière l'accent tonique), ce qui donne l'impression de demi-son (dans certains lieux habités — *konabc* — fil, *sedabm* — sept) ainsi que les phénomènes analogues (*šarenije* — des bigarré(s), *ovije* — de ceux-ci (celles-ci)); la forme enclitique double de l'accusatif singulier du pronom personnel de la troisième personne du féminin (*ju*, *je* — la); le pronom possessif de la troisième personne du féminin — *njojn*, *njozin* — le sien (f.).

II

Outre le moment géographique et la processualité qui unissent ces zones en un tout, il y a aussi une suite de problèmes phonétiques, de catégories morphologiques et de propriétés syntactiques qui rallient ces zones.

a) Des phénomènes qui représentent la processualité les plus caractéristiques sont: 1) le double reflet du yat long (*e*, *ije*) qui s'est produit en conséquence d'un mélange de deux reflets organiquement développés: du reflet originaire *e* avec le reflet *ije*, introduit par l'immigration de la popu-

lation provenant des régions monténégrines. Etant donné que la prononciation du yat court est toujours *e*, et du yat long en partie aussi *e*, le reflet *e* l'emporte sur le reflet *ije*. Par cela même ce parler peut être classé, au fond, parmi les dialectes ékaviens, mais en considération du fait qu'il y apparaît, au lieu du yat long, aussi le reflet *ije*, ce parler a un caractère semi-ékavien. Par conséquent, il se détache du groupe des parlers iékaviens et s'incorpore dans le groupe des parlers ékaviens, pourtant avec le processus inachevé de substitution du yat dans les syllabes longues; 2) a cette catégorie de phénomènes appartient aussi la double désinence du vocatif singulier des noms féminins terminés en *ica* (*Milica—Milice* et *Milica, učiteljica—učiteljice* et *učiteljico* — institutrice); 3) la double forme du pronom possessif (*njen, njojn* — son (f.)); 4) la terminaison double de la troisième personne du pluriel à l'imparfait *-aju* (chez les orthodoxes), *a^hu* (chez les musulmans); 5) la transformation du son *k* dans les noms propres et les notions géographiques ainsi que dans les adjectifs dérivés des noms propres féminins (dont le radical se termine par cette consonne) — *Velika—Veliki* et *Velici, Raška—Raški* et *Rašci, Anka—Ankin* et *Ančin, Stanika—Stanikin* et *Staničin*; 6) le déplacement plus prononcé (la zone de Sjenica) et plus rare (les deux autres zones) des accents toniques anciens.

b) Les phénomènes phonétiques généralisés sont: 1) le son *e* comme reflet du yat bref 2) le raccourcissement des voyelles (*pělena* — lange, *tătăba, Bőbővik, kükürüz* — maïs); 3) le changements qualitatif des voyelles (*bogomi* — ma foi, *jerebica* — perdrix, *posulj* — haricot); 4) la contraction des voyelles (*reko* — dit, *uzo* — pris, *dvanes* — douze); 5) la disparition des voyelles (*brte* — o, (mon) frère, *dvokat* — avocat); 6) la disparition et l'évolution des sons *v, j* (selon la position); 7) les propriétés des sons *l, n* (leur mouillement devant les voyelles palatales et nonpalatales *ljivada* — prairie, *kljen* — érable, *opštinja* — mairie (acc.)); 8) la transformation des consonnes gutturales en *č, ž, š* dans la troisième personne du pluriel au présent et à l'impératif des verbes appartenant au type de *reći, žeći, vrći* (*peču, žežu, vršu* — ils cuisent, ils flambent, ils battent (le blé); *peći, žeži, vrši* — cuis, flambe, bats); 9) la prononciation normale des sons *ć, đ*, et chez les musulmans l'emploi de ces sons au lieu de *č, dž* (*ćaša* — verre, *ćovek* — homme, *đamija* — mosquée); 10) la disparition du son *h* chez les orthodoxes, et chez les musulmans sa prononciation avec la frication fort réduite (*dodo(h)* — je vins, *Amet; dodo^h, A^hmet*); 11) la disparition des dentales dans les groupes *zd, st, žd, št* si elles se trouvent à la fin des mots; 12) la conservation du son *s* dans le mot ancien *ostar-ostra-ostro* tranchant, aigu et dans ses dérivés (*izostrit* — aiguiser, *naostrijo se* — il s'est affilé); 13) la changement de *l* en *o* dans les positions déterminées; 14) le phénomène d'assimilation et de dissimilation des consonnes (*i(z) Šapca* — de Šabac, *tobdžija* — artilleur, *mlogo* — beaucoup, *tavnik, pantim* — je me souviens); 15) le changement de place de l'articulation de la consonne (*kluvko* — pelote, *kovča* — agrafe, *opsenica* — pain d'avoine); 16) la disparition et suppression des consonnes (*ajmo* — allons, *bogasto* — richesse, *sedok* — témoin, *Dragosav* — (nom propre), *blagosov* — bénédiction, *rados* — joie, *luckas* — fou); 17) la désonorisation à la fin du mot (*grat* — ville, *noš* — couteau, *golup* — pigeon); 18) le développement de la consonne secondaire *d* dans le groupe *zr* (*zdreo* — mûr, *uzdret* — mûri,

ždrakanje); 19) l'apparition de la métathèse et de l'haplologie (*cukat*, *nama-stir* — monastère, *posivka*; *vimenoša*, *bremenoša*); 20) l'addition de la particule *ka* au génitif-accusatif singulier des pronoms personnels de la première, deuxième et chaque personne (*meneka* — (de) moi, *tebeka* — (de) toi, *sebeka* — (de) soi — plus fréquemment chez les musulmans; 21) l'addition de la particule *zi* au datif-locatif des pronoms démonstratifs (*ovojszi*, *tojzi*, *onojszi* — à celle-ci, à celle-là); 22) la yodisation (qui se reflète dans la liaison des consonnes l, n; d, t; g, z; h, s; k, c + j et b, p, v, m + j — *dalji* — plus éloigné, *marji* — plus petit, *luđi* — plus fou, *krećem* — je meus, *duži* — plus long, *mažem* — j'enduis, *vičem* — je crie, *bačen* — jeté; *kupljen* — acheté, *zarobljena* — emprisonnée, *divlji* — sauvage, *mamljen* — appâté); 23) l'absence du sentiment de la nuance hypocoristique dans les noms masculins en *o* et la substitution de cette voyelle par *e* (*Đorđo*, *Luko*, *Mikaile*).

c) Les catégories importantes (généralisées) morphologiques sont: 1) la désinence *o* dans le vocatif singulier des noms propres féminins composés de deux syllabes (*Mara-Marō*, *Stana-Stano*); 2) la désinence *-om*, *-em* à l'instrumental singulier des noms masculins et neutres et *-om* dans les noms féminins terminés par *a* (*potokom* — (par) le ruisseau, *brdom* — (par) le mont, *Milojem*, *poljem* — (par) le champ, *ženom* — (avec) la femme); 3) la désinence *om* à l'instrumental singulier obtenue par la contamination des désinences *-om* et *u* (*smrćom* — (avec) la mort, *pamećom* — (par) la raison); 4) la désinence *i* au datif et au locatif singulier dans les noms féminins terminés en *a* (*kući* — (à la) maison, *livadi* (dans la prairie) *o kući* — (sur) la maison, *o livadi* — (de la) prairie); 5) la désinence *a* au génitif pluriel des noms de tous genres (avec quelques exceptions) hormis les noms féminins sans terminaison (noms anciens et racines); 6) la conservation de la forme ancienne du génitif pluriel sans désinence — *stotin* — des centaines, *godin* — des années); 7) la terminaison *-ima* au datif, à l'instrumental et au locatif des noms masculins et neutres ainsi que des noms féminins sans terminaison (*vojnicima* — aux soldats, *brđima* — aux montagnes, *vlastima* — aux autorités); 8) la terminaison *-ama* au datif, à l'instrumental et au locatif pluriel des noms féminins terminés en *a* (*livadama* — aux prairies); 9) l'égalisation du nominatif et de l'accusatif singulier dans le nom *kći*, *kćer*: fille; 10) un vaste résidu du nominatif pluriel des noms appartenant au type de *kamen* (*Žitniće*, *Draganiće*); 11) la désinence *-ijem-a*, (quelquefois aussi) à l'instrumental singulier, au datif à l'instrumental et au locatif pluriel des adjectifs et des pronoms (*dobrijem-a* — aux bons, *ovijem-a* — à ceux-ci); 12) la terminaison *-ija*, *ije* au génitif pluriel des adjectifs et pronoms (*šarenija*, *šarenije* — des bigarré(e)s, *oniја*, *onije* — de ceux (celles) -là); 13) la déclinaison de certains noms selon deux paradigmes (*jad-i*, *jad-a* — du chagrin; *dobit-i*, *dobit-a* — du profit); 14) le redoublement des pronoms personnels de la première et deuxième personne (*Mene mi e kazo* — il m'a dit à moi; *Tebe te zvao* — il t'appelait toi); 15) la conservation des anciens enclitiques *ni*, *vi*; *ne*, *ve* — nous, vous (*Dao ni ie* — il nous a donné; *Dao vije* — il vous a donné; *Pozdravijo ne* — il nous a salué; *Pozvo ve* — il vous a invité); 16) la conservation de *si* éthique (*Blago si ga tebe* — Heureux toi); 17) l'emploi de l'accusatif singulier des pronoms personnels de la première et deuxième personne su lieu du datif et locatif singulier (*Reko e mene i tebe* — Il a dit (à) moi et (à) toi); 18) la disparition de la différence dans la

flexion des pronoms de forme déterminée et indéterminée (*Ilinoga-Ilinome, sestrinoga-sestrinome* selon *seockoga-seockome*); 19) les terminaisons du comparatif *iji* (sous la forme d'*i* contracté), *ji, ši* (*pametni* — plus sage, *brži* — plus rapide, *lepši* — plus joli, *slanši* — plus salé); 20) la formation du diminutif à l'aide des préfixes (*podobar* — un pen bon, *prigrk* — un pen amer, *potanji* — un pen mince); 21) la substativisation des pronoms démonstratifs et possessifs (*ovakik, onakik* — un tel, *ovakica, onakica* — une telle, *svojak, našković* — un des nôtres); 22) la forme de l'infinitif terminé en *t* (et quelquefois en *j*) — *čuvat*, — garder, *radit* — travailler, *tres (ti)* — secouer, *pres(ti)* — filer, *pej* — cuire, *rej* — dire; 23) la terminaison *m* à la première personne du singulier au présent; 24) la terminaison *u* pour la troisième personne du pluriel au présent des verbes de toutes les conjugaisons; 25) la terminaison *te* à la troisième personne du pluriel au futur (*čuvate* — ils garderont, *nosite* — ils porteront); 26) *bi* au lieu de *bismo, biste*) dans la première et deuxième personne du pluriel au potentiel (*Mi bi mogli* — nous pourrions, *Vi bi dognali* vous chasseriez).

d) Les traits syntaxiques caractéristiques sont; 1) l'emploi du singulier au lieu du pluriel dans les noms qui ont les deux nombres (*Nemac sve opljačka i popali* — L'Allemand a pillé et incendié tout au lieu de *Nemci*. . . Les Allemands . . .); 2) l'emploi des adjectifs numériques collectifs avec les noms terminés en *-ad* et les noms neutres terminés en *o* (*Da mi desetoro zrnadi* — Il me donne dix balles; *Obišo e troe sela* — Il a visité trois villages); 3) l'emploi de *koga* — qui au lieu de *šta* — que, quoi (*Donesi lopatu* — Apporte la pelle. *Koga da donesem* — Qui (que) dois -je apporter?); 4) l'emploi de *šta* — que au lieu de *čemu* — a quoi, pourquoi (*Šta ga plačeš sad?* Que pleures-tu maintenant? au lieu de *Čemu* . . . Pourquoi . . .); 5) l'emploi de *šta*-que, quoi au lieu de *koga* — de qui (*O šta bežiš?* — De quoi te sauves-tu? *Od Ljuba* — De Ljubo); 6) l'emploi de *kim* — instrumental au lieu de *kome* — locatif de *ko* — qui (*Prati po kim vreće* — Envoie les sacs par quelqu'un); 7) la substitution du génitif possessif du nom seul et du génitif avec l'attribut par l'adjectif possessif (*Uzo sam od Lazarevija* J'ai pris de celles de Lazar; *Ovo e kuća adžo-Memedova* — Cette maison est à Hadži-Memed); 8) la non-substitution du génitif possessif des noms de famille terminés en *ić* par un adjectif possessif et l'emploi de cette substitution dans les noms de famille qui ne se terminent pas en *-ić* (*Marića čair* — le pâturage des Marići, *Živaljevića livada* — la prairie des Živaljevići, par contre: *Vide se ašanske kuće* — On voit les maisons des Ašani; *Pevaju biočanske devojke* — Les jeunes filles des Biočani chantent d'après les noms de famille *Ašanin, Biočanin*); 9) l'emploi adverbial des prépositions *do, bez* (*Svi su pobešli do ja i Filip* — Tous se sont enfuis excepté moi et Filip ou bien *sem ja i Filip* — hormis moi et Filip); 10) l'emploi de la préposition *od* — de avec le nom propre (nom de personne) avec la signification d'une collectivité (*Uzmi od Milentija* — Prends de Milentije (c. à d. de sa maison); 11) l'emploi de la préposition *iz* — de avec le nom de quelque personne avec la signification „personnellement“ (*Uzmi iz Toma* — Prends de Tomo personnellement); 12) l'emploi de la préposition *u* — en, dans au lieu de *kod* — chez (*Čuo sam u Štavljana* — Je l'ai entendu chez les Štavljani); 13) l'emploi de la préposition *na* — sur, *u* — en dans avec l'accusatif seulement et au service du locatif (*Popeo se na*

kuću — Il a monté sur la maison; *Eno ga na brdo* — Le voilà sur la montagne; *Ode u zabran* — Il s'en alla à l'enclos et *Bijo sam u zabran* — J'étais dans l'enclos); 14) l'emploi de la préposition combinée *za + u* dans les propositions elliptiques (*Sprema se za u selo* — Il se prépare (d'aller) au village); 15) l'emploi des formes verbales au sens propre et au sens impropre; 16) l'emploi du parfait incomplet au sens de l'indicatif (*Došo mi brat iz ropsta. Došo? Kad došo?* — Mon frère est revenu de la captivité. Revenu? Quand (est-ce qu'il est) revenu?); 17) l'emploi du présent ou du futur à côté du plus-que-parfait (construction composée de l'imparfait du verbe *biti* — être et du participe passé) où le présent e la signification de l'imparfait et sert pour désigner une expérience subjective d'un passé plus récent, et le futur aussi a la signification du prétérit (employé au lieu de l'aoriste) pour dénoter la subjectivité (*Beše poseko jednu bukvu pa sedi i odmara se* — Il avait abattu un hêtre et il est assis et se repose, ce qui veut dire la même chose que *Beše poseko jednu bukvu pa sedaše i odmaraše se* — Il avait abattu un hêtre et s'était assis pour se reposer; *Pošto beše seo, reče (reči će) čeljadima* — Après s'être assis il dira aux domestiques est identique à: *Pošto beše seo, reče čeljadima* — Après s'être assis il dit aux membre de la famille); 18) L'emploi du plus-que-parfait du verbe perfectif (construction composée de l'imparfait du verbe *biti* — être et du participe passé) par lequel on indique un passé plus récent comme une expérience subjective (*Beše sunce visoko oskočilo, ka(d) smo krenuli s Jankova kamena* — Le soleil s'était levé haut, lorsque nous partimes de Jankov kamen; *Beše se smrklo, ka(d) si ti stigo u Brnjicu* — La nuit était déjà tombée lorsque tu arriva à Brnjica; 19) l'emploi du préfixe *uz* avec le présent pour dénoter le parallélisme des deux actions (*Ako užživim dok mi deca porastu* — Si je reste en vie jusqu'à ce que mes enfants grandissent); 20) l'emploi de la conjonction *al* avec la signification interrogative (*Ša ti e al si se pomamijo?* — Qu'as-tu, es-tu devenu fou?); 21) l'emploi du nom *čudo* — miracle, prodige, merveille au lieu de *što, zašto* — pourquoi (*Čudo ne dodeš?* — Pourquoi ne viens-tu pas?); 22) l'emploi des mots d'origine turque *ama, ema, meder, ele, daa-daa* comme conjonctions (*Ama nemo vazda poganski* — Voyons, ne soit pas toujours si méchant; *Dobra si ti ema ne ko Đula* — Tu es bonne, je l'avoue, mais pas autant que Djula; *Meder si nikakav čoek* — Tu es vraiment un vaurien; *Ja na vrata ele oni ušuteše* — Dès que je me montrai à la porte, ils se turent; *Gori si daa-daa od njega* — Tu es pire que lui, en réalité); 23) l'emploi des conjonctions *a, dok, tek* (d'origine turque) *e, te* pour dénoter la causalité (*Nije lako a e na njega kuća ostala* — Ce n'est pas facile pour lui d'être resté seul à vaquer aux soins du ménage; *Propala sam dok sam tebe našla* — Enfin que je te trouve! Je n'en pouvais plus; *Izide paša kod nas tek je čuo da nećemo davat četvrtinu* — Ayant entendu que nous ne voulions pas payer le quartier, le pacha vint chez nous; *Ne mogu da idem e me bolu noge* — Je ne peux pas marcher car mes pieds me font mal; *Ljut je te nije svratijo kod njega* — Il doit être en colère, car il n'est pas venu le voir.); 24) l'emploi de *e* au lieu de *da* déclaratif (*Kaže e ga nije našo* — Il dit qu'il ne l'a pas trouvé); 25) l'emploi de *a* pour marquer le temps (*Pozno te a si progovorio* — Il t'a reconnu dès que tu a prononcé le premier mot); 26) la substitution des conjonctions adversatives *ali, već, nego* par la conjonction *no* (*Došo bi ranije no me smetoše* — Je serais venu plus tôt, mais ils m'empêchèrent); 27) l'emploi de *te* au lieu de

što relatif (*Ko e ona(j) te beše s tobom?* — Qui étais celui qui t'a accompagnait?); 28) l'emploi de *kud-tud* pour dénoter le parallélisme (*Kud mi poara žito tud me rezilj učini* — Non seulement qu'il m'avait volé mon blé mais aussi m'a-t-il humilié); 29) la substitution de la conjonction alternative *ili* par la conjonction *ja* (turcisme) *jali, jal* (< ja li), *al, volj-volj, drago-drago, tol-tol* (< to li), *Jā čuva ovce jā idi na lživadu* — Ou garder les moutons ou bien aller à la prairie; *Al zabavi to dijete al odi ovamo* — Ou calme cet enfant ou bien viens ici; *Volj ti sedi volj idi* — Tu peux rester ou aller (comme tu veux); *Drago ti radi drago ne radi* — C'est à toi de décider si tu veux travailler ou non; *Tol ga zovi tol ne zovi — isto ti je* — Cela revient au même, si tu l'invite ou ne l'invite pas; 30) l'emploi de la conjonction *te* pour faire ressortir l'attribut ou avec une signification négative (*Ima te dobru kravu* — Il a une vraiment bonne vache; ou bien *Vide l što imam konja? Te dobra, vala* — As-tu vu mon cheval? Et quel bon cheval, en effet — avec la signification négative); 31) la concordance des mots dans la proposition, ce qui s'accorde au fond avec la situation dans la langue littéraire.

III

L'arrivée des Turcs dans ces régions (la seconde moitié du XIVe siècle) a créé la possibilité pour les éléments d'autres types dialectaux d'apparaître dans le parler de ce territoire, mais cela n'a produit aucun effet sur le dialecte aborigène de ce territoire. Les migrations de la population, qui n'eurent lieu qu'après les guerres austro-turques aux XVIIe et XVIIIe siècles, ont apporté les premières manifestations d'un conflit prononcé entre les particularités de l'ancien parler et les éléments importés des autres régions.

Les particularités linguistiques qui se sont rencontrées sur ce territoire peuvent être groupées de la façon suivante:

- a) les particularités du parler de Raška;
- b) les particularités des parlers monténgrins importées des régions de Kući, Piperi, Bratonožići et Vasojevići;
- c) les particularités des parlers de Kosovo et de Resava introduites de la région de Kosovo et de Metohija et
- d) les propriétés importées de la Bosnie.

Une physionomie dialectale déterminée ne commence à se dégager de tous les courants divers qui se croisaient sur ce territoire qu'après un processus de fermentation de longue durée qui eut lieu à partir de la seconde moitié du XVIIIe siècle jusqu'à la fin du XIXe siècle.

Le parler de la population autochtone (le parler de Raška) avait la base la plus large et tous les changements du caractère linguistique, qui se produisaient sur ce territoire durant la période où s'effectuait le mélange de différentes caractéristiques dialectales, n'ont pas pu sortir en dehors du cadre du parlé de Raška qui en emportait sur les éléments introduits des autres régions, car ses représentants étaient plus nombreux et plus forts au point de vue économique que les immigrants. De cette façon-là, c'est la vaste base du parler de Raška qui a déterminé la direction de l'évolution future et le ca-

ractère fondamental des parlers actuels sur ce territoire — le caractère au fond ékavien.

Les particularités introduites du dehors n'ont pas complètement disparu et les plus caractéristiques parmi celles-ci sont :

a) Des régions iékaviennes — la pronociation partielle du yat long comme *ije*; la substitution plus large, du yat long par *ijem-a* (*ija*, *ije*) dans les désinences casuelles; l'apparition sporadique des sons *ś*, *ź*.

b) Des particularités dialectales, importées de Kosovo et de Metohija la plus importante est la pronociation de chaque yat comme *e* ce qui a contribué à ce que l'ancienne pronociation du yat comme *e* fût conservée dans une position déterminée toujours sans exception et que l'affirmation totale du reflet *-ije* fût empêchée.

c) Les particularités introduites de la Bosnie sont assez rétrécies et limitées à un nombre réduit de mot où le yat se prononce comme *i* (Sjenica, Trijebine, Kanjevine).

Les représentants de différentes caractéristiques dialectales, au contact avec le parler de la population autochtone de cette région, se sont assimilés en suivant la direction des traits dialectaux qu'ils y ont trouvés, de sorte que, sous ce rapport, on peut constater :

1° La disparition totale de la pronociation du yat court comme *je* a eu lieu parmi les représentants des caractéristiques monténégrines; le demi-son, qu'ils avaient importé, a aussi disparu complètement; l'*a* contracté au masculin singulier du participe passé ($a + o > o$) s' évanouit aussi; on commença à s' abstenir de substituer la consonne *h* par les sons *k*, *g*, à la première personne du singulier à l'imparfait et l'aoriste; l'emploi du génitif pluriel au lieu du locatif pluriel disparut.

2° Les immigrants appartenant au parler de Kosovo et de Resava ont adopté, sur ce territoire, *i* au datif-singulier des nonféminins, terminés en *a*; ils adoptèrent aussi les formes de l'instrumental singulier des pronoms personnels de la première et de deuxième personne — *mnom*, *tobom*; ils adoptèrent *i* au lieu de *e* (< *ѣ* au comparatif et dans la forme négative du présent du verbe *jesam* je suis (*nisam* — je ne suis pas), et ont emprunté aux autres immigrants sur ce même territoire la pronociation du yat comme *ijem-a* (ainsi que *ija*, *ije* analogique) dans les désinences casuelles.

La vie en commun des parlers actuels sur ce territoire avec les parlers voisins, non seulement archaïques (ceux de Kosovo-Resava et de Monténégro) ou les plus archaïques (l'ancien chtokavien), mais aussi chtokaviens plus récents — se reflète: dans la nature des vocaux *a*, *e*, *i*, *o*, *u* (comme dans les autres parlers chtokaviens modernes); dans la nature des sons *đ*, *ć*, *v*, *j*, *l* et dans la disparition de la consonne *h* (une caractéristique de tous les dialectes štokaviens modernes, en général); dans la désinence *a* au génitif pluriel des noms de tous les genres, à l'exception d'un groupe de noms féminins (comme dans presque tous les parlers chtokaviens modernes); dans la désinence de l'instrumental singulier *-om*, *-em* des noms masculins et neutres et des noms féminins terminés en *a* (comme dans tous les parlers chtokaviens modernes); dans la désinence *-ima* au datif, à l'instrumental

et au locatif pluriel des noms masculins et neutres et des noms féminins sans terminaison, et — *ama* dans les noms féminins terminés en *a* (comme dans la plupart des parlers chtokaviens modernes); dans la forme abrégée de l'infinitif terminée en *t* (comme dans les parlers de Kosovo — Resava et les parlers monténégrins); dans la forme identique du génitif et de l'accusatif; du datif et du locatif singulier des pronoms personnels de la première, deuxième et chaque personne (*mene, tebe, sebe*) — comme dans les parlers monténégrins et ceux de Kosovo-Resava; dans la double forme du pronom personnel de la première et deuxième personne (comme dans le dialecte chtokavien ancien ainsi que dans certains parlers chtokaviens modernes, comme un balkanisme); dans l'emploi des prépositions *na, u* avec l'accusatif seulement (comme dans les parlers chtokaviens modernes plus anciens); dans l'*i* contracté au nominatif singulier du masculin du comparatif (comme dans les parlers chtokaviens contemporain plus archaïques).

IV

Ce parler représente aujourd'hui un type formé, mais on peut reconnaître en lui des traces de divers dialectes, parmi lesquels on distingue deux moments importants: l'ancienneté dans la racine et les éléments introduits dans les terminaisons. Cet état de choses représente le résultat d'une longue cristallisation, dans laquelle la rapport du parler de cette région avec les parlers voisins avait joué le rôle principal. Il se rattache directement au parler de Kosovo, celui de la région de l'Ibar au pied de la montagne de Kopanik et au type dialectal ékavien de Stari Vlah. Ses rapports avec ces parlers sont très importants pour la conservation de l'ancienne base ékavienne.

Sous ce rapport il faut encore établir à quel groupe de parlers appartiennent les dialectes de Novi Pazar et de Sjenica.

Prof. A. Belić avait classé le parler de ce territoire (environs de Novi Pazar, Tutin et Sjenica, c. -à -d. la partie orientale de Sandžak) dans le „dialecte de Zeta-Sjenica“. Il a souligné, comme traits linguistiques principaux du groupe dialectal de Zeta—Sjenica: „la semi-voyelle la conservation de *h* qui passe partiellement en *k, g*, l'emploi du génitif pluriel dans le sens du locatif pluriel, a au participe du prétérit II masculin, l'accentuation plus ancienne sans aucun retraitement de l'accent ou bien avec son déplacement de la syllabe finale courte, l'emploi syntactique de l'accusatif et du locatif sans faire de distinction“ (Glas SKA LXXVIII, 73).

Une analyse plus détaillée des matériaux des parlers de Novi Pazar et de Sjenica permet d'observer certains écarts de la constatation faite ci-dessus. Avant tout, sur tout le territoire du parler de Novi Pazar et de Sjenica le demi-son est inconnu. On ne rencontre ici que quelque trace ayant la valeur de la semi-voyelle, ce qui se manifeste comme résultat du raccourcissement de la voyelle *a* derrière la syllabe accentuée (la zone de Sjenica et de Štavica). En dehors de ces parlers ne connaissent pas de consonne *h* (on ne prend pas ici en considération l'articulation de cette consonne chez les musulmans avec une frication fort réduite). Sur ce territoire on n'emploie le génitif pluriel dans

la signification du locatif, mais le locatif est identique avec le datif et l'instrumental du pluriel. De même, ces parlers n'ont pas d'*a* au singulier masculin du participe passé, qui se termine toujours en *o* ($a + o > o$).

D'après les matériaux actuels de ces parlers on peut dire sur les accents : le déplacement de l'ancien accent bref de l'ultime a été complètement effectué ; dans la zone de Sjenica le déplacement des accents anciens se trouve, pour ainsi dire, dans la phase finale ; dans la zone de Novi Pazar et celle de Štavnica on rencontre l'un et l'autre accent ancien sur les syllabes intérieures, ainsi que l'ancien accent long sur la syllabe finale. Par conséquent, toute cette région connaît quatre accents et s'approche au fond aux parlers chtokaviens modernes plus jeunes.

En ce qui concerne l'identité de l'accusatif et du locatif l'emploi syntaxique de l'accusatif et du locatif, il faut mentionner que c'est un phénomène assez répandu sur notre territoire linguistique, qui s'est développé sous l'influence des langues balkaniques non-slaves (v. P. Skok JF XII, P. Ivić JF XVIII 153, L. Vujović, JF XX 87—124). Cette particularité s'est développée sur ce territoire indépendamment de nos autres parlers dans lesquels elle apparaît.

De là il résulte que : les parlers de Novi Pazar et de Sjenica, par aucune des particularités sus-mentionnées, ne forment pas un ensemble avec les parlers de Zeta, mais d'un côté ils se rapprochent des parlers de Kosovo-Resava, de l'autre de ceux de Šumadija-Vojvodina, une partie tend vers les parlers de l'Herzégovine orientale et l'autre vers les parlers de Zeta. Par conséquent, ils représentent un ensemble particulier qui est encore en fermentation.